

**Wybrane determinanty
polaryzacji społecznej
oraz stabilności ekonomicznej
na obszarach wiejskich
i w rolnictwie**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Wybrane determinanty polaryzacji społecznej oraz stabilności ekonomicznej na obszarach wiejskich i w rolnictwie

Autorzy:

dr Michał Dudek

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

ROLNICTWO POLSKIE I UE 2020+
WYZWANIA, SZANSE, ZAGROŻENIA, PROPOZYCJE

Warszawa 2016

Autorzy publikacji są pracownikami naukowymi Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego.

Pracę zrealizowano w ramach tematu **Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich**

w zadaniach:

Mechanizmy przezwyciężania barier strukturalnych w rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich

oraz *Przemiany gospodarki wiejskiej a programowanie polityki wobec wsi i rolnictwa.*

Monografia ukazała się wyłącznie w wersji elektronicznej.

Celem badania była ocena obszarów inteligentnej specjalizacji polskich regionów w kontekście rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, a także analiza znaczenia czynników produkcji w określaniu aktywności rynkowej gospodarstw rolnych.

Recenzenci:

Dr hab. Aleksander Grzelak, prof. UE w Poznaniu

Dr hab. Łukasz Popławski, prof. UE w Krakowie, prof. PWSZ w Sanoku

Korekta

Joanna Gozdera

Redakcja techniczna

Leszek Ślipki

Projekt okładki

IERiGŻ-PIB

ISBN 978-83-7658-644-1 (wersja elektroniczna)

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 757

e-mail: dw@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

	str.
Wstęp	7
Rozdział 1.	
Wybrane kierunki przemian społecznych na obszarach wiejskich w Polsce	11
1.1 Wprowadzenie	11
1.1.1. Zjawiska dezagraryzacji ludności	11
1.1.2. Proces starzenia się społeczeństwa	13
1.1.3. Zmiany w poziomie wykształcenia	13
1.2. Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych	15
1.2.1. Instalacje techniczno-sanitarne	15
1.2.2. Przedmioty trwałego użytkowania	16
1.2.3. Ocena zmian wyposażenia	19
1.3. Organizacje społeczne w środowisku wiejskim	25
1.3.1. Zaangażowanie ludności w życie społeczne wsi	25
1.3.2. Ochotnicza Straż Pożarna	28
1.3.3. Organizacje kobiece (w tym Koła Gospodyń Wiejskich)	29
1.3.4. Stowarzyszenia, grupy religijne	31
1.3.5. Aktywność polityczna	35
1.3.6. Kluby sportowe	37
1.4. Poziom życia oraz potrzeby ludności wiejskiej	40
1.4.1. Ocena poziomu życia	40
1.4.2. Szanse pozostania ludności na obszarach wiejskich	42
Rozdział 2.	
Rozwój regionów wiejskich w Polsce a inteligentne specjalizacje	45
2.1. Wprowadzenie	45
2.2. Geneza i przesłanki inteligentnej specjalizacji	49
2.3. Definicja i istota inteligentnej specjalizacji	54
2.4. Krytyka koncepcji inteligentnej specjalizacji	57
2.5. Inteligentne specjalizacje a rozwój regionów wiejskich	61
2.6. Wdrażanie krajowych i regionalnych inteligentnych specjalizacji z punktu widzenia obszarów wiejskich w Polsce	66
Rozdział 3.	
Zasoby czynników produkcji i ich znaczenie w wyznaczaniu aktywności rynkowej gospodarstw rolnych	75
3.1. Wprowadzenie	75
3.2. Materiał źródłowy, założenia metodologiczne i cel opracowania	76
3.3. Zmiany w zasobach (nakładach) czynników produkcji rolniczej	78
3.3.1. Użytki rolne	79
3.3.2. Zasoby pracy	81

3.3.3	Kapitał	85
3.4.	Relacje pomiędzy zasobami czynników produkcji	92
3.5.	Zasoby czynników produkcji i ich wzajemne relacje w indywidualnych gospodarstwach według aktywności rynkowej	98
3.6.	Znaczenie poszczególnych czynników produkcji w wyznaczaniu aktywności rynkowej gospodarstw	108
3.6.1.	Interpretacja rezultatów analizy logitowej	111
	Podsumowanie i wnioski	115
	Bibliografia	125
	<i>Publikacje książkowe i artykuły</i>	125
	<i>Akty prawne, dokumenty strategiczne oraz materiały pobrane ze stron internetowych</i>	133
	Aneks	141
	<i>A. Rozdział 1</i>	143
	<i>A. Rozdział 2</i>	149
	<i>A. Rozdział 3</i>	169

Wstęp

W Polsce obszary klasyfikowane jako wiejskie zajmują zdecydowaną większość powierzchni kraju. Na wsi żyje obecnie ponad 15 milionów osób, co stanowi blisko 40% populacji Polski. Istotne zmiany ekonomiczne na terenach wiejskich i w życiu zamieszkującej je ludności wiązały się z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej (UE). Towarzyszyły im ogólne przeobrażenia społeczno-demograficzne. Wśród nich należy wymienić w szczególności wydłużenie się przeciętnego trwania życia, poprawę poziomu wykształcenia ludności, jak również znaczące upowszechnienie technologii informacyjno-komunikacyjnych.

Niezależnie od zaznaczającego się trwałego zróżnicowania regionalnego wsi, wspomniane przemiany miały wielokierunkowy charakter. Zmniejszała się rola rolnictwa w wytwarzaniu produkcji krajowej oraz, nieznacznie, jako miejsca pracy dla osób aktywnych zawodowo. Inne przekształcenia przebiegały zasadniczo w dwóch kierunkach. Z jednej strony zmniejszały się dysproporcje rozwojowe między wsią a ośrodkami miejskimi. Sprzyjało temu umacnianie się i profesjonalizacja wielu gospodarstw rolnych, utrwalanie się środowiskowych oraz społecznych funkcji rolnictwa, ale także nasilenie mobilności przestrzennej ludności i pogłębianie się wielofunkcyjnego rozwoju wsi.

Z drugiej strony następowało „zblizanie się” miast do obszarów wiejskich, czego odzwierciedleniem była urbanizacja, wyrażająca się nie tylko w upowszechnianiu się miejskich stylów życia i gentryfikacji wsi, ale również w postępującym oddziaływaniu gospodarczym i komunikacyjnym. Niemniej, niezależnie od wzmacniającej się tendencji do konwergencji społeczno-gospodarczej w wymiarze przestrzennym, nadal utrzymywały się w Polsce dysonanse rozwojowe. Dotyczyły one przede wszystkim poziomu rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej, rynków produktów i usług, jakości świadczeń publicznych, jak również poziomu życia mieszkańców [Terziev, Bencheva, Stoeva 2016].

Za ważny zasób, jakim dysponują mieszkańcy wsi od dawna uważa się kapitał społeczny i instytucje. Współcześnie coraz większą wagę przywiązuje się do zjawisk społecznych i kulturowych jako czynników wzrostu gospodarczego. Czynniki te, traktowane jako swoiste pozaekonomiczne aktywa, mogą w dużym stopniu decydować o rozwoju lub regresie regionów [Giza-Poleszczuk 2000; Grosse 2002; Jasińska-Kania, Nijakowski, Szacki, Ziółkowski 2006]. Działania formalne i reguły prawne życia gospodarczego są zawsze zakotwiczone w otoczeniu społecznym [Polanyi 2010]. Według D. North instytucje odbie-

rać można także jako wymyślone przez ludzi ograniczenia, które w swoisty sposób strukturalizują ludzkie działania i relacje [Grosse 2002]. W uproszczeniu można więc uznać, iż im bardziej aktywni społecznie są mieszkańcy, tym bardziej wspomagają oni proces rozwoju ekonomicznego, gdyż wspólnie podzielane wartości oraz zwyczaje kulturowe kształtują także świat organizacji ekonomicznych. Należy zaznaczyć, iż w środowisku wiejskim organizacje społeczne zawsze spełniały szczególną rolę, polegającą na działaniach na rzecz realizacji potrzeb ogółu ludności, co często wykraczało poza statutową działalność i cele, dla których dana organizacja została powołana [Sikorska 1993].

Opracowanie składa się z trzech rozdziałów. **Rozdział pierwszy prezentowanej monografii** analizuje poziom aktywności społecznej¹ mieszkańców wsi w Polsce po akcesji do UE. Przedstawiono tam panoramę instytucji działających na terenie wsi oraz scharakteryzowano społeczno-demograficzne cechy ich członków. W tej części publikacji kapitał społeczny obszarów wiejskich ukazano na tle zmian w poziomie życia ich mieszkańców. Wskazano tam również na wybrane problemy i potrzeby społeczno-ekonomiczne ludności wiejskiej. Podstawowy materiał badawczy tej części pracy stanowią dane uzyskane w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB².

Ważnym czynnikiem zmian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich mogą być innowacje. Obecnie wiele uwagi poświęca się zagadnieniu możliwości zwiększania innowacyjności na tych terenach. Odzwierciedleniem tego procesu są zmiany w polityce spójności UE, która koncentruje się na uak-

¹ Aktywność społeczna jest rozumiana jako czynne zaangażowanie (w różnych formach) poszczególnych osób lub grupy mieszkańców danego terenu, w życiu lokalnej społeczności, poprzez np. zaangażowanie i pracę w organizacjach społecznych, religijnych, politycznych, a także świadczenie nieodpłatnie usług, porad, organizacja zrzesseń, klubów, grup wsparcia.

² Badanie IERiGŻ-PIB przeprowadzone w 76 wsiach położonych na terenie całej Polski (Mapa A.1). Dobór wsi objętych badaniem miał charakter celowy i reprezentacyjny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych położonych w granicach wyróżnionych regionów, a także, by wielkość badanych gospodarstw była proporcjonalna do rzeczywistej struktury obszarowej ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych. W ostatniej edycji badania (w roku 2011) badaniem objęto blisko 8,5 tys. wiejskich rodzin, z czego 3331 rodzin posiadało gospodarstwo rolne o powierzchni większej niż 1 ha użytków rolnych (UR) - rodziny rolnicze. Pozostałe rodziny określone zostały mianem rodzin bezrolnych; nie posiadały one ziemi lub użytkowały działki o powierzchni poniżej 1 ha UR. Badania te służą przede wszystkim analizie przemian w strukturze agrarnej i określeniu społeczno-ekonomicznych uwarunkowań w produkcji rolniczej. Obok danych stanowiących materiał źródłowy dla wymienionych zagadnień, ankietę dostarcza również szeregu informacji charakteryzujących społeczność lokalną jaką tworzą mieszkańcy wsi. Ostatnia edycja badania miała miejsce w roku 2011, ale omawiana tematyka skupiona jest na kierunkach przemian i trendach, a te nie uległy zmianie w ostatnich latach (w tych obszarach, których dotyczy analizowana tematyka).

tywnianiu i wspieraniu rozwoju nowych rozwiązań technologicznych, gospodarczych, społecznych i środowiskowych w państwach członkowskich i ich regionach. Instrumentem nowej polityki UE są inteligentne specjalizacje, czyli wyznaczone przez poszczególne kraje i władze samorządowe priorytety inwestycyjne w dziedzinach o istotnym potencjale ekonomicznym i naukowym.

W rozdziale drugim monografii zdefiniowano pojęcie inteligentnej specjalizacji oraz opisano przesłanki jej wprowadzenia do polityki UE. Ponadto scharakteryzowano w nim wybrane wątki krytyczne odnoszące się do tej koncepcji, w szczególności związane z zagrożeniami i ograniczeniami jej stosowania na obszarach wiejskich i rolniczych. W drugiej części tego rozdziału skupiono się na krajowych i wojewódzkich inteligentnych specjalizacjach w Polsce. Zidentyfikowane na poziomie polskich regionów specjalizacje opisano i oceniono głównie z perspektywy rozwoju wsi i rolnictwa.

Przeobrażeniom instytucjonalnym i społecznym na obszarach wiejskich w Polsce towarzyszyły również istotne przekształcenia w obrębie struktur rolniczych. Przystąpienie Polski do UE i związana z tym modernizacja rolnictwa przyczyniły się do poprawy relacji zasobów czynników produkcji w stosunku do ich efektów ekonomicznych. **Celem rozdziału trzeciego opracowania** była analiza zmian w zasobach czynników produkcji i ich wzajemnych relacjach z perspektywy całego krajowego sektora rolnego, jak i z punktu widzenia poszczególnych grup gospodarstw rolnych według ich aktywności rynkowej. Do tego zadania wykorzystywano dane empiryczne pochodzące ze statystyki publicznej (Eurostat i GUS) oraz, tak jak w przypadku wyników przedstawionych w rozdziale pierwszym, informacje zebrane w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB.

Niniejsza monografia stanowi drugą z kolei publikację, która przedstawia wyniki badań prowadzonych w ramach **tematu drugiego** Programu Wieloletniego 2015-2019 zatytułowanego *Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. Prezentowane tu analizy dotyczyły realizacji dwóch zadań badawczych: *Mechanizmy przezwyciężania barier strukturalnych w rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich* (nr 4202) oraz *Przemiany gospodarki wiejskiej a programowanie polityki wobec wsi i rolnictwa* (nr 4203).

Rozdział 1

Wybrane kierunki przemian społecznych na obszarach wiejskich w Polsce

1.1. Wprowadzenie

1.1.1. Zjawiska dezagraryzacji ludności

Przemiany strukturalne w polskim rolnictwie, w tym polepszenie się struktury agrarnej gospodarstw i fakt, iż rolnictwo nie zapewnia wystarczającej liczby miejsc pracy wpływają nie tylko na zmiany kierunków działalności gospodarstw indywidualnych i odpływ pracujących do sektorów pozarolniczych [Zegar 2009, Chmielewska 2013], ale i przekładają się na szereg zmian oraz problemów o charakterze społecznym. Procesy koncentracji w sektorze rolnym, zjawiska migracji oraz dostępność do miejskiego rynku pracy oddziałują na skalę zmian, zarówno w wiejskiej sieci osadniczej oraz na powiązanie ludności wiejskiej z gospodarstwem rolnym [Sikorska 2013a].

Przed wszystkim postęp technologiczny w rolnictwie oraz wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej przyczyniły się do znacznego spadku zatrudnienia w rolnictwie. Przy tym zatrudnienie w rolnictwie, w swoim gospodarstwie rolnym nie zapewnia pracy wszystkim chętnym. Z danych ankietowych wynika, iż nawet w grupie kierowników gospodarstw rolnych, w roku 2011 wyłącznie w gospodarstwie rolnym pracowało około dwóch trzecich z nich, pozostali łączyli pracę w gospodarstwie z zatrudnieniem poza rolnictwem (Tabela 1.1).

Tabela 1.1. Zatrudnienie kierowników gospodarstw rolnych

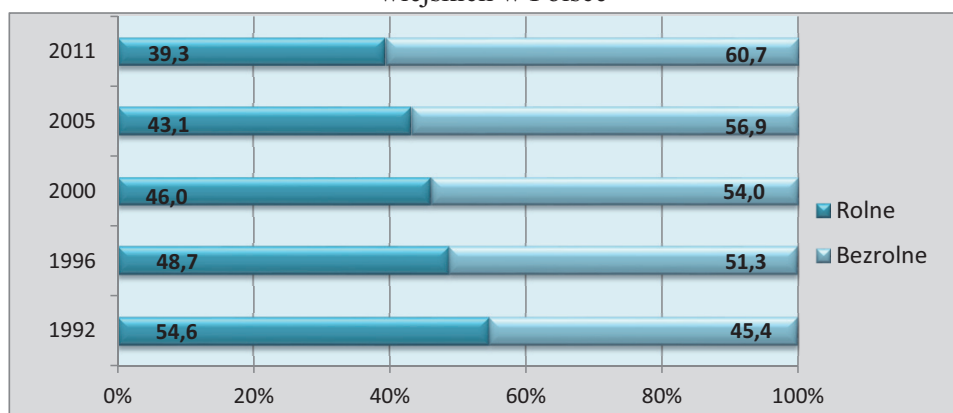
Lata	Wyłącznie w gospodarstwie	Wyłącznie poza gospodarstwem	W gospodarstwie i poza gospodarstwem
Mężczyźni			
2000	64,5	2,3	33,2
2005	60,2	1,9	37,9
2011	63,0	0,0	37,0
Kobiety			
2000	72,9	3,2	23,9
2005	67,3	2,7	30,0
2011	67,6	0,0	32,4

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2000-2011.

Podkreślenia wymaga fakt, iż w przeszłości kobiety wiejskie (gospodynie rolniczkі) rzadko zatrudniały się poza gospodarstwem, to przede wszystkim mężczyźni korzystali z możliwości pozarolniczego zatrudnienia [Wrzochalska 2006, 2013]. Dane pokazują, że blisko jedna trzecia kobiet łączyła pracę kierownika gospodarstwa z pracą poza rolnictwem. Kobiety wiejskie w Polsce więc nie rezygnują z ambicji i pracy poza gospodarstwem. Można mówić o następującym procesie unifikacji postaw mężczyzn i kobiet na wsi.

W latach 2005-2011 liczba mieszkańców badanych miejscowości zmniejszyła się o około 6%. Spowodowane to było przede wszystkim wyraźnym ubytkiem ludności z rodzin rolniczych [Karwat-Woźniak, Sikorska 2013]. W wiejskiej zbiorowości, odsetek rodzin niezwiązanych z gospodarstwem rolnym (ludność bezrolna) od wielu lat wykazuje systematyczny wzrost (Rysunek 1.1).

Rysunek 1.1. Zmiany odsetka rodzin rolnych i bezrolnych na obszarach wiejskich w Polsce

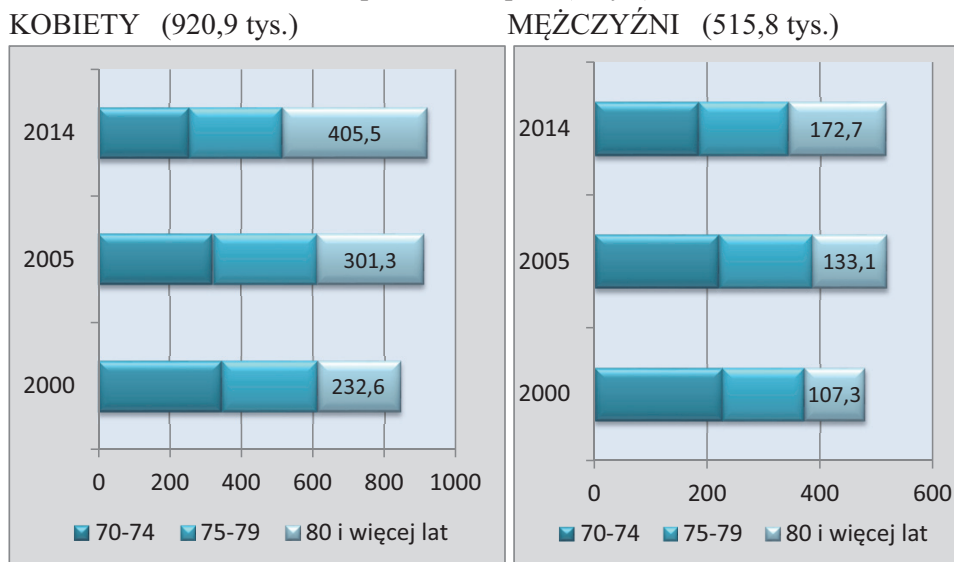
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB 1992-2011.

W roku 2011 liczba wiejskich rodzin bezrolnych stanowiła ponad 60% ogółu badanych rodzin i w stosunku do roku 2005 powiększyła się o 3 punkty procentowe (p.p.). W porównaniu do okresu sprzed transformacji ustrojowej udział ten powiększył się znacząco, aż o blisko 20 p.p. Podstawowymi mechanizmami tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub też zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego.

1.1.2. Proces starzenia się społeczeństwa

Kolejnym ważnym procesem na obszarach wiejskich, w analizowanym okresie, był problem starzenia się społeczeństwa wiejskiego. Znacząco powiększyła się liczba ludności powyżej 70 roku życia. W tym osób z najstarszej grupy wiekowej (powyżej 80 lat). Zwłaszcza dotyczyło to grupy wiejskich kobiet. Według danych GUS, w roku 2014 na obszarach wiejskich zamieszkiwało blisko 1,5 mln osób powyżej 70 lat, a osoby powyżej 80 roku życia stanowiły blisko 600 tys. (Rysunek 1.2). Rysuje się zatem potrzeba nie tylko zapewnienia opieki, zwłaszcza osobom samotnym i chorym, ale także potrzebne są działania mające na celu włączenie relatywnie dużej grupy starszych osób, w życie społeczne wsi i tym samym wykorzystanie ich potencjału.

Rysunek 1.2. Liczba osób powyżej 70 lat na obszarach wiejskich, w podziale na płeć (w tys.)

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

1.1.3. Zmiany w poziomie wykształcenia

Podobnie jak w miastach, na wsi zaznaczył się proces podnoszenia poziomu wykształcenia. Podkreślić należy, iż relatywnie większe pozytywne zmiany w tym zakresie odnotowano w zbiorowości rodzin rolniczych (Tabela 1.2) oraz w grupie wiejskich kobiet (Tabela 1.3). Można sądzić, iż złamany został schemat, że w rolnictwie pozostają osoby o niższym poziomie wykształcenia czy też ci, którzy nie mają szans zmian swojej aktywności zawodowej.

Relatywnie najbardziej zwiększył się odsetek osób z wyższym i średnim poziomem wykształcenia. Szczególnie kobiety wiejskie wykazywały ambicje w dążeniach do osiągnięcia sukcesów edukacyjnych, poprzez podnoszenie swoich umiejętności i aktywności edukacyjnej.

Tabela 1.2. Poziom wykształcenia ludności w rodzinach rolnych i bezrolnych

Lata	Wyższe	Średnie i policealne	Zawodowe	Gimnazjalne i podstawowe
Ludność bezrolna				
2000	3,6	18,1	38,8	39,5
2005	5,3	22,5	36,1	36,1
2011	11,1	29,1	33,1	26,8
Ludność rolna				
2000	2,1	17,0	39,2	41,7
2005	5,0	23,2	37,4	34,4
2011	12,3	32,1	30,7	24,9

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2000-2011.

Tabela 1.3. Poziom wykształcenia ludności na obszarach wiejskich w podziale na płeć

Wyższe magister	Wyższe licencjat	Średnie i policealne	Zawodowe	Gimnazjalne i podstawowe
Mężczyźni				
5,2	3,9	28,3	38,0	24,7
Kobiety				
8,2	5,3	32,9	24,7	30,7

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Z badań wynika, iż w analizowanym okresie blisko dwukrotnie był wyższy odsetek kobiet z wyższym wykształceniem niż mężczyzn. Ludność wiejska podnosiła swoje kwalifikacje także na różnego rodzaju kursach. W prawie co piątej ankietowanej wsi były organizowane kursy ogólnorolnicze i pozarolnicze, a w co dziesiątej wsi kursy specjalistyczne [Dudek, Wrzochalska 2015]. Jednak na obszarach wiejskich są ograniczone możliwości zatrudnienia poza rolnictwem, zwłaszcza dla osób z wyższym wykształceniem, w tym szczególnie kobiety wiejskie mają relatywnie niewielkie szanse.

1.2. Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych

1.2.1. Instalacje techniczno-sanitarne

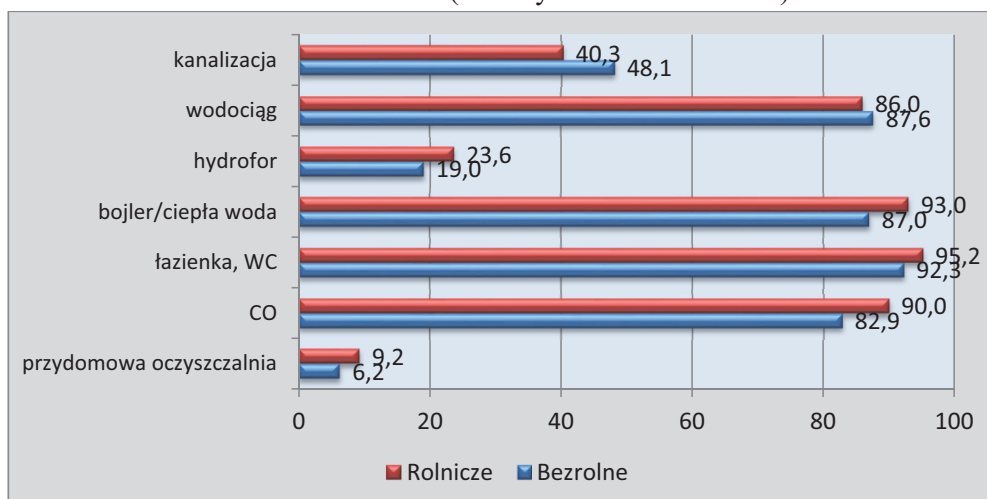
Z przeprowadzonych badań ankietowych wynika, iż w roku 2011 (w porównaniu z rokiem 2005), poprawiło się wyposażenie wiejskich domów odnośnie instalacji techniczno-sanitarnych.

Tabela 1.4. Odsetek gospodarstw domowych (mieszkań) na wsi według wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne

Wyszczególnienie	2005	2011
Kanalizacja	22,5	45,0
Bieżąca woda		
wodociąg	80,0	87,0
hydrofor	21,6	20,8
Bojler/ciepła woda użytkowa	74,4	89,4
Łazienka	84,8	93,4
WC	82,3	
Centralne ogrzewanie	73,7	85,7
Przydomowa oczyszczalnia	1,9	7,4

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Rysunek 1.3. Odsetek gospodarstw domowych według wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne (rodziny rolnicze i bezrolne)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

W badaniu (w roku 2011) odnotowano, że 87,0% wiejskich rodzin miało bieżącą wodę z wodociągu, a kanalizacja doprowadzona była do 45,0% rodzin. Łazienkę oraz WC posiadało 93,4% domów, a 7,4% rodzin posiadało nawet własną przydomową oczyszczalnię nieczystości (Tabela 1.4). Relatywnie nieco lepiej wyposażone w instalacje techniczno-sanitarne były rodziny rolnicze (czyli te, które posiadały gospodarstwo rolne o powierzchni ponad 1 ha UR), niż gospodarstwa osób z rodzin bezrolnych – Rysunek 1.3.

1.2.2. Przedmioty trwałego użytkowania

Wyposażenie gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania uznać można, obok poziomu uzyskiwanych przez nie dochodów, za istotny czynnik informujący o poziomie i jakości życia badanej populacji. Dobra te są przedmiotami konsumpcji o długim okresie użytkowania, a czas ich użytkowania zależy od rodzaju potrzeby, którą zaspokajają oraz tempa ich zużywania, a nierzadko też od ich jakości i staranności wykonania.

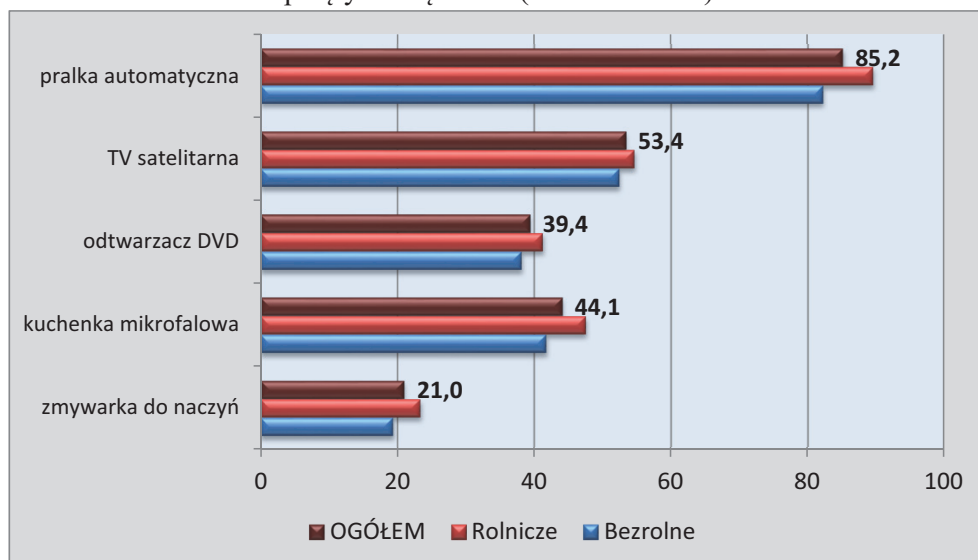
Stan posiadania tych dóbr można traktować także jako miernik poziomu konsumpcji w gospodarstwach domowych. Proces innowacji technicznych i technologicznych powoduje, iż wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku podlega nieustannym zmianom. Z reguły nie tylko lepsza jakość, ale też i rozszerzenie funkcji oferowanych na rynku nowych produktów i kampanie reklamowe, niejako wymuszają na konsumentach wymianę posiadanego sprzętu na bardziej nowoczesny.

Relatywnie powszechny dostęp do bieżącej wody, umożliwia wiejskim rodzinom na wyposażenie mieszkań w szereg urządzeń ułatwiających prace w gospodarstwie domowym, przede wszystkim w pralki automatyczne i zmywarki do naczyń. Z przeprowadzonych badań wynika, iż pralkę automatyczną posiadało 85,2% wiejskich gospodarstw domowych, a blisko co piąta rodzina wyposażona była w zmywarkę do naczyń. Badania wykazały, iż inne nowoczesne sprzęty, na przykład takie jak urządzenia umożliwiające oglądanie telewizji satelitarnej, posiadała ponad połowa rodzin (53,4% wskazań), relatywnie liczna grupa rodzin miała też kuchenkę mikrofalową (44,1%). W analizowanym okresie, lepiej wyposażone były w tego typu sprzęty i urządzenia rodziny rolnicze niż bezrolne (Rysunek 1.4).

Z punktu widzenia rozproszenia przestrzennego miejscowości wiejskich oraz swoistych utrudnień komunikacyjnych, bardzo ważne też jest posiadanie pojazdów. W rodzinach wiejskich relatywnie powszechne było posiadanie samochodu. Także odnośnie wyposażenia w pojazdy, sytuacja uległa poprawie w stosunku do roku 2005. Ogółem w roku 2011, blisko jedna trzecia rodzin posiadała pojazdy, a w blisko co dziesiątej odnotowano nawet drugie auto. Nieco

lepiej w samochody wyposażone były rodziny rolnicze, niż bezrolne (Tabela 1.5). Były to jednak na ogół pojazdy ponad dziesięcioletnie. Średni wiek samochodu w analizowanym okresie (lata 2005-2011) wynosił 11,6 lat, niezależnie od typu rodziny wiejskiej.

Rysunek 1.4. Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w wybrane sprzęty i urządzenia (odsetek rodzin)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Tabela 1.5. Samochody w rodzinach wiejskich (odsetek rodzin)

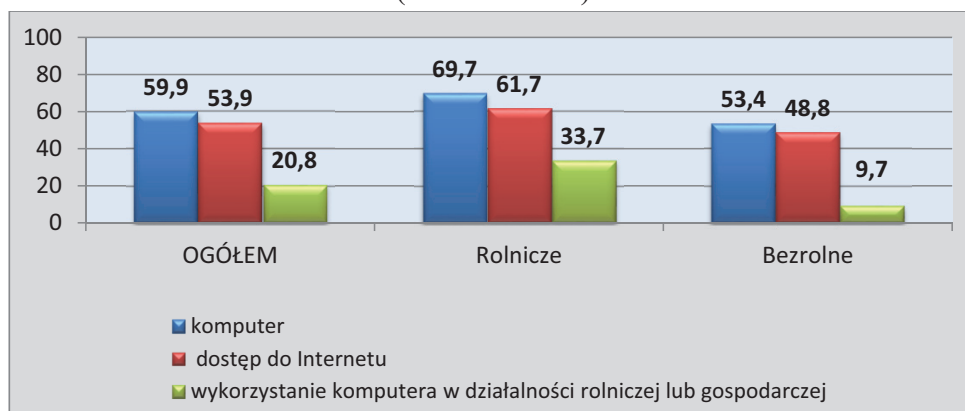
Rodziny wiejskie	Odsetek rodzin posiadających	
	samochód	dwa samochody
2011		
OGÓŁEM	63,5	9,7
Rolnicze	77,9	12,2
Bezrolne	54,1	8,1
2005		
OGÓŁEM	54,0	6,4
Rolnicze	69,5	9,5
Bezrolne	42,3	5,3

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2005, 2011.

Współcześnie umiejętność korzystania z informacji stała się warunkiem rozwoju ekonomicznego oraz kulturowego. Dodatkowo dostęp do tych nowoczesnych przekazników informacji eliminuje wiele niedogodności i ograniczeń związanych z odległością i przestrzennym rozproszeniem [Kowalski 1998]. Obecnie czynnikiem najbardziej różnicującym wyposażenie wsi w stosunku do miast jest posiadanie komputera i dostęp do Internetu, chociaż zmieniająca się rzeczywistość i szereg uwarunkowań w swoisty sposób wymuszają ich użytkowanie w coraz większym zakresie. Podkreślić należy, iż na obszarach wiejskich, podobnie jak w miastach, sytuacja ta ulegała w ostatnich latach wyraźnej poprawie. Przeprowadzone badania wykazały, iż posiadanie komputera, w roku 2011, odnotowano w 59,9% wiejskich rodzin. Prawie wszystkie z tych rodzin miały także dostęp do Internetu.

Relatywnie lepszy dostęp do tych mediów i urządzeń miały rodziny rolnicze niż bezrolne. W roku 2011 ponad dwie trzecie rodzin rolniczych posiadało komputer, a w rodzinach bezrolnych nieco ponad połowa. Z badań wynika także, iż ludność rolnicza częściej niż ludność bezrolna, wykorzystywała komputer i Internet w działalności profesjonalnej. W co trzeciej rodzinie rolniczej komputer i dostęp do Internetu był wykorzystywany do prowadzenia działalności gospodarczej lub rolniczej, zaś w rodzinach bezrolnych takich rodzin było relatywnie mniej (Rysunek 1.5).

Rysunek 1.5. Komputery, dostęp do Internetu oraz wykorzystanie komputera (odsetek rodzin)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

W tym przypadku, zaledwie w co jedenastej rodzinie komputer i Internet znalazły wykorzystanie w działalności gospodarczej, głównie do kontaktów z kontrahentami. W rodzinach rolniczych relatywnie często logowano się na stronach MRiRW oraz ARiMR, w połowie rodzin dodatkowo na stronach ARR, nieco rzadziej odwiedzano też strony ANR, KRUS oraz portale rolnicze. Rolnicy w bardziej profesjonalny sposób traktowali to urządzenie, niż osoby niezwiązane z rolnictwem. Wykorzystanie Internetu w profesjonalnej działalności rolników przekładało się na szereg korzyści i efektów ich działalności produkcyjnej.

1.2.3. Ocena zmian wyposażenia

Aby uzupełnić powyższe przykłady wyposażenia wiejskich rodzin w dobra trwałego użytkowania i dokonać szerszej analizy stanu wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałe, dokonano podziału wybranych przedmiotów trwałego użytkowania na następujące kategorie:

- dobra powszechne, które były w zasadzie dostępne dla każdego gospodarstwa domowego w razie zaistnienia potrzeby (i posiadało je ponad 90% ankietowanych gospodarstw);
- dobra standardowe występujące u ponad połowy badanych z grupy;
- dobra o wyższym standardzie, które posiadało 10-50% gospodarstw;
- dobra luksusowe, występujące u mniej niż 10% gospodarstw.

W badanej w 2011 roku populacji wiejskich gospodarstw domowych do zestawu dóbr powszechnie dostępnych należały: chłodziarka, odbiornik TV, kuchnia gazowa lub elektryczna oraz odkurzacz. Relatywnie często występowała w gospodarstwach domowych pralka automatyczna i w zasadzie można ją umieścić w grupie dóbr powszechnych, gdyż posiadało ją blisko 90% wiejskich gospodarstw domowych (Tabela 1.6).

Dobra standardowe obejmowały: komputer osobisty, urządzenie do odbioru TV satelitarnej (lub kablowej), telefon przewodowy, samochód osobowy, zamrażarkę oraz telefon komórkowy. Do dóbr o wyższym standardzie zaliczono zmywarkę do naczyń, kuchenkę mikrofalową, DVD. Podobnie jak w przypadku pralki automatycznej, do grupy tej zaliczyć można także kamerę wideo oraz drugi samochód, gdyż występowały one w blisko co dziesiątym wiejskim gospodarstwie domowym. Wśród grupy analizowanych przedmiotów, w roku 2011 nie wyodrębniono dóbr luksusowych, czyli występujących w mniej niż co dziesiątej rodzinie. Należy jednak zauważyć, iż przynależność części tych dóbr trwa-

łych do określonej kategorii nie wynika tylko z ich standardu, czyli kondycji finansowej gospodarstw domowych, ale także i z zestawu grupy przedmiotów poddanej analizie. Na przykład kamera wideo może być zbędna posiadaczowi aparatu cyfrowego, komputer osobisty także może spełniać wiele funkcji multimedialnych, a występowanie motocykla, w mniej niż co dziesiątej rodzinie wiejskiej, nie oznacza, że jest on dobrem luksusowym na obszarach wiejskich.

Tabela 1.6. Podział przedmiotów trwałego użytkowania

Kategoria dóbr	2005	2011
Powszechne Ponad 90% gospodarstw	chłodziarka odbiornik TV kuchnia gaz. lub elektr.	chłodziarka odbiornik TV kuchnia gaz. lub elektr. odkurzacz <i>pralka automat. (85,7%)</i>
Standardowe Ponad 50% gospodarstw	odkurzacz radiomagnetofon telefon przewodowy pralka automatyczna samochód osobowy zamrażarka	komputer osobisty urządzenie do odbioru TV sat. (kabl.) telefon przewodowy samochód osobowy zamrażarka telefon komórkowy
O wyższym standardzie 10-50% gospodarstw	telefon komórkowy magnetowid (DVD) urządzenie do odbioru TV sat. (kabl.) komputer osobisty robot kuchenny kuchenka mikrofalowa	zmywarka do naczyń kuchenka mikrofalowa DVD <i>kamera wideo (9,1%)</i> <i>drugi samochód (9,7%)</i>
Luksusowe mniej niż 10% gospodarstw	drugi samochód kamera wideo zmywarka do naczyń	

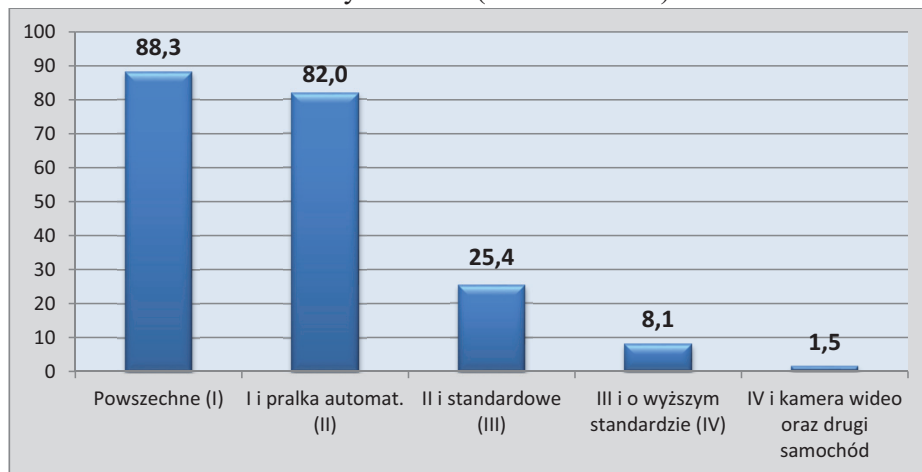
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Współcześnie w gospodarstwach domowych szereg przedmiotów zatraciło potrzebę ich wykorzystywania, np. maszyna do szycia czy też prasownica elektryczna i posiadanie ich przez nieliczny odsetek rodzin nie upoważnia do określania ich dobrem luksusowym. Niemniej jednak zebrane dane, w badaniu ankietowym, pokazały swoiste polepszenie się wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych, zmierzonego powyższą kategoryzacją przedmiotów.

Powszechność występowania wyszczególnionych w badaniu przedmiotów trwałego użytkowania pozwoliła także na próbę określenia pewnych typów badanych wiejskich gospodarstw domowych, gdyż liczbę posiadanych dóbr odbierać można jako swoisty miernik nowoczesności gospodarstwa domowego. Stanowi ona pewnego rodzaju drabinę, której najniższym szczeblem jest sytuacja, kiedy gospodarstwo nie posiadało żadnego z wymienionych w ankiecie sprzętów. Przeprowadzone badanie wykazało, iż poziom wyposażenia gospodarstw domowych w dobra o trwałym charakterze był wysoki, co pozwoliło określić względny wymiar zamożności ankietowanych rodzin.

Przeprowadzone badania wykazały, że wszystkie sprzęty określone powyżej jako powszechne, w roku 2011 posiadało 88,3% gospodarstw rolniczych. Powiększając tę grupę przedmiotów o pralkę automatyczną, odsetek wyniósł 82,0%. Łącznie w dobra powszechne oraz standardowe wyposażona była blisko jedna czwarta rodzin rolniczych (25,4%). Natomiast powiększając grupę rodzin o wyposażenie w przedmioty o podwyższonym standardzie, liczba rodzin zmniejszyła się już do 8,1%. Dodając kolejno wyposażenie w kamerę wideo oraz drugi samochód w rodzinie – liczba rodzin zmalała do 1,5% (Rysunek 1.6).

Rysunek 1.6. Wyposażenie rodzin wiejskich w grupy przedmiotów trwałego użytkowania (odsetek rodzin)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Z danych GUS wynika, iż wyposażenie rodzin rolniczych w przedmioty trwałego użytkowania w analizowanym okresie, w przypadku większości wyróżnionych sprzętów było relatywnie gorsze w porównaniu z innymi grupami społeczno-zawodowymi, (Tabela 1.7 i Tabela 1.8). Wyraźne różnice uwidoczniły się szczególnie w porównaniu z grupą pracowników i osób pracujących na

własny rachunek. Na zbliżonym poziomie było jedynie wyposażenie w chłodziarki oraz odbiorniki TV.

Tabela 1.7. Parytet wyposażenia gospodarstw domowych rolników na tle innych grup społeczno-ekonomicznych w roku 2014

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe:				
	Rolnicy	ogółem	pracownicy	prac. na wł. rachunek	emeryci i renciści
	Rolnicy=100,00				
Chłodziarka	99,1	99,0	99,1	99,4	99,0
Pralka automat.	92,5	100,8	104,2	105,9	96,3
Pralka i wirówka elektryczna	22,4	44,2	30,8	21,0	59,8
Zmywarka do naczyń	23,9	93,3	118,8	207,1	42,7
Kuchenka mikrofalowa	63,1	89,1	105,1	114,4	62,9
Samochód osobowy	92,2	66,4	81,3	99,3	40,5
Motocykl, skuter	18,9	33,3	40,2	47,1	14,3
Rower (bez dziecięcego)	89,3	69,7	78,3	81,2	53,6
Zestaw do odbioru, nagrywania i odtwarzania dźwięku (wieża)	33,2	98,8	127,1	143,1	53,6
Odbiornik TV	99,4	97,7	97,7	96,7	99,2
W tym do odbioru naziemnej telewizji cyfrowej MPEG-4	42,6	104,5	119,7	137,6	83,3
Odtwarzacz DVD	53,7	84,2	101,1	109,7	57,4
Telefon komórkowy	97,7	95,7	101,8	101,8	85,1
Zestaw kina domowego	10,0	142,0	196,0	292,0	51,0
Urządzenie do odbioru TV satelitarnej lub kablowej	56,2	118,0	128,6	133,1	106,4
Kamera wideo	6,0	153,3	203,3	380,0	60,0
Aparat fotograficzny cyfrowy	55,7	91,2	119,0	144,0	44,2
Komputer osobisty	81,2	88,1	111,2	116,5	48,6
w tym z dostępem do Internetu	75,7	90,9	115,9	122,9	49,4
w tym z dostępem szerokopasmowym	58,9	94,1	120,4	129,9	49,9
Drukarka	46,6	76,8	100,2	138,8	31,5
w tym wielofunkcyjna	28,9	75,8	99,3	149,5	27,3

Źródło: na podstawie danych GUS, Rocznik Statystyczny RP, Warszawa 2015.

Lepszą sytuację w odniesieniu do poziomu wyposażenia rodzin rolniczych odnotowano w przypadku wyposażenia w pojazdy (samochody, a zwłaszcza w motocykle i rowery), które w przypadku rolników były powszechnie codziennym, a nierzadko też jedynym środkiem komunikacji. W ogólnej ocenie

stopnia wyposażenia domostw, gospodarstwa domowe rolników lepiej wypadły w odniesieniu do grupy emerytów i rencistów. Podkreślić należy także fakt, iż w roku 2013 porównaniu z rokiem 2005, różnice w wyposażeniu w wybrane sprzęty gospodarstw domowych rolników, w odniesieniu do grupy pracowników i pracujących na własny rachunek uległy wyraźnemu zmniejszeniu.

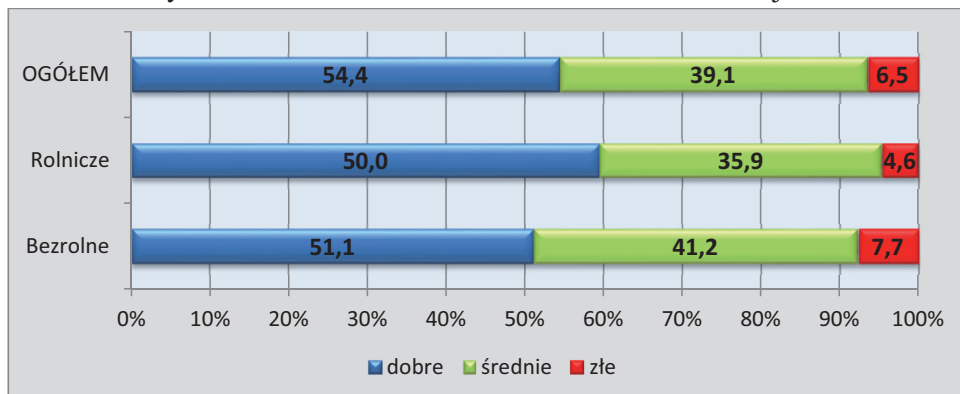
Tabela 1.8. Parytet wyposażenia gospodarstw domowych rolników na tle innych grup społeczno-ekonomicznych w roku 2005

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe:				
	Rolnicy	ogółem	pracownicy	prac. na wł. rachunek	emeryci i renciści
	Rolnicy=100,00				
Chłodziarka	98,4	98,9	99,7	99,3	98,7
Pralka automat.	67,8	117,7	129,8	137,3	107,1
Pralka i wirówka elektryczna	58,4	48,1	36,6	24,7	58,2
Zmywarka do naczyń	3,8	128,9	165,8	521,1	50,0
Kuchenka mikrofalowa	29,5	112,9	148,1	202,4	67,8
Samochód osobowy	79,7	59,5	75,4	103,6	35,1
Motocykl, skuter	11,0	30,0	32,7	50,9	17,3
Rower (bez dziecięcego)	93,0	67,1	77,0	78,7	52,6
Zestaw do odbioru, nagrywania i odtwarzania dźwięku (wieża)	43,4	100,9	142,9	162,0	48,8
Odbiornik TV	99,4	98,8	99,3	99,0	98,9
Odtwarzacz DVD	16,3	140,5	212,9	278,5	54,0
Telefon komórkowy	69,8	93,4	123,4	130,4	53,9
Zestaw kina domowego	7,9	141,8	213,9	325,3	46,8
Urządzenie do odbioru TV satelitarnej lub kablowej	23,2	207,8	245,7	284,5	176,7
Kamera wideo	2,6	238,5	334,6	819,2	88,5
Aparat fotograficzny cyfrowy	10,9	168,8	245,9	403,7	56,0
Komputer osobisty	35,6	108,4	160,1	198,3	42,4
w tym z dostępem do Internetu	11,4	197,4	295,6	447,4	73,7
Drukarka	23,2	111,2	165,5	236,6	40,9

Źródło: na podstawie danych GUS, Rocznik Statystyczny RP, Warszawa 2012.

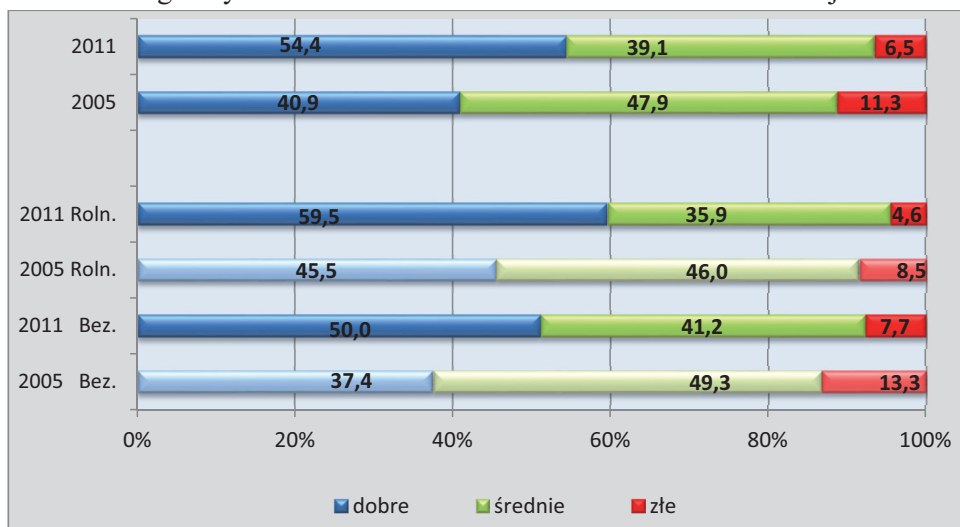
Ponad połowa ogółu mieszkańców badanych wsi (54,4%) oceniła dobrze wyposażenie swoich domów mieszkalnych, nieco ponad jedna trzecia uznała, iż jest ono średnie, a tylko niespełna co piętnasta osoba uznała je za złe. Relatywnie lepiej wypadła ta ocena w rodzinach rolniczych (Rysunek 1.7).

Rysunek 1.7. Wyposażenie gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania – ocena mieszkańców na obszarach wiejskich

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 1.8. Zmiany wyposażenia gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania – ocena mieszkańców na obszarach wiejskich

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2005, 2011.

Ogółem w porównaniu do roku 2005 wzrósł odsetek rodzin, które oceniły dobrze swój stan wyposażenia w przedmioty trwałego użytkowania (Rysunek 1.8). Rodziny rolnicze lepiej oceniły swoje wyposażenie niż ludność bezrolna. W przeszłości to właśnie ludność bezrolna przyjmowała na wsi miejskie wzorce, teraz sytuacja uległa swoistemu odwróceniu.

Nie zmienia to jednak faktu występowania szeregu braków w tym zakresie w wiejskich rodzinach. Przeprowadzone analizy wykazały, iż w gospodarstwach domowych takie braki i tym samym swoiste utrudnienia w pracach związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego, sygnalizowano w blisko połowie (48,5%) ankietowanych rodzin. Dotyczyły one przede wszystkim infrastruktury technicznej – brak kanalizacji zgłoszono aż w 11,6% rodzinach wiejskich, rzadziej sygnalizowano brak centralnego ogrzewania oraz łazienki. Prowadzenie gospodarstwa domowego najbardziej utrudniał brak zmywarki (11,6% wskazań) oraz brak pralki automatycznej (4,9% wskazań).

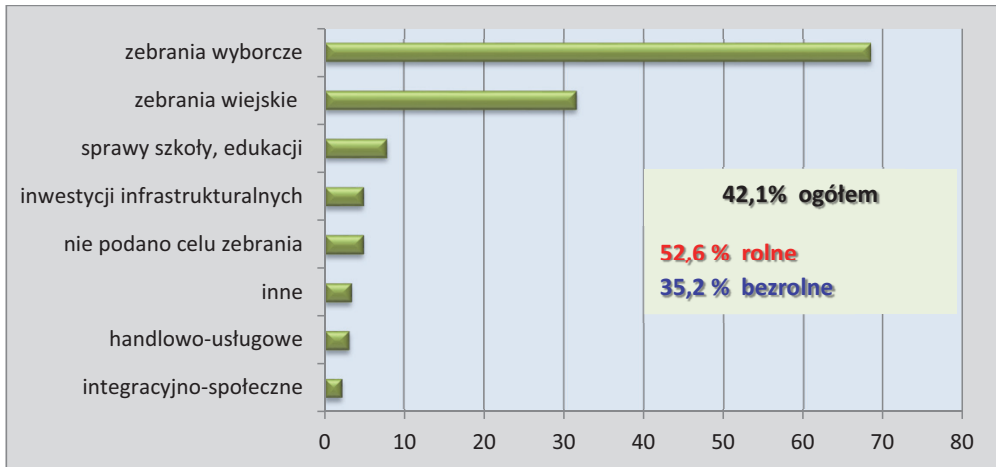
1.3. Organizacje społeczne w środowisku wiejskim

1.3.1. Zaangażowanie ludności w życie społeczne

Z przeprowadzonych badań ankietowych wynikało, iż w ostatnich latach wzrosła aktywność społeczna mieszkańców wsi, rozumiana jako udział i zaangażowanie ludności w życie społeczne wsi [Wrzochalska 2015]. Relatywnie niski udział wśród aktywnych społecznie stanowiły osoby młode oraz kobiety z wyższym poziomem wykształcenia, co było przede wszystkim konsekwencją zmian demograficznych (starzenia się społeczeństwa, migracji osób młodych). Społecznicy chętniej niż w latach wcześniejszych działali w większych grupach. Wzrósł odsetek wsi, gdzie aktywnie społecznie działali razem mężczyźni i kobiety. Badanie wykazało, iż zawiązywały się liczne kilkusobowe grupy lokalnych społeczników, co wskazywało na budowanie się lokalnego kapitału społecznego. Zwracał uwagę także relatywnie wysoki udział mieszkańców wsi w różnego typu zebraniach (Rysunek 1.9), praca w organizacjach licznej grupy osób (Rysunek 1.10) oraz nierzadko sprawowanie w nich funkcji (Rysunek 1.11).

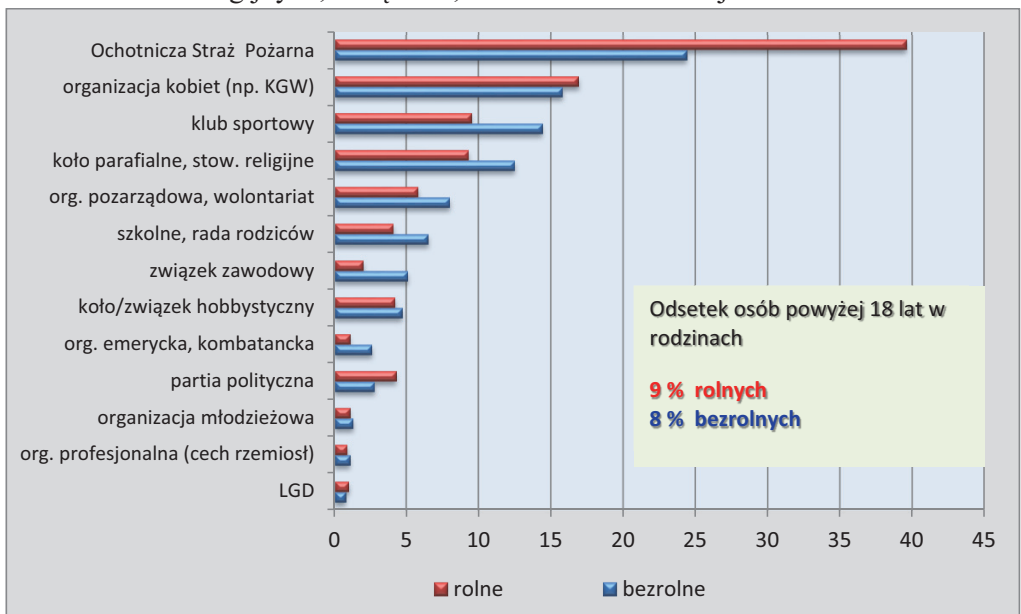
To wszystko przekładało się także na poziom zaufania społeczeństwa wiejskiego: to co bliskie cieszyło się większym poziomem zaufania, a to co dalekie: władza centralna – mniejszym (Rysunek 12). Zarysował się tradycyjny system wartości, niejako pozytywistyczne podejście: dobry gospodarz, dobry rolnik to ten, w stosunku do którego najbardziej wzrósł autorytet (Rysunek 1.13), podkreśla to bardzo ważną rolę, jaką takie osoby pełnią w społeczności wiejskiej. Ludność wiejska działała również w różnego rodzaju organizacjach formalnych. Ale dotyczyło to mniej niż co dziesiątej dorosłej osoby. Były to przede wszystkim tradycyjne organizacje działające na obszarach wiejskich.

Rysunek 1.9. Udział ludności wiejskiej w zebraniach publicznych (odsetek wiejskich rodzin)

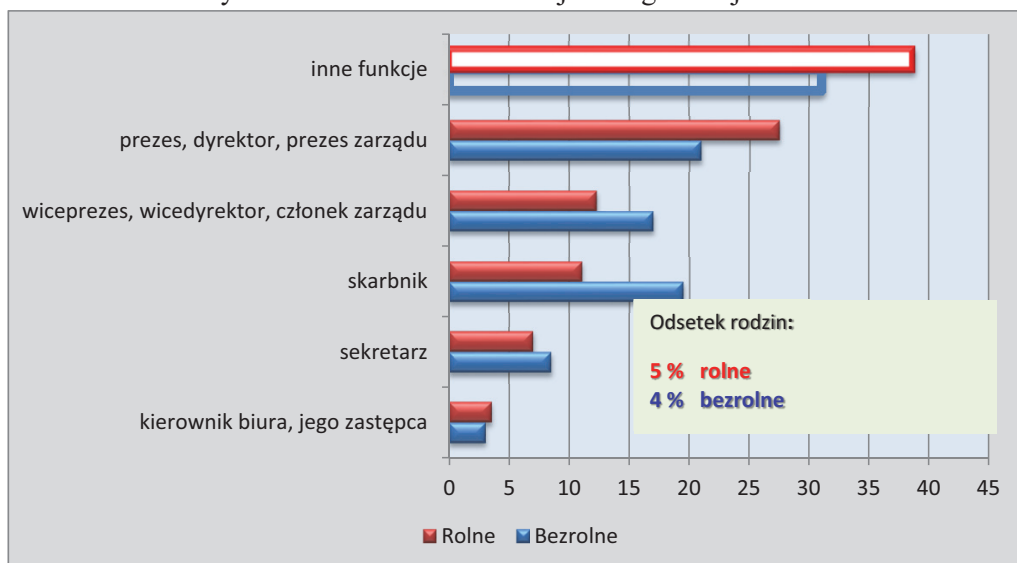
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 1.10. Członkowie organizacji, stowarzyszeń, partii, komitetów, grup religijnych, związków, kół na obszarach wiejskich

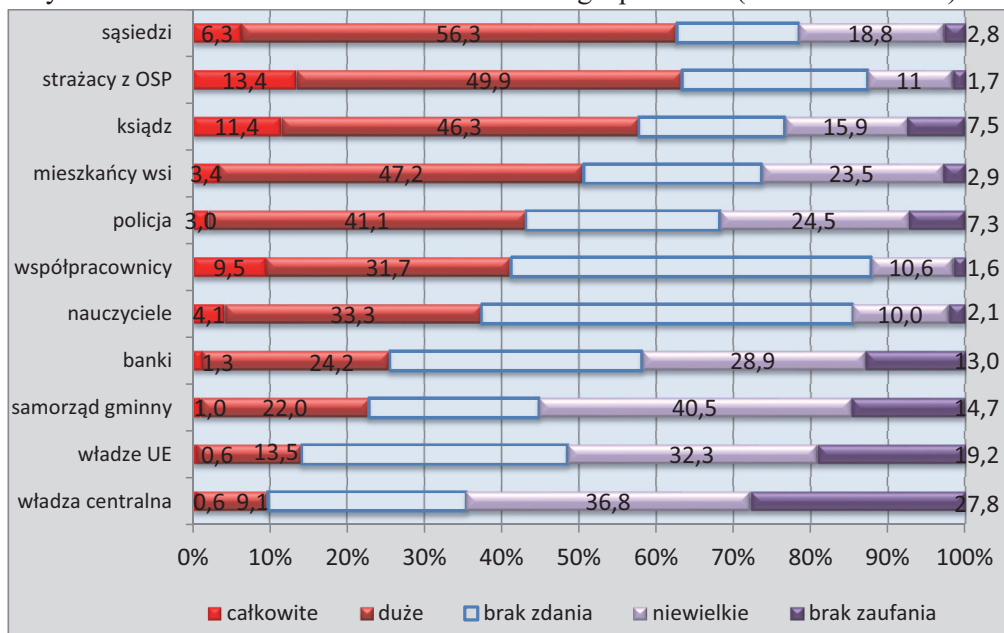
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 1.11. Pełnione funkcje w organizacjach

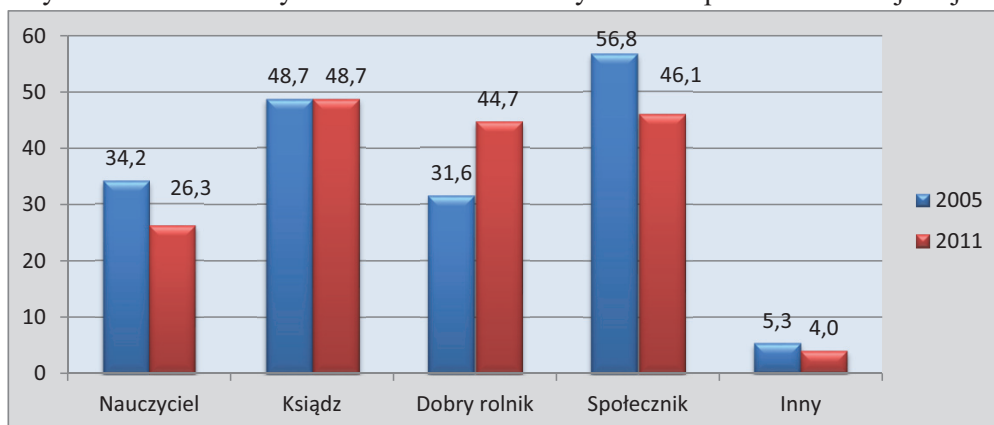
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 1.12. Poziom zaufania kierowników gospodarstw (odsetek wskazań)

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 1.13. Zmiany w odniesieniu do autorytetów w społeczności wiejskiej

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2005, 2011.

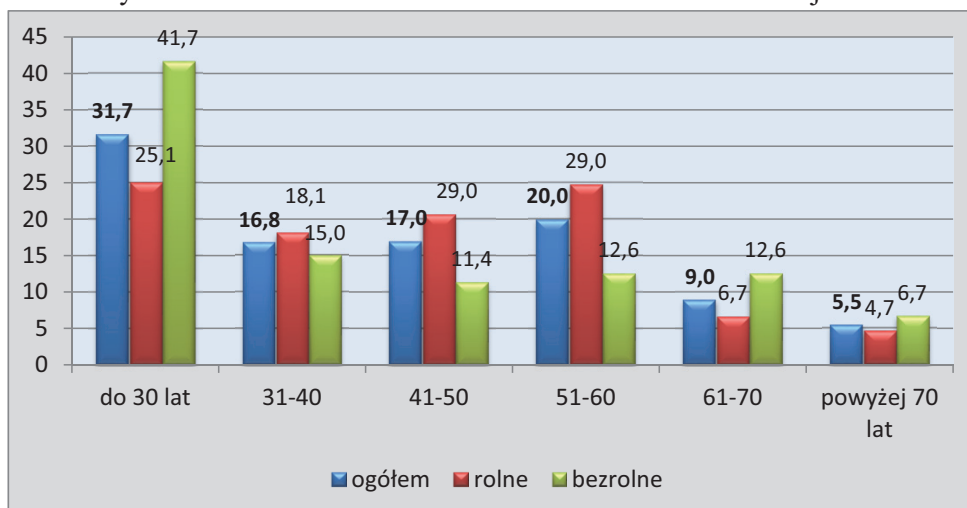
1.3.2. Ochotnicza Straż Pożarna

Za najbardziej popularną organizację występującą na obszarach wiejskich, od lat uznać można Ochotniczą Straż Pożarną (OSP). Badanie wykazało, iż w roku 2011 członkowie OSP występowali w 67,1% ankietowanych wsi. W ponad połowie tych wsi (54,0%) odnotowano grupy strażaków powyżej 5 osób. Średnio taka grupa strażacka liczyła 15-16 osób, przy czym najliczniejsza – 47 strażaków. Większość strażaków pochodziła z rodzin rolniczych (60,4%). Do straży pożarnej należały także kobiety. Ogółem ich odsetek wynosił 12,8% osób. Przy czym w grupie strażaków z rodzin rolniczych była to co dziesiąta osoba, a w grupie osób należących do tej organizacji, z rodzin bezrolnych, była to aż blisko co szósta osoba.

Osoby należące do OSP pochodziły z różnych grup wiekowych. Średni wiek strażaka w ankietowanych wsiach wynosił 42 lata. Ta średnia była nieco niższa w rodzinach bezrolnych (39 lat wobec 43 lat w rodzinach rolniczych). Ogółem blisko jedna trzecia strażaków nie przekroczyła 30 lat życia, a po 60 roku życia był co siódmy (Rysunek 1.14).

W ankietowanych wsiach strażacy legitymowali się zróżnicowanym poziomem wykształcenia (Tabela 1.9). Najwyższy odsetek z nich posiadał ukończoną szkołę zawodową (częściej niż co druga osoba), czy też szkołę średnią lub policealną (co trzeci strażak). Co trzynasta osoba ukończyła uczelnię wyższą. Z kolei wykształcenie rolnicze (szkolne bądź ukończone kursy rolnicze) miał blisko co czwarty strażak.

Rysunek 1.14. Struktura wieku strażaków na obszarach wiejskich

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Tabela 1.9. Poziom wykształcenia strażaków na obszarach wiejskich

Rodziny	Wyższe magister	Wyższe licencjat	Średnie i policealne	Zawodowe	Gimnazjalne i podstawowe
Ogółem	5,5	2,0	29,7	42,6	20,2
Rolne	6,5	1,0	30,0	45,2	17,3
Bezrolne	4,0	3,5	29,1	38,6	24,8

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011

Występowało zróżnicowanie regionalne wsi w odniesieniu do występowania członków OSP na ich terenach (Mapa A.2). Najwyższy odsetek takich wsi odnotowano w makroregionie środkowozachodnim (90,0% wsi) oraz makroregionie południowo-zachodnim (80,0% wsi). Najniższy odsetek wsi, na terenach których byli członkowie OSP znajdował się w makroregionie południowo-wschodnim (56,3% wsi).

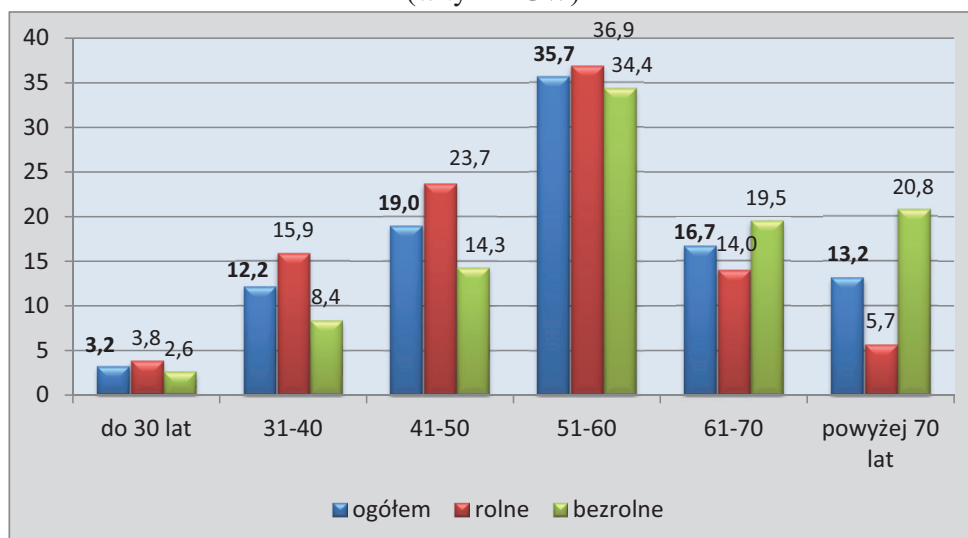
1.3.3. Organizacje kobiece (w tym Koła Gospodyń Wiejskich)

Członkinie **organizacji typowo kobiecych**, w tym Koła Gospodyń Wiejskich (KGW), odnotowano w 43,4% wsi. W co czwartej ankietowanej wsi wyodrębniono grupy powyżej 5 osób zrzeszonych w tego typu organizacjach. Największa z takich grup liczyła 28 członków. Średnia liczebność takiej grupy wy-

nosiła około 16 osób. W organizacjach kobiecych równie często działały kobiety z rodzin rolniczych jak i bezrolnych.

Wiek członkiń organizacji kobiecych działających w ankietyowanych wsiach był zróżnicowany. Ogółem co trzecia z nich należała do grupy wiekowej 51-60 lat, co piąta do grupy wiekowej 41-50 lat. Najmniej liczną grupę wśród członkiń organizacji stanowiły najmłodsze kobiety (do 30 roku życia) – Rysunek 1.15.

Rysunek 1.15. Struktura wieku kobiet należących do organizacji kobiecych (w tym KGW)

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Tabela 1.10. Poziom wykształcenia członkiń organizacji kobiecych (w tym KGW)

Rodziny	Wyższe magister	Wyższe licencjat	Średnie i policealne	Zawodowe	Gimnazjalne i podstawowe
Ogółem	3,5	1,0	34,4	38,6	22,5
Rolne	3,8	0,6	36,9	39,5	19,1
Bezrolne	3,2	1,3	31,8	37,7	26,0

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Blisko co trzecia kobieta należąca do tego typu organizacji legitymowała się średnim lub policealnym poziomem wykształcenia, podobna grupa wykształceniem na poziomie zawodowym, co czwarta miała zaś ukończone gimnazjum lub szkołę podstawową. Najmniej liczną grupę wśród zrzeszonych pań

stanowiły kobiety po studiach wyższych. Struktura poziomu wykształcenia kobiet działaczek, w zbiorowości z rodzin rolniczych, była nieco korzystniejsza niż w rodzinach bezrolnych (Tabela 1.10).

Przeprowadzone analizy wykazały, iż w organizacjach kobiecych 5,5% członków stanowili mężczyźni. Najczęściej byli to współmałżonkowie członkiń (66,7% przypadków), synowie (16,7%) bądź zięciowie (5,6%), rzadziej inni członkowie rodziny. Najstarszy mężczyzna należący do organizacji kobiecej miał 83 lata, najmłodszy zaś 19 lat. Nieco młodszy panowie pochodzili z rodzin rolniczych – w tej grupie osób mieli oni od 28 lat do 54 lat. Najczęściej osoby te reprezentowały średni poziom wykształcenia, w tym też zawodowy, nie było wśród nich panów z wyższym bądź policealnym wykształceniem.

Z badań ankietowych wynika, iż tradycyjne Koła Gospodyń Wiejskich, w roku 2011 działały w 18,4% badanych wsi. Organizacja ta stawała się jednak mniej popularna na obszarach wiejskich, niż przed laty³, chociaż ogółem aktywność kobiet wiejskich znacznie wzrosła w odniesieniu do lat wcześniejszych. Aktywne kobiety w roku 2011 odnotowano blisko w co trzeciej wsi (63,2%), a w roku 2005 takich wsi było 40,8%. Przeprowadzone badania ankietowe wykazały, iż współczesne kobiety stały się bardziej niezależne, było ich więcej na stanowiskach i przede wszystkim same wykazywały i przejmowały inicjatywę odnośnie działań mających na celu poprawę ich sytuacji na obszarach wiejskich.

W badaniu odnotowano zróżnicowanie regionalne w odniesieniu do występowania członków organizacji typowo kobiecych na terenach ankietowanych wsi (Mapa A.3). Najwyższy odsetek takich zbiorowości odnotowano w makroregionie środkowozachodnim (80,0% wsi) oraz makroregionie południowo-zachodnim (70,0% wsi). Najniższy odsetek wsi, na terenach których występowały członkowie organizacji kobiecych znajdował się w makroregionie środkowowschodnim (22,6% ankietowanych wsi).

1.3.4. Organizacje działające przy kościołach, koła parafialne, grupy religijne

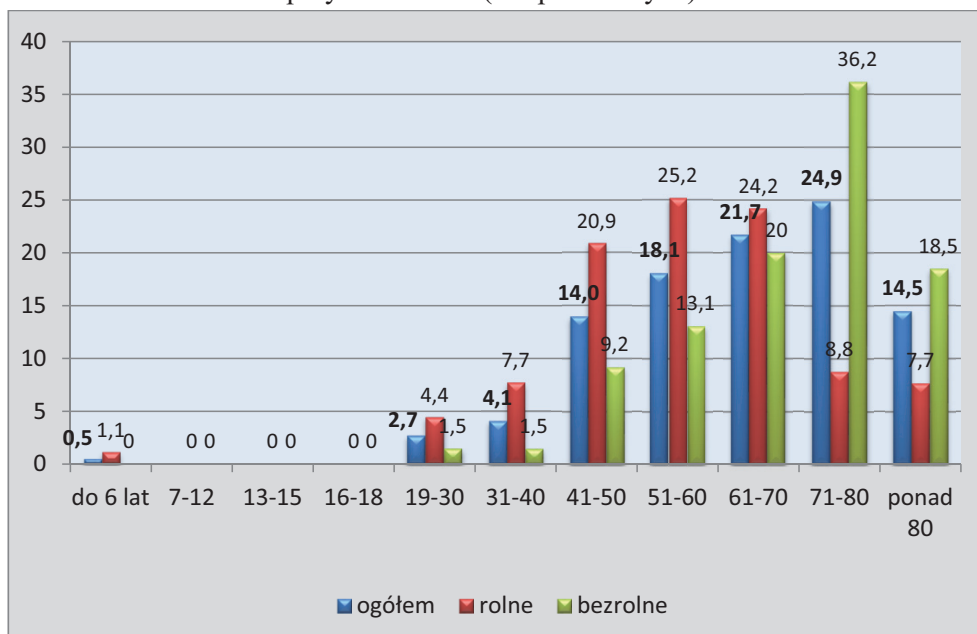
Ludność wiejska należała także do **organizacji działających przy kościołach czy też do stowarzyszeń i różnego typu kół parafialnych**. Członków zgromadzeń tego typu odnotowano w blisko połowie ankietowanych wsi (48,7% zbiorowości). Ludność rolnicza stanowiła ponad połowę tych osób (58,8%). Liczebność tych grup była zróżnicowana. Grupy religijne powyżej 2 osób działały w 30,3% wsi, zaś powyżej 5 osób w 13,2% wsi. Najliczniejsza tego typu grupa,

³ Jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku KGW odnotowano w 58% badanych wsi [Sikorska 1993].

w roku 2011) liczyła 55 osób. Średnia liczebność takiej grupy wynosiła blisko 6 osób. Większość tych członków stanowiły kobiety (ogółem 86,4%), niezależnie od statusu rodziny.

Ponad jedną trzecią wśród członków stowarzyszeń i innych grup religijnych stanowiły osoby w wieku 71-80 lat, a blisko co piąta miała ukończone 80 lat (Rysunek 1.16). W podziale na płeć (Rysunek 1.17), wśród członków tych grup odnotowano relatywnie duży udział młodych mężczyzn: co dziesiąty należał do grupy wiekowej 19-30 lat, co ósmy nie ukończył 40 lat, a co czwarty miał 41-50 lat. Wśród kobiet przeważały osoby z najstarszych grup wiekowych.

Rysunek 1.16. Struktura wieku osób należących do organizacji działających przy kościołach (kół parafialnych)

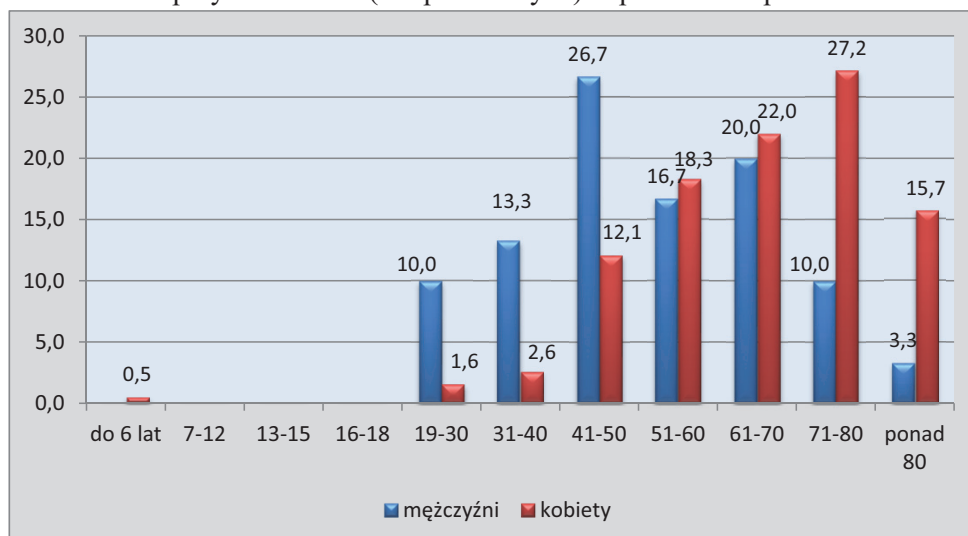

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Zwracał uwagę fakt, iż w ankietowanych wsiach brak było grup religijnych czy też innych organizacji typu religijnego, dla dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Co prawda nauczanie religii w polskich szkołach, na terenie całego kraju, jest powszechne i obejmuje wszystkie poziomy edukacji, realizując odpowiedni program i wyznaczone cele, jednak w badaniu w roku 2011 nie odnotowano, na obszarach wiejskich, występowania członków organizacji o charakterze religijnym w żadnej z wyszczególnionych grup wiekowych, reprezentują-

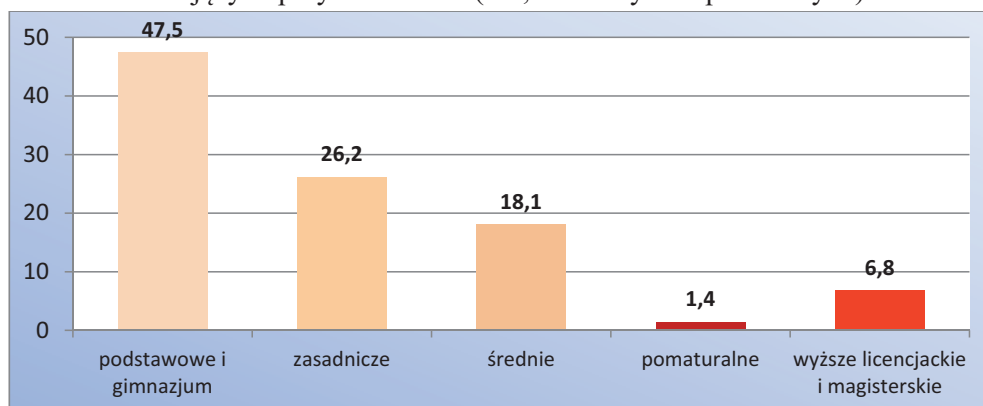
cych poszczególne poziomy wykształcenia. Także odnotowano niski udział dzieci w wieku przedszkolnym w tego typu organizacjach i stowarzyszeniach. Były to głównie dziewczynki z rodzin rolniczych, które uczestniczyły w ceremoniach i świątach kościelnych.

Rysunek 1.17. Struktura wieku osób należących do organizacji działających przy kościołach (kół parafialnych) w podziale na płeć

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 1.18. Poziom wykształcenia osób należących do organizacji działających przy kościołach (kół, stowarzyszeń parafialnych)

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Wśród członków stowarzyszeń i różnych grup religijnych najliczniejszą grupę stanowiły osoby z najniższym poziomem wykształcenia (blisko połowa), co czwarta z nich miała ukończoną szkołę zawodową, a mniej niż co dziesiąta studia wyższe bądź szkołę policealną (Rysunek 1.18).

Przeprowadzone badanie wykazało, iż na poziom zaangażowania i członkostwo w grupach religijnych nie miała wpływu odległość przestrzenna do kościoła. Członkowie tych grup porównywalnie często występowali zarówno we wsiach, na terenie których był kościół, jak i tych oddalonych od parafii (Tabela 1.11).

Tabela 1.11. Członkowie kół parafialnych/ stowarzyszeń religijnych według odległości przestrzennej do kościoła

Ogółem	We wsi	1-2 km	3-4 km	5-6 km	7-9 km
Odsetek ankietowanych wsi według odległości do kościoła					
100,0	34,2	11,8	31,6	14,5	7,9
Odsetek wsi z członkami kół/ stowarzyszeń religijnych					
48,7	42,3	55,5	50,0	45,5	66,7
Odsetek członków według odległości do parafii					
100,0	45,2	12,2	33,9	3,7	5,0
Średnia liczebność grupy/stowarzyszenia religijnego					
6	9	5	6	2	3

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Jednak we wsiach, w których było relatywnie blisko do kościoła (parafii) występowały liczniejsze grupy tych zgromadzeń. Ogółem na terenie ankietowanych wsi, grupy religijne obecne były zarówno w parafiach, które ocenione były przez mieszkańców jako działające dobrze oraz w tych z gorszą oceną (Tabela 1.12).

Tabela 1.12. Członkowie kół parafialnych/ stowarzyszeń religijnych według oceny funkcjonowania parafii

Ogółem	Dobra	Średnia	Zła
Odsetek ankietowanych wsi według oceny funkcjonowania parafii			
100,0	63,2	26,3	10,5
Odsetek wsi z członkami kół/ stowarzyszeń religijnych			
48,7	54,2	40,0	37,5
Odsetek członków kół/ stowarzyszeń religijnych			
100,0	87,3	10,0	2,7
Średnia liczebność grupy/stowarzyszenia religijnego			
6	8	3	2

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Jednak parafie ocenione jako dobrze działające, skupiały zdecydowaną większość członków i bardziej liczne grupy religijne. Wnioskować można, iż zaangażowanie w sprawy parafii poprzez udział w stowarzyszeniach religijnych, grupach parafialnych i innych stowarzyszeniach religijnych, znacznej liczby mieszkańców danej wsi, przekładać się może na relatywnie dobrą ocenę funkcjonowania całej parafii, do której należy ta lokalna społeczność.

W badaniu odnotowano zróżnicowanie regionalne wsi w odniesieniu do występowania członków stowarzyszeń parafialnych, grup czy też kół religijnych, na ich terenach (Mapa A.4). Najwyższy odsetek takich wsi występował przede wszystkim w makroregionie południowo-zachodnim (80,0% wsi). Najniższy zaś odsetek wsi, na terenach których byli członkowie grup i stowarzyszeń religijnych znajdował się w makroregionie południowo-wschodnim (37,5% ankietowanych wsi).

1.3.5. Aktywność polityczna

Członkowie **partii politycznych** występowali w 44,7% ankietowanych wsi. Grupy dwóch i więcej osób odnotowano w co piątej wsi. Średnio takie ugrupowanie, w roku 2011, wynosiło 3-4 osoby (najliczniejsze 6 osób). Blisko 60% członków stanowiły osoby z rodzin rolniczych, a ponad jedną trzecią (36,6%) kobiety. Przeprowadzone badanie wykazało, iż szczególnie aktywne politycznie były kobiety z rodzin bezrolnych. Ich udział wśród członków partii, z tej grupy rodzin (rodzin bezrolnych) wynosił 48,3%, wobec 28,6% w przypadku rodzin rolniczych. Połowa kobiet członków partii legitymowała się średnim bądź policealnym poziomem wykształcenia (Tabela 1.13), w grupie mężczyzn najliczniejszą grupę stanowiły osoby z zawodowym poziomem wykształcenia (42,2% członków). Bliższe co piąta osoba niezależnie od płci posiadała wyższe wykształcenie.

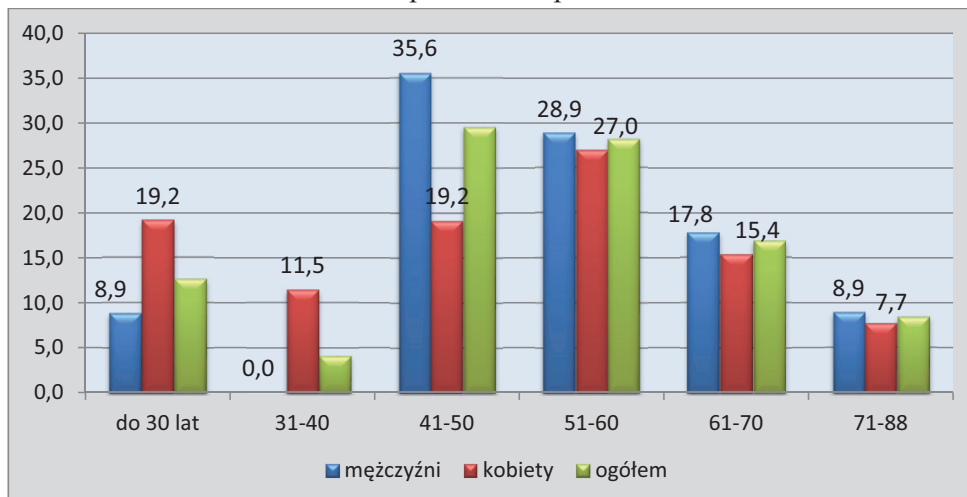
Tabela 1.13. Poziom wykształcenia członków partii

Rodziny	Wyższe magister	Wyższe licencjat	Średnie i policealne	Zawodowe	Gimnazjalne i podstawowe
Ogółem	19,7	1,4	33,8	36,6	8,5
Kobiety	19,2	-	50,0	26,9	3,9
Mężczyźni	20,0	2,2	24,5	42,2	11,1

Źródło: *Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.*

W strukturze wykształcenia członków partii politycznych, najliczniejszą grupę w ankietowanych wsiach stanowiły osoby w grupie wiekowej 41-50 lat oraz 51-60 lat (Rysunek 1.19).

Rysunek 1.19. Struktura wieku osób należących do partii politycznych w podziale na płeć

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Wśród członków tych organizacji zwracała uwagę relatywnie liczna grupa młodych kobiet (do 30 lat) – blisko co piąta członkini partii była w tym wieku. Badanie wykazało także relatywnie duże zaangażowanie w sprawy polityki osób w najstarszej grupie wiekowej, blisko co jedenasty członek partii, niezależnie od płci, w roku 2011 miał ukończone 70 lat. Średni wiek członka partii w obu zbiorowościach (rodziny rolnicze i bezrolne) wynosił 51 lat.

Relatywnie liczne występowanie członków partii na obszarach wiejskich przekładało się na dość liczny udział ludności wiejskiej w wyborach: samorządowych, prezydenckich czy też parlamentarnych (Tabela 1.14).

Tabela 1.14. Udział w wyborach (odsetek głów rodzin)

Rodziny	Parlamentarne	Prezydenckie	Samorządowe	Wszystkie	Żadne
Ogółem	70,3	74,7	72,5	62,5	19,8
Bezrolne	65,1	70,0	67,4	60,1	25,0
Rolne	78,3	81,8	80,1	73,7	13,8
Kobiety	74,8	79,0	75,8	70,0	16,7
Mężczyźni	79,3	82,7	81,4	74,8	12,9

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

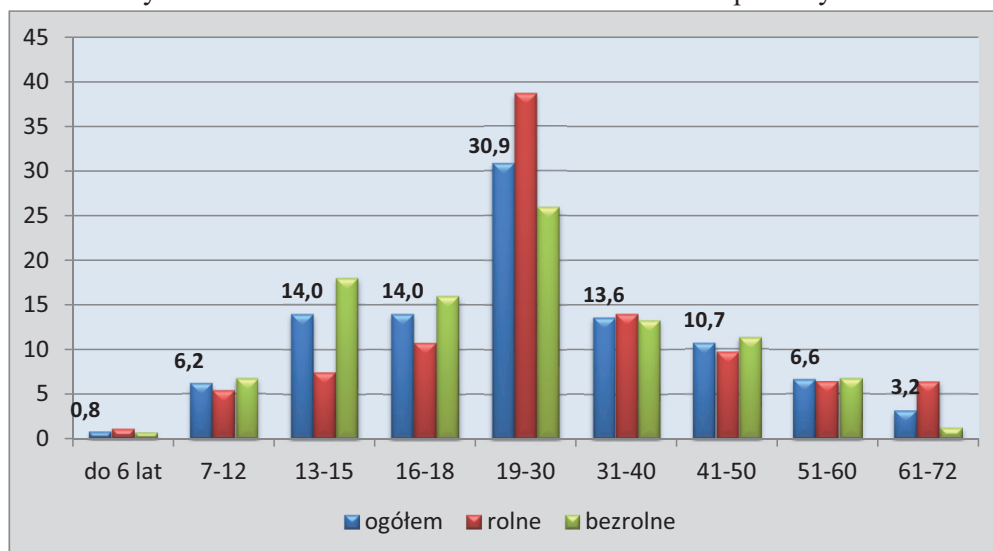
We wszystkich typach wyborów łącznie, w roku 2011, brały udział osoby z 62,5% wiejskich rodzin, w żadnych z wymienionych wyborów nie wzięła udziału mniej niż co piąta rodzina. Szczególnie aktywni w tym zakresie byli

członkowie rodzin rolniczych. Także i w odniesieniu do członków partii politycznych odnotowano zróżnicowanie regionalne odsetka wsi, w których występowały takie osoby (Mapa A.5). Najwyższy odsetek wsi, w roku 2011, odnotowano w makroregionie śródkowozachodnim (60,0% wsi) oraz makroregionie południowo-wschodnim (50,0% wsi). Najniższy odsetek wsi, na terenach których byli członkowie organizacji politycznych znajdował się w makroregionie śródkowowschodnim (35,5% ankietowanych wsi).

1.3.6. Kluby sportowe

Na terenie ankietowanych wsi działały również **kluby sportowe (KS)**. Obecność ich członków odnotowano w 46,1% wsi. W co czwartej wsi grupy sportowe liczyły więcej niż 5 osób. Wśród sportowców większy był udział osób z rodzin rolniczych. Stanowili oni 61,7% sportowców. Do klubów sportowych należały również kobiety (blisko co czwarty członek klubu). Ich odsetek był zbliżony w obu zbiorowościach rodzin: w rodzinach rolniczych 23,7%, a w rodzinach bezrolnych 22,6%. Przeprowadzone badanie wykazało zróżnicowanie w odniesieniu do struktury wieku członków klubów sportowych (Rysunek 1.20).

Rysunek 1.20. Struktura wieku członków klubów sportowych

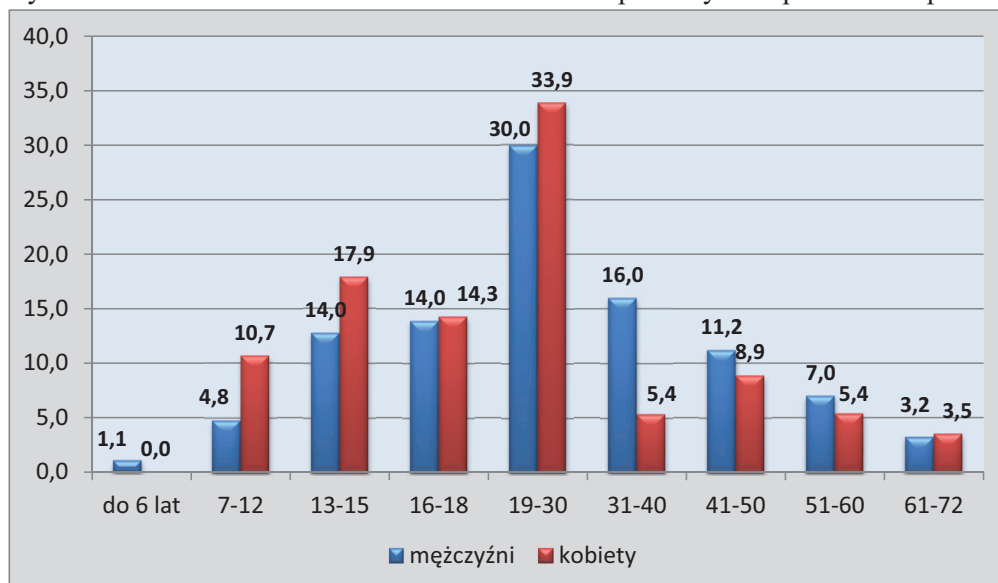
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Największy udział wśród aktywnych sportowo stanowiły osoby w wieku 19-30 lat. Ogółem w roku 2011, wśród wszystkich wiejskich rodzin, w tej grupie wiekowej, był to co trzeci członek klubu sportowego. Szczególnie duże zaangażowanie

zowanie sportowe młodych ludzi odnotowano w rodzinach rolniczych. Sądzić można, iż na obszarach wiejskich przejmowany jest miejski model spędzania wolnego czasu, przez osoby młode właśnie na zajęciach sportowych, co niezadko, w dłuższej perspektywie, przełożyć się powinno na prowadzenie zdrowego trybu życia (też prawidłowego sposobu odżywiania) wśród relatywnie licznej zbiorowości wiejskiej.

Jednocześnie jednak przeprowadzone badania zwróciły uwagę na relatywnie niski udział dzieci w wieku szkolnym w pozalekcyjnych zajęciach sportowych, zwłaszcza na najniższych poziomach edukacji oraz dzieci w wieku przedszkolnym. Z rysunku wynika, iż w rodzinach bezrolnych, częściej niż w rodzinach rolniczych, zapewniano dzieciom i młodzieży w wieku szkolnym możliwość korzystania z zajęć sportowych. W tego typu zajęciach, w najmłodszych grupach wiekowych do 15 lat (czyli wśród dzieci w szkołach podstawowych i gimnazjach), częściej sport uprawiały dziewczynki niż chłopcy (Rysunek 1.21).

Rysunek 1.21. Struktura wieku członków klubów sportowych w podziale na płeć

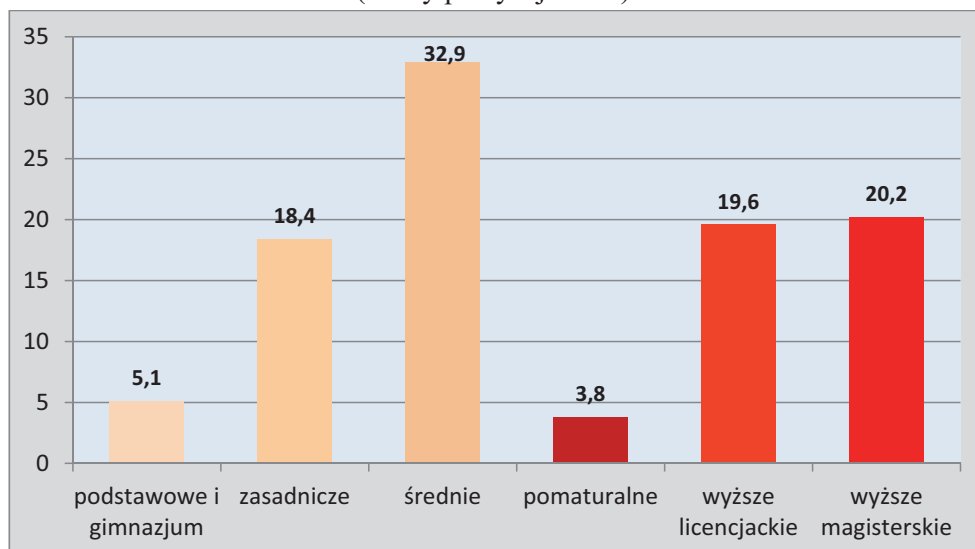
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

W przypadku zaś uczniów szkół średnich i osób do 30 lat, udział dziewcząt (młodych kobiet) i chłopców (młodych mężczyzn) był na zbliżonym poziomie. Z analizy struktury wieku członków klubów sportowych wynika, iż aktywność sportowa kobiet spadała w grupie kobiet w wieku prokreacyjnym

i starszym. Podkreślenia wymaga fakt, iż w grupie wiekowej 41-50 lat był co dziesiąty członek klubu sportowego, co też odbierać można jako prozdrowotne zachowania mieszkańców wsi i przejmowanie modelu miejskiego, także wśród osób dojrzałych.

Analiza struktury wykształcenia osób dorosłych (powyżej 18 lat), zaangażowanych w zajęcia sportowe, wykazała iż bez mała co druga z tych osób legitymowała się wyższym poziomem wykształcenia (ukończone studia wyższe na poziomie magistra lub licencjata bądź szkoła policealna), a co trzeci członek miał wykształcenie średnie (Rysunek 1.22).

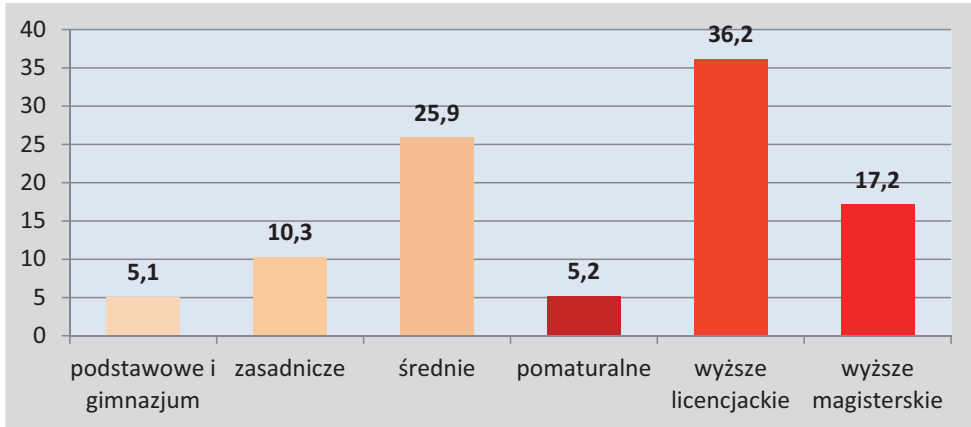
Rysunek 1.22. Struktura wykształcenia członków klubów sportowych (osoby powyżej 18 lat)

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Sądzić można, iż właśnie sportowa postawa i aktywny tryb spędzania wolnego czasu, w środowisku wiejskim, był promowany przez osoby wykształcone, które nierzadko mogły być aktywne sportowo podczas procesu nauczania i teraz kontynuowały swoje zainteresowania i przyzwyczajenia. Powyższe spostrzeżenia potwierdza także przeprowadzona analiza struktury wykształcenia tej najbardziej licznej grupy członków klubów sportowych (w wieku 19-30 lat). Przede wszystkim w tej grupie przeważali absolwenci uczelni wyższych i szkół policealnych (Rysunek 1.23).

Rysunek 1.23. Struktura wykształcenia członków klubów sportowych w grupie wiekowej 19-30 lat (bez osób kontynuujących naukę)

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

W przeprowadzonym badaniu, uwidoczniło się zróżnicowanie regionalne wsi w odniesieniu do występowania członków klubów sportowych na ich terenach (Mapa A.6). Najwyższy odsetek takich wsi odnotowano w makroregionie środkowozachodnim (57,3% wsi) oraz makroregionie północnym (55,0% wsi). Najniższy odsetek wsi, na terenach których byli członkowie klubów sportowych, w roku 2011, znajdował się w makroregionie południowo-wschodnim (41,3% wsi).

1.4. Poziom życia oraz potrzeby ludności

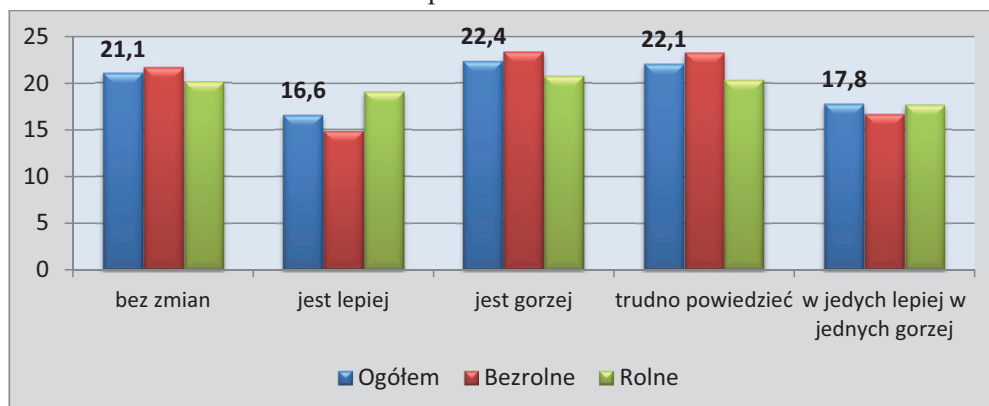
1.4.1. Ocena poziomu życia

Zmiany w postawach zawodowych, zwłaszcza między ludnością rolną i bezrolną, znajdowały także odzwierciedlenie w ich opiniach na temat poziomu życia na obszarach wiejskich. W roku 2011 był większy odsetek osób z rodzin rolniczych, które były skłonne uznać, że w ich ocenie żyje się im lepiej niż w roku 2005 (Rysunek 1.24).

Wśród ogółu osób zamieszkujących obszary wiejskie pozytywne zmiany zauważyło 16,6% z nich. Bardziej optymistyczni byli mieszkańcy rodzin rolniczych niż rodzin bezrolnych. Blisko jedna czwarta z tych osób (które dostrzegały, że żyje się im lepiej) była zdania, iż poprawie uległa przede wszystkim ich sytuacja finansowa, mieli pracę, zmodernizowali lub zwiększyli skalę produkcji rolniczej. Blisko co piąta osoba z grupy zadowolonych, dostrzegła też poprawę

poziomu infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich (np. zbudowano wodociąg, gazociąg, przystanek autobusowy). Mniej liczna grupa dostrzegała także pozytywne zmiany w odniesieniu do zaopatrzenia lub wskazywała na pojawiające się możliwości zmodernizowania czy też unowocześnienia gospodarstwa oraz ich znaczący wpływ na polepszenie warunków pracy rolniczej.

Rysunek 1.24. Zmiany w poziomie życia na obszarach wiejskich – odsetek opinii mieszkańców wsi

Jest lepiej:

- *Poprawa sytuacji finansowej
- *Poprawa infrastruktury technicznej
- *Poprawa warunków bytowych
- *Modernizacja gospodarstw

Jest gorzej:

- *Pogorszenie sytuacji finansowej
- *Brak pracy, bezrobocie

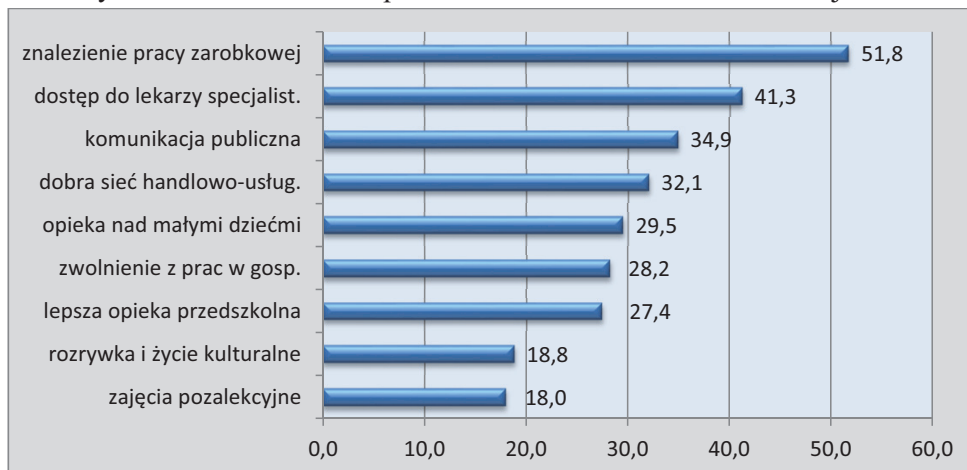
Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

Relatywnie duży odsetek osób nie zauważył żadnych zmian lub też nie umiał jednoznacznie określić swojego zdania, czy też wyrazić opinii odnośnie kwestii związanych z poziomem życia na obszarach wiejskich. Badanie wykazało także, iż w roku 2011, swój poziom życia jako gorszy uznał prawie co piąty mieszkaniec wsi. Większość z tych osób (blisko dwie trzecie) podkreślała, iż pogorszyła się sytuacja finansowa (spadły ich dochody, pogorszyła się opłacalność produkcji rolniczej, wystąpiły trudności ze zbytem czy też z kontraktacją produktów rolniczych). Sygnalizowano również brak możliwości znalezienia pracy i występujące problemy związane z bezrobociem na terenach wiejskich. Z przeprowadzonych badań wynika, iż pogorszenie swojej sytuacji na wsi, w ostatnich latach, sygnalizowały częściej osoby niezwiązane z rolnictwem. Odwróceniu uległa zatem sytuacja, kiedy to właśnie ludności nierolniczej żyło się na wsi lepiej.

1.4.2. Szanse pozostania ludności na obszarach wiejskich

Jak wykazały przeprowadzone badania, na wsi nadal problemem był niedorozwój infrastruktury społecznej i technicznej, ale jako największy problem, respondenci wskazywali na trudną sytuację ekonomiczną, w tym brak możliwości znalezienia pracy. Zwłaszcza zarysował się dotkliwy problem znalezienia pracy dla osób z grupy ludności bezrolnej (Rysunek 1.25).

Rysunek 1.25. Szanse na pozostanie ludności na obszarach wiejskich

Źródło: Badania ankietowe IERiGŻ-PIB, 2011.

W ocenie ludności wiejskiej, w analizowanym okresie (2005-2011) było lepiej niż w latach 2000-2005, gdyż wyraźnie poprawiła się sytuacja finansowa, przede wszystkim dzięki zmodernizowaniu czy też powiększeniu gospodarstwa oraz zwiększeniu skali produkcji. Co w efekcie przekładało się na wzrost dochodów oraz swoiste ułatwienia w pracach związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego. Wyraźnie zauważono także poprawę w odniesieniu do infrastruktury technicznej. Jak wspomniano powyżej, poprawę sytuacji w latach 2005-2011 odczuło 16,6% ankietowanych rodzin.

W ankietowanych wsiach mieszkańcy dostrzegali jednak i negatywne zmiany, które sygnalizowano w 22,4% ogółu ankietowanych rodzin. W szeregu rodzin pogorszeniu uległa sytuacja finansowa (spadły dochody, zarobki, zauważalny był spadek opłacalności produkcji rolniczej). Ich zdaniem, zdarzały się nierzadko takie sytuacje, że nawet nie warto było produkować, gdyż nie było możliwości zbytu oraz kontraktacji.

Najważniejszym jednak problemem dla współczesnych mieszkańców wsi jest znalezienie pracy zarobkowej, zwłaszcza poza rolnictwem. Nie mniej ważne jest zapewnienie dostępu do opieki medycznej, zwłaszcza do lekarzy specjalistów. Zwracają także uwagę niedogodności komunikacyjne i braki w infrastrukturze handlowo-usługowej. Aby zapewnić możliwość zwiększenia aktywności i mobilności zawodowej mieszkańców wsi (w tym kobiet wiejskich), niezbędne wydają się także działania związane z zorganizowaniem i zapewnieniem opieki nad małymi dziećmi, szersza opieka przedszkolna i zajęcia pozalekcyjne dla starszych dzieci. Dobór tych działań powinien mieć przede wszystkim na celu włączenie w procesy poprawy warunków życia tej części wiejskich społeczności, która dotychczas, z różnych przyczyn, w ograniczonym stopniu w nich uczestniczyła. Takie wyzwania i cele zrealizowane mogą być przede wszystkim dzięki aktywności lokalnych władz i mieszkańców wspartej poprzez politykę państwa oraz instrumenty wsparcia rozwoju wsi i rolnictwa w ramach Europejskich Funduszy Strukturalnych i Inwestycyjnych. Ich realizacja umożliwi pozostanie ludności na obszarach wiejskich i stworzy porównywalne jak w miastach warunki życia.

Podkreślić należy, iż szereg pozytywnych przemian społecznych na obszarach wiejskich w Polsce, w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku, to także swoiste dążenie ludności wiejskiej do spełniania swoich aspiracji społecznych i ekonomicznych z racji peryferyjnego położenia wsi.

Rozwój regionów wiejskich w Polsce a inteligentne specjalizacje

2.1. Wprowadzenie

We współczesnych teoriach ekonomicznych przy rozpatrywaniu problemów spowolnienia gospodarczego, sytuacji kryzysowych czy utraty pozycji konkurencyjnej danego kraju, akcentuje się niewielką skuteczność interwencji państwa polegającej na stymulowaniu zagregowanego popytu, ale także wskazywana jest nieskuteczność podejścia opartego na ograniczeniu polityki gospodarczej [Wade 2003, Szymański 2007]. W sytuacji niepewności i niestabilności na rynkach, mobilności kapitału oraz globalnego charakteru transakcji ekonomicznych, władze publiczne angażują się w zwiększanie potencjału gospodarczego państwa, wspierając rodzime podmioty gospodarcze [Szymański 2007]. Pomoc taka jest ukierunkowana na zwiększenie konkurencyjności firm poprzez wspomaganie tworzenia przez nie nowych struktur organizacyjnych, produktów i usług o wysokiej wartości dodanej, poprawę wiedzy i kwalifikacji pracowników czy kształtowanie sprzyjających warunków do prowadzenia działalności gospodarczej⁴ [Lazonick 2016]. W dostosowywanie się firm do dynamicznych zmian w otoczeniu rynkowym, włączają się instytucje publiczne funkcjonujące na różnych poziomach organizacji terytorialnej [Kalmut 2000]. Wśród nich należy wymienić władze regionalne, które dążą do zainicjowania, utrzymania lub przyspieszenia tempa procesów rozwoju gospodarczego na zarządzanym przez siebie terenie, najczęściej poprzez zwiększenie atrakcyjności inwestycyjnej dla przedsiębiorstw, włączanie się w globalny obieg dóbr i usług czy budowanie powiązań między różnymi organizacjami [Gorzelać i Jałowiecki 2000, Woods i inni 2015].

Doświadczenia z realizacji strategii rozwojowych w wielu miejscach uwiarydociły skuteczność instrumentów polityki odwołujących się do osobliwych cech regionów przy jednoczesnym wspieraniu procesu różnicowania się gospodarek, który miał na celu ograniczanie zjawiska bezrobocia [Kalmut 2000].

⁴ Politykę aktywnego i skutecznego wsparcia rodzimych podmiotów gospodarczych z branży nowoczesnych technologii przemysłowych zapoczątkowały Stany Zjednoczone. Towarzyszyły temu działania promujące na arenie międzynarodowej ograniczanie interwencji publicznej w gospodarce w duchu koncepcji państwa minimum (poprzez np. deregulację, prywatyzację, znoszenie barier w handlu międzynarodowym). Takie podejście zostało określone mianem amerykańskiego paradoksu [Szymański 2011, Wade 2014].

Z punktu widzenia poprawy konkurencyjności terenów borykających się z trudnościami strukturalnymi, podkreśla się w szczególności wagę działań nastawionych na poprawę infrastruktury, kapitału ludzkiego oraz sektora badawczego [Borowiec 2000]. Niemniej, coraz częściej za istotny bodziec rozwojowy dla państw i regionów uważa się tworzenie skutecznego systemu wspierania innowacji [Gaczek 2005, Mazzucato 2015].

Polityka ukierunkowana na wzrost gospodarczy regionów prowadzona jest na szczeblu ponadnarodowym w Europie od kilkudziesięciu lat. U podstaw takich działań od początku leżało przekonanie, iż nadmierne zróżnicowania społeczno-ekonomiczne stanowią barierę dla integracji europejskiej [Czykier-Wierzba 1998]. We wcześniejszych paradygmatach polityki regionalnej władze centralne zwykle bezpośrednio wspierały słabiej rozwinięte obszary. Tak prowadzona polityka opierała się przede wszystkim na redystrybucji środków finansowych oraz realizacji dużych projektów infrastrukturalnych. Nowe podejście stosowane w UE stara się bazować na odmiennościach poszczególnych jednostek terytorialnych oraz na wspieraniu tkwiącego w nich potencjału ekonomicznego, jak również na uaktywnianiu oddolnych procesów rozwoju z wykorzystaniem wielopoziomowych systemów zarządzania [McCann 2015]. W tym znaczeniu mówi się o nowej odsłonie polityki regionalnej, ukierunkowanej na innowacyjność, zorientowanej terytorialnie i włączonej w główny nurt polityki publicznej [McCann i Ortega-Argiles 2013a]. Opiera się ona na założeniu, iż odpowiednio zaprojektowane inicjatywy władz publicznych w dziedzinie gospodarki, nauki, planowania przestrzennego, a zwłaszcza przemysłu i technologii mogą sprzyjać innowacyjności i przyczyniać się do wzrostu ekonomicznego [Rodrik 2004]. Nowe podejście do zarządzania rozwojem znalazło wyraz w kształcie polityki spójności UE, której jednym z priorytetów na lata 2014-2020 stały się badania naukowe, rozwój technologiczny i innowacje⁵.

Ważnym instrumentem w osiągnięciu celów społeczno-gospodarczych UE stają się inteligentne specjalizacje. Koncepcja ta w ciągu ostatnich lat dynamicznie się rozwinęła i spotkała się z dużym zainteresowaniem przedstawicieli władz publicznych, środowisk naukowych i biznesowych. Początkowo była ona dyskutowana jako jeden z wątków teoretycznych, później jednak dokonano jej adaptacji na potrzeby polityki spójności UE [McCann i Ortega-Argiles 2013b]. Wdrażanie

⁵ W tym okresie na jego realizację została przewidziana kwota 123 miliardów euro, co stanowi przeszło jedną trzecią całkowitego budżetu wspomnianej polityki. Znaczna część tych środków będzie alokowana za pośrednictwem i w obrębie europejskich regionów, a w szczególności słabiej rozwiniętych obszarów, gdzie dokonane będą inwestycje w zatrudnienie, przedsiębiorstwa, technologie cyfrowe czy ochronę środowiska [KE 2014].

inteligentnych specjalizacji w UE ma łączyć założenia strategiczne i działania polityki publicznej na szczeblu ponadnarodowym, krajowym i regionalnym, jak również przyczynić się do poprawy efektywności wykorzystania środków finansowych [KE 2010]. Jednolite ramy stosowania tego instrumentu na wszystkich wymienionych poziomach sprawiają, że jest to przedsięwzięcie unikalne w skali UE i państw członkowskich [Morgan 2016].

Problematyka inteligentnej specjalizacji w odniesieniu do regionów wiejskich⁶ była dotąd nieczęsto podejmowana [Teräs i inni 2015]. W szczególności brakuje opracowań koncentrujących się na analizie sposobów, możliwości i potencjalnych efektów wdrażania regionalnych strategii innowacji bazujących na inteligentnej specjalizacji (tzw. regionalne strategie innowacji trzeciej generacji – RIS 3). Zagadnienie to jest warte uwagi co najmniej z dwóch powodów. Dużą część obszarów wiejskich w Europie i w Polsce klasyfikowana jest jako tereny z problemami społeczno-ekonomicznymi, źródłem których jest monofunkcyjność gospodarcza i bazowanie na tradycyjnych branżach (rolnictwo, leśnictwo, przemysł ciężki). Sektory te uważa się za mało perspektywiczne domeny działalności gospodarczej, ze względu na niski potencjał wzrostu produktywności, wielkości zatrudnienia czy nierzadko generowanie problemów środowiskowych i społecznych. W tym kontekście wyłania się problem odnoszący się do podstawowego założenia inteligentnych specjalizacji, dotyczącego potrzeby powiązania strategii rozwoju ekonomicznego z tradycyjnymi lub odpowiednimi dla danych regionów zasobami czy sposobami gospodarowania. Takie podejście stanowi szczególne wyzwanie dla terenów wiejskich i rolniczych, ponieważ oznacza ono konieczność wspomagania procesu unowocześniania i dywersyfikacji historycznie ukształtowanych struktur wytwórczych. W dalszej części rozdziału scharakteryzowano potencjalne znaczenie inteligentnych specjalizacji w procesie rozwoju regionów. W szczególności przybliżono, w jaki sposób w dokumentach strategicznych polskich województw ujmowano kwestię inteligentnej specjalizacji w odniesieniu do obszarów wiejskich i rolniczych, stanowiących ważną przestrzennie i gospodarczo ich część.

⁶ Stosowany w rozdziale sposób rozumienia terminu region wiejski odwołuje się do metodologii Eurostatu (*urban-rural typology*). Wszystkie regiony UE na poziomie NUTS3 dzielą się na trzy rodzaje: w przeważającym stopniu miejskie (PU), pośrednie (IR) oraz w przeważającym stopniu wiejskie (PR). W tym przypadku podstawą klasyfikacji była gęstość zaludnienia. W polskiej statystyce publicznej (GUS), jednostki te określa się jako podregiony. Zgodnie z metodologią Eurostatu, 24 spośród wszystkich 66 podregionów w kraju klasyfikuje się jako w przeważającym stopniu wiejskie. W 2013 roku w UE-27 regiony wiejskie stanowiły około jednej czwartej ogółu [Eurostat 2013]. Termin region wiejski i obszar wiejski stosuje się zamiennie.

Powyższe zagadnienie warto jest także rozważyć ze względu na skuteczność i celowość wykorzystania instrumentów polityki spójności UE w Polsce. Niezależnie od pozytywnego wpływu środków z funduszy unijnych na krajową gospodarkę (np. wzrost PKB, poprawa jakości funkcjonowania administracji), zwraca się uwagę, że dotychczasowe sposoby ich spożytkowania, szczególnie w dziedzinie innowacyjności i przedsiębiorczości, nie były optymalne [Kapil i inni 2013]. Przyświecał im nierzadko cel maksymalizacji wykorzystania pomocy publicznej oraz poprawy jakości życia (inwestycje przede wszystkim w infrastrukturę podstawową), kosztem wsparcia ukierunkowanego na modernizację i wzrost konkurencyjności, której celem jest wywołanie efektu podażowego [Kozak 2014]. Kontynuacja takiego podejścia może okazać się niekorzystna z co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, w latach 2014-2020 Polska otrzyma rekordowo wysoką pomoc z budżetu UE⁷. Wsparcie w kolejnej perspektywie finansowej może być znaczenie niższe, dlatego wydatkowanie otrzymanych środków pomocowych powinno być przeznaczone na rozwój. Po drugie, duża część wsparcia alokowana ma zostać na badania, innowacje, współpracę sektora przedsiębiorstw z instytucjami naukowymi, czyli na złożone przedsięwzięcia. Ocenia się, że wiele dotychczasowych projektów w tych obszarach, sfinansowanych z pomocy UE, nie spełniło zamierzonych celów. Jako przyczynę takiego stanu wskazywano m.in. niedostosowanie poszczególnych inicjatyw do osobliwości lokalnej i regionalnej oraz potrzeb beneficjentów, jak również imitację sprawdzonych gdzie indziej rozwiązań [Karpińska 2016].

W tym kontekście szansę, a zarazem wyzwanie dla kraju i poszczególnych regionów stanowi nowa polityka tzw. inteligentnych specjalizacji. Jej stosowanie warunkuje nie tylko dostęp do finansowania przedsięwzięć innowacyjnych z funduszy UE, ale także może być ważnym bodźcem rozwojowym. Kluczowym aspektem mechanizmu inteligentnej specjalizacji jest wyłonienie najważniejszych dziedzin lub branż o znaczącym potencjale ekonomicznym i innowacyjnym. W Polsce dokonano już identyfikacji krajowych i wojewódzkich inteligentnych specjalizacji. W dalszej części rozdziału dokonano oceny tego procesu z punktu widzenia regionów wiejskich i rolniczych. Wskazano także na szanse i zagrożenia dla tych terenów, jakie mogą wiązać się z realizacją inteligentnych specjalizacji w przyszłości. Głównym źródłem informacji dla przeprowadzonych analiz były dane i informacje gromadzone przez Komisję Euro-

⁷ Środki finansowe dla Polski w tym okresie dostępne z Europejskich Funduszy Strukturalnych i Inwestycyjnych (ESIF) wynoszą 86 mld euro. Są one wydatkowane w ramach 24 krajowych i regionalnych programów operacyjnych [ESIF Funds 2016].

pejską (dalej Komisja), Eurostat, a zwłaszcza dokumenty strategiczne organów administracji centralnej i samorządowej (Ministerstwo Rozwoju, urzędy marszałkowskie), w tym regionalne strategie innowacji (RIS), regionalne strategie rozwoju, regionalne programy operacyjne (RPO) i inne opracowania dotyczące inteligentnych specjalizacji.

2.2. Geneza i przesłanki inteligentnej specjalizacji

Kwestia oparcia rozwoju ekonomicznego na innowacjach i badaniach, która jest motywem przewodnim inteligentnej specjalizacji, znalazła odzwierciedlenie w polityce UE od niedawna. Przez lata idea ta ewoluowała, zyskując coraz większe zainteresowanie (Rysunek 2.1). Na początku była to refleksja teoretyczna, następnie przybrała ona formę projektów pilotażowych⁸, aż ostatecznie przerodziła się w instrument realizacji celów strategicznych UE, rozwijany we wszystkich regionach państw członkowskich. Jedne z pierwszych prób praktycznego stosowania inteligentnej specjalizacji podjęto pod koniec lat 80. XX wieku⁹, kiedy to w regionach europejskich, przy współpracy z Komisją, wdrażano pilotażowe strategie i programy rozwojowe, które później przekształciły się w strategie innowacji powszechnie przyjmowane w europejskich regionach.

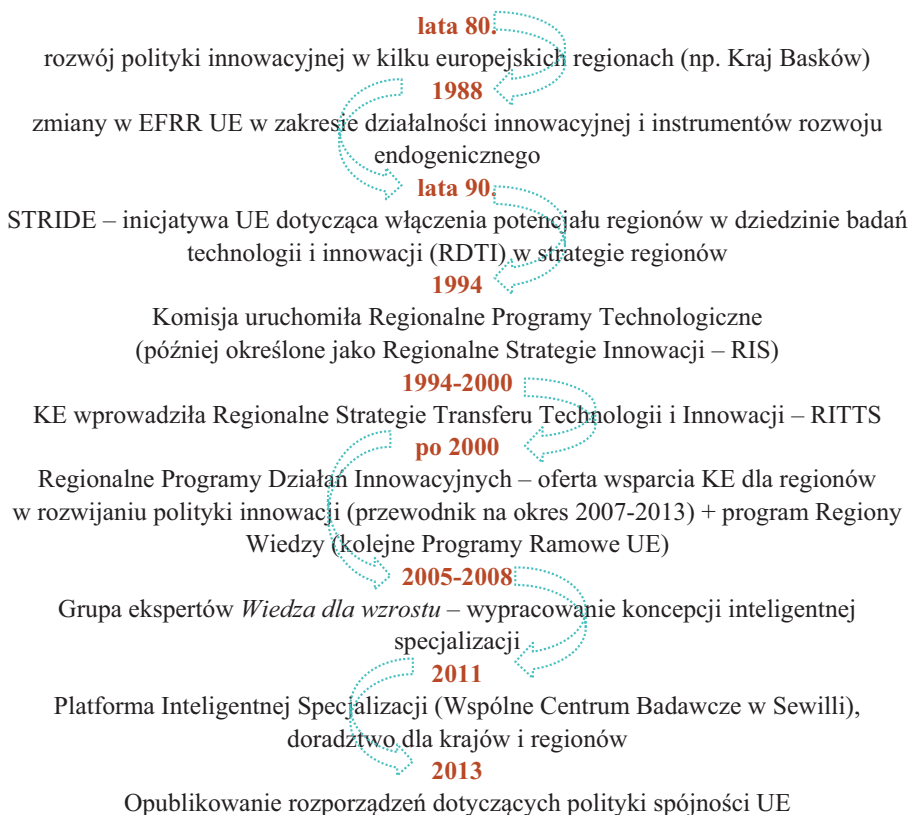
We wsparcie tej idei włączyły się także instytucje, takie jak Bank Światowy i OECD. Obecny kształt inteligentnych specjalizacji został odtworzony i rozszerzony w związku z przygotowaniem podstaw programowych oraz

⁸ Programy pilotażowe mające na celu rozwijanie nowego podejścia do rozwoju ekonomicznego i społecznego (opartego na współpracy i wymianie doświadczeń między różnymi podmiotami funkcjonującymi na poziomie regionalnym i lokalnym), a także inicjatywy promujące innowacje (tworzenie regionalnych strategii innowacji – RIS i regionalnych programów technologicznych – RPT) wdrażano w latach 1994-1999 przy wsparciu środków z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego – EFRR. Jednak środki przeznaczone na te przedsięwzięcia były relatywnie niewielkie (0,6% całkowitego budżetu tego funduszu) [Landabaso i Reid 2003].

⁹ Działania te polegały na przeprowadzeniu zmian w funkcjonowaniu funduszy strukturalnych (w zakresie rozwoju endogenicznego i innowacji), uruchomieniu inicjatywy STRIDE (dotycząca potencjału regionów w dziedzinie badań technologii i innowacji), a następnie pomocy merytorycznej i organizacyjnej regionom w tworzeniu RTP, Regionalnych Strategii Transferu Technologii i Innowacji (RITTS – *Regional Innovation and Technology Transfer Strategies*), RSI. Komisja oferowała również pomoc w polityce innowacyjnej regionów poprzez Regionalne Programy Działań Innowacyjnych (*Regional Programmes of Innovative Actions*) i za pośrednictwem programu Regiony Wiedzy (*Regions of Knowledge*) w ramach kolejnych programów ramowych [Charles i inni 2012].

założeń do nowej perspektywy budżetowej UE na lata 2014-2020¹⁰. W tym okresie Komisja zaleciła władzom krajowym i samorządowym państw członkowskich reorientację polityki rozwojowej, innowacyjnej i badawczej, zmiany w systemach instytucjonalnych związanych z tym obszarem oraz ukierunkowanie regionalnych strategii innowacji na koncepcję inteligentnych specjalizacji.

Rysunek 2.1. Etapy rozwoju inteligentnej specjalizacji w UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Charles i inni 2012, Landabaso i Reid 2013].

Wymóg uwzględnienia inteligentnej specjalizacji stał się jednym z warunków *ex-ante* korzystania ze środków finansowych przewidzianych na realizację celu pierwszego polityki spójności za pośrednictwem programów opera-

¹⁰ Koncepcja inteligentnej specjalizacji została szczegółowo opracowana w 2008 roku przez grupę ekspertów (*Knowledge for Growth*) powołaną w 2005 roku przez Komisarza ds. Badań J. Potocnika.

cyjnych¹¹. Jednakże od samego początku intencją tej instytucji było zachęcenie do „oddolnego” przygotowywania tego dokumentu i odpowiednich działań. W 2011 roku Komisja stworzyła Platformę Inteligentnej Specjalizacji (*Smart Specialisation Platform*), której zadaniem jest wsparcie władz państw członkowskich i regionów w tworzeniu i wdrażaniu strategii rozwoju opartych na inteligentnej specjalizacji¹².

Tabela 2.1. Wybrane przesłanki rozwoju inteligentnych specjalizacji w UE

OGÓLNE (w odniesieniu do konkurencyjności UE na rynku globalnym)	SPECYFICZNE (w odniesieniu do polityki spójności UE oraz Regionalnych Strategii Innowacji)
Luka innowacyjności między gospodarką UE a USA i Japonii	Brak perspektywy ponadregionalnej i ponadnarodowej
Brak osiągnięcia celów Strategii Lizbońskiej	Brak zakorzenienia w strukturze gospodarki regionu
Inteligentne specjalizacje stanowią ważny instrument obecnej polityki UE	Brak analizy kluczowych zasobów i potencjału regionu
Konieczność wsparcia innowacji przez politykę publiczną (zawodność rynku; nieodpowiednie regulacje; zróżnicowania przestrzenne)	Wspieranie podmiotów skazanych na sukces (<i>picking winners syndrome</i>)
Krytyka dotychczasowej polityki innowacji (rozdrobienie inwestycji + jednakowe podejście do wszystkich regionów)	Imitacja rozwiązań bez uwzględniania kontekstu

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Charles i inni 2012, Foray 2012, Landabaso i Reid 2013, KE 2013].

¹¹ Na lata 2014-2020 ustalono 11 celów tematycznych polityki spójności UE. Wsparcie ze środków EFRR przeznaczono na realizację wszystkich celów, choć priorytetowe znaczenie ma cel tematyczny nr 1 dotyczący wzmocnienia badań naukowych, rozwoju technologicznego i innowacji [KE 2014]. Warunkiem wstępnym umożliwiającym dostęp do tego wsparcia jest sformułowanie na poziomie kraju i regionu strategii inteligentnej specjalizacji (opartej na analizach i monitoringu, koncentrującej wydatkowanie środków publicznych na priorytetach badań i innowacji, aktywizującej zaangażowanie środków prywatnych na innowacje oraz zgodnej z krajowymi programami reform). Strategie inteligentnej specjalizacji mogą być również związane z realizacją celu tematycznego nr 2 polityki spójności, czyli zwiększenia dostępności, stopnia wykorzystania i jakości technologii informacyjno-komunikacyjnych (np. szerokopasmowego Internetu) [Rozporządzenie PE i Rady 2013].

¹² Platformę w formie portalu internetowego, warsztatów, konferencji oraz działalności wydawniczej, prowadzi zespół Wspólnego Centrum Badawczego (*Joint Research Centre*) w Sewilli. Tworzą ją pracownicy Komisji, przedstawiciele władz regionalnych, uniwersytetów, ośrodków badawczych, stowarzyszeń i eksperci. JRC udostępnia także dane i informacje, gromadzone przez agendy UE (Europejskie Centrum Monitorowania Kłastrów, Tablica Wyników Innowacyjności Regionów, Monitor Innowacyjności Regionów, Sektorowy Punkt Obserwacyjny Innowacji).

Należy podkreślić, że inteligentna specjalizacja została pomyślana jako jeden ze środków służących realizacji najważniejszej strategii rozwoju UE Europa 2020¹³ (Tabela 2.1). We wspomnianym dokumencie w innowacjach upatruje się sposobów na rozwiązanie podstawowych problemów ekonomicznych (bezrobocie, powolny wzrost i dekonstrukcja gospodarcza, niska konkurencyjność przedsiębiorstw), ekologicznych (ocieplenie się klimatu, wzrost zanieczyszczeń, wyczerpywanie się zasobów) i społecznych (starzenie się ludności), jak również widzi się w nich podstawę przyszłego rozwoju.

W świetle założeń strategicznych priorytetem polityki UE stał się inteligentny, czyli oparty na wiedzy i innowacjach wzrost, jak również wzrost zrównoważony bazujący na niskoemisyjnej i konkurencyjnej gospodarce, efektywnie wykorzystującej zasoby. Dodatkowo, rozwojowi o wymienionych przymiotach towarzyszyć ma włączenie społeczne, realizujące się zwłaszcza poprzez wysokie zatrudnienie i spójność ekonomiczną, społeczną i terytorialną [KE 2010a]. Osiągnięcie tych zamierzeń wyraża się w przyjętym przez UE modelu nowoczesnej społecznej gospodarki rynkowej. Kluczową politykę służącą realizacji koncepcji inteligentnej specjalizacji stanowi polityka regionalna, rozumiana przede wszystkim jako tworzenie odpowiednich warunków prowadzenia działalności gospodarczej i innowacyjnej, edukacji, badań [KE 2010b]. Regionalny szczebel zarządzania wskazuje się jako kluczowy poziom realizacji koncepcji inteligentnej specjalizacji. Wybrano go ze względu na usytuowanie w systemie instytucjonalnym UE, umożliwiającym nawiązywanie, utrzymanie i rozwijanie relacji (współpracy) pomiędzy organami publicznymi i pozostałymi interesariuszami, w tym organizacjami naukowo-badawczymi, biznesowymi oraz pozarządowymi.

Jedną z istotnych przyczyn sformułowania koncepcji inteligentnej specjalizacji wiązała się z krytyką dotychczasowej polityki innowacji, polityki regionalnej i przemysłowej, jak również brakiem realizacji założeń strategicznych odnoszących się do poprawy innowacyjności i konkurencyjności gospodarki UE (przewidzianych w Strategii Lizbońskiej i odnowionej Strategii Lizbońskiej), szczególnie w relacji do gospodarki Stanów Zjednoczonych i Japonii [Szostak 2015, KE 2016b] (Tabela 2.1). W dokumentach UE wymieniane są trzy przesłanki konieczności interwencji publicznej organów w odniesieniu do obszaru wiedzy i innowacyjności, czyli inteligentnego wzrostu [KE 2010b]. Pierwsza z nich wiąże się z zawodnością rynku, a zwłaszcza ograniczaniem pozytywnych efektów

¹³ Oprócz strategii inteligentnych specjalizacji inteligentny wzrost osiągany ma być w oparciu o takie narzędzia, jak np. instrumenty inżynierii finansowej, współpracę międzyregionalną, zamówienia publiczne czy projekty finansowane z funduszy UE.

zewnętrznych innowacji prywatnych, asymetrią informacji, jak również niepewnością wyników działalności w tej dziedzinie. Drugi powód wsparcia tego obszaru przez instytucje UE wynika z niedoskonałości regulacji na szczeblu poszczególnych państw członkowskich i regionów. Trzecia przyczyna podjęcia działań w kwestii innowacji dotyczy dążenia do zrównoważenia terytorialnego procesu ujawniania się i rozwoju tego zjawiska, który ze swej natury wykazuje tendencję do koncentrowania się na określonych obszarach. Nagromadzanie się nowych produktów czy usług wiąże się nie tylko ze strukturą gospodarki poszczególnych terenów, ale również ze zjawiskiem „przechwytywania” wsparcia publicznego ukierunkowanego na innowacyjność przez najsilniejsze podmioty [KE 2013]. W dokumentach UE, jako główną barierę niedostatecznej innowacyjności w UE określa się niedorozwój otoczenia sprzyjającego innowacjom, na które składają się m.in: publiczny system edukacji i innowacji; niedostateczne środki finansowe; regulacje w dziedzinie zamówień publicznych, ochrony patentowej, partnerstwa publiczno-prywatnego (przestarzałe, wolno zmieniające się przepisy); działalność władz krajowych i regionalnych [KE 2013].

Ważną przyczyną rozwoju inteligentnej specjalizacji była potrzeba korekty polityki wspierania innowacyjności, w szczególności systemów zarządzania w tym zakresie (Tabela 2.1). W tym kontekście istotna była tzw. agenda terytorialna UE, zapoczątkowana w 2011 roku. Jej podjęcie wiązało się z dostrzeżeniem narastającej polaryzacji rozwoju społeczno-gospodarczego Europy (między regionami i wewnątrz regionów) i z potrzebą uwzględnienia szerokiego podejścia do rozwiązania tego problemu. W ramach wspomnianej agendy zadeklarowano nowe spojrzenie na zróżnicowania przestrzenne i stwierdzono, iż sytuację terenów uboższych nie będzie rozpatrywać się przez pryzmat ich ograniczeń, lecz charakterystyk ujmowanych jako szanse czy potencjał. Rozbieżność w odniesieniu do innowacyjności w poszczególnych państwach członkowskich stworzyła konieczność zniwelowania tej dysproporcji [KE 2008]. Dlatego w okresie programowania polityki UE na lata 2014-2020, akcent położono na instrumenty skoncentrowane na potrzebach konkretnego terytorium, które tworzą *...długoterminową strategię ukierunkowaną na przewyższenie utrzymującego się niewykorzystania potencjału oraz trwałego wykluczenia społecznego na określonych obszarach poprzez interwencję z zewnątrz oraz zarządzanie wielopoziomowe...* [Barca 2009]. W efekcie powstał mechanizm mający na celu pomoc w korzystaniu ze środków UE przeznaczonych na badania, rozwój i innowacje. Jednym z takich narzędzi jest inteligentna specjalizacja, która odnosi się do polityki skoncentrowanej na określonym obszarze i uznającej inno-

wacje za najważniejszy czynnik rozwoju (*place-based-innovation policy*). W swoich założeniach inteligentna specjalizacja ma być wolna od trzech podstawowych słabości wcześniej realizowanej polityki, a mianowicie: rozproszenia pomocy, zbytniej pochopności w przyznawaniu środków publicznych, a także jednowymiarowości wsparcia, co przyczyniało się często do jego nieskuteczności oraz do niedostosowania do potrzeb konkretnych terenów i beneficjentów [Forray i inni 2012].

2.3. Definicja i istota inteligentnej specjalizacji

Inteligentna specjalizacja jest to najogólniej koncepcja i praktyka wdrażania polityki regionalnej i polityki wspierania innowacyjności¹⁴. Według dokumentów UE, określenie inteligentny odnosi się do wzrostu gospodarczego, którego elementami składowymi są innowacja i wiedza. Z kolei specjalizacja dotyczy zintegrowania i koncentracji wsparcia publicznego na wybranych dziedzinach i branżach [KE 2010b]¹⁵.

Zgodnie z założeniami twórców, inteligentna specjalizacja najczęściej przybiera formę strategii. W okresie programowania polityki UE 2014-2020 określa się je mianem narodowych/regionalnych strategii badań i innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS 3). Są to zintegrowane i lokalnie definiowane programy transformacji gospodarczej. Wśród charakterystycznych cech tych strategii, najczęściej wymienia się pięć cech:

- ⇒ skoncentrowania wsparcia (w ramach polityki inwestycyjnej) na priorytetach, potrzebach, wyzwaniach w zakresie rozwoju opartego na wiedzy;
- ⇒ wykorzystania potencjału, mocnych stron, przewag konkurencyjnych danego regionu;

¹⁴ Definicja strategii inteligentnej specjalizacji zawarta jest w prawie UE: *oznacza krajowe lub regionalne strategie innowacyjne ustanawiające priorytety w celu uzyskania przewagi konkurencyjnej poprzez rozwijanie i łączenie swoich mocnych stron w zakresie badań naukowych i innowacji z potrzebami biznesowymi w celu wykorzystywania pojawiających się możliwości i rozwoju rynku w sposób spójny, przy jednoczesnym unikaniu dublowania i fragmentacji wysiłków; strategia inteligentnej specjalizacji może funkcjonować jako krajowe lub regionalne ramy strategiczne polityki w dziedzinie badań naukowych i innowacji lub być w nich zawarta [Rozporządzenie PE i Rady 2013].*

¹⁵ Innowację z kolei ujmuje się szeroko jako nowe lub udoskonalone produkty, procesy, usługi, sposoby organizacji i współpracy, które są wynikiem działań otwartych na uczestnictwo wielu różnych aktorów [KE 2010b]. Podejście oparte na inteligentnej specjalizacji przyczynić się ma do zwiększenia efektywności nakładów na obciążoną dużym ryzykiem działalność innowacyjną.

- ⇒ sprzyjania innowacjom oraz inwestycjom prywatnym;
- ⇒ sprzyjania zaangażowaniu różnych interesariuszy;
- ⇒ oparcia na obiektywnych danych i dowodach oraz systemach monitorowania i oceny [Forray i inni 2012].

Z definicji, podstawowe znaczenie dla strategii inteligentnej specjalizacji ma transformacja gospodarcza regionu. Rozumie się ją jako przejście od starego do nowego sektora, przy czym zasadnicze znaczenie przypisuje się tu nie cechom docelowym obszarów działalności gospodarczej, a procesowi jego wyłaniania, który ma być oparty na współpracy różnych podmiotów. Z drugiej strony, transformacja gospodarcza (rozumiana jako polepszenie efektywności i jakości prowadzonej w niej produkcji), może również oznaczać unowocześnienie istniejących branż, przy pomocy określonych środków, zwanych kluczowymi technologiami wspomagającymi (*key enabling technologies* – KET¹⁶) [Forray i inni 2012]. Należy dodać, że wyłonione specjalizacje powinny być historycznie związane z danym terenem. W podejściu inteligentnej specjalizacji chodzi o optymalne wykorzystanie potencjału regionu (zasada osadzenia w lokalnych uwarunkowaniach – *place-based approach* i *embeddedness*). W dokumentach programowych dotyczących inteligentnej specjalizacji, transformacja ujmowana jest także jako dywersyfikacja ukierunkowana na wywołanie efektów synergii (rozszerzenia się oferty rynkowej) i efektów pośrednich (*spillover*), tworzących się z połączenia nowej i istniejącej dotychczas kluczowej branży. Istotna jest tu tzw. zasada pokrewieństwa (*relatedness*), polegająca na różnicowaniu działalności firm, dziedzin gospodarowania na pokrewne obszary przy pomocy nowych, innowacyjnych technik i procesów.

Zwraca się uwagę, że w regionach słabo zaludnionych, z niewielką liczbą rozwiniętych branż oraz przedsiębiorstw, proces wyłaniania i realizacji inteligentnej specjalizacji może być trudniejszy do przeprowadzenia niż na terenach zurbanizowanych, o nowoczesnej strukturze gospodarki. Dla tych terenów rekomenduje się włączanie w tworzenie i w realizację strategii rozwojowych ośrodków naukowych i silnych partnerstw publiczno-prywatnych.

Zarówno na poziomie kraju, jak i poszczególnych regionów, twórcy koncepcji inteligentnej specjalizacji rekomendują tworzenie strategii rozwoju innowacji w oparciu o sześć etapów. Składają się na nie następujące kroki:

¹⁶ Do kluczowych technologii wspomagających zalicza się m.in.: mikro/nanoelektronikę, fotonikę, nanotechnologię, biotechnologię przemysłową, zaawansowane materiały oraz zaawansowane systemy produkcji.

- ⇒ Analiza regionalnego kontekstu i potencjału innowacji. Dotyczy ona zasobów regionu, jego usytuowania i powiązań z otoczeniem oraz oceny stanu przedsiębiorczości (sugerowane są w tym przypadku następujące metody analizy: SWOT, profilowanie regionalne, ukierunkowane badania ankietowe i ekspertyzy, badania porównawcze, rundy rozmów z innymi regionami oraz międzyregionalne grupy robocze, audyt technologiczny, wywiady z przedstawicielami kierownictwa klastrów i firmami, mieszane grupy robocze, obserwatoria i organizacje zajmujące się monitorowaniem);
- ⇒ Utworzenie silnej struktury zarządzania strategią z udziałem różnych interesariuszy. Do zarządzania RIS3 mają być włączone w istotny sposób wszystkie zainteresowane strony (*kolektywne przywództwo*), obejmujące nie tylko przemysł, sektor naukowo-badawczy i władzę publiczną, ale także konsumentów (rynek) oraz sektor pozarządowy;
- ⇒ Wypracowanie wspólnej wizji przyszłości regionu. Na tę wizję powinny składać się zaakceptowane przez wszystkie strony i odpowiednio uzasadnione cele rozwojowe;
- ⇒ Wybór ograniczonej liczby priorytetów rozwoju regionalnego. Priorytety te powinny mieć realne szansę na realizację. Oprócz określenia niszy specjalizacyjnej, niezbędne jest również zdefiniowanie priorytetów horyzontalnych (technologie wspomagające i innowacje społeczne oraz organizacyjne);
- ⇒ Przygotowanie odpowiedniego zestawu polityk i programów. Ta część obejmuje reguły i narzędzia osiągnięcia celów, harmonogram, budżet, projekty pilotażowe;
- ⇒ Uwzględnienie mechanizmów monitorowania i oceny. Elementy te powinny być integralną częścią strategii. Podstawowe znaczenie ma tu zdefiniowanie mierzalnych celów oraz zestaw efektów i wskaźników, obejmujących wartości bazowe i docelowe. Dzięki temu możliwe ma być uaktualnianie tego dokumentu na bieżąco w związku z monitorowaniem i oceną [Forray i inni 2012].

W analizach regionalnego kontekstu i potencjału innowacji, uważanego za kluczowy w całym procesie, dużą wagę przywiązuje się także do identyfikacji nisz rynkowych. Ze względu na unikalne cechy każdego kraju czy regionu wybór strategii powinien polegać na zaangażowaniu się w jeden z trzech zestawów działań: wykorzystywanie istniejących przewag; wspieranie transformacji społeczno-gospodarczej lub doganianie innych [Forray i inni 2012].

2.4. Krytyka koncepcji inteligentnej specjalizacji

Inteligentne specjalizacje stanowią reorientację dotychczasowej polityki regionalnej UE. W swych podstawowych założeniach idea ta nawiązuje do różnych teorii rozwoju gospodarczego, regionalnego i innowacji wypracowanych w ramach nauk społecznych, stanowiąc zarazem ich swoistą kompilację (Tabela 2.2).

Tabela 2.2. Źródła teoretyczne koncepcji inteligentnej specjalizacji

Teoria	Założenia	Przedstawiciele
bazy ekonomicznej	Głównym czynnikiem wzrostu gospodarczego jest eksport	H. Hoyt
kosztów komparatywnych	Specjalizacja dotyczy dóbr, produkcję których cechuje największa względna przewaga w kosztach wytwarzania	D. Ricardo
obfitości zasobów	Specjalizacja wiąże się z wielkością zasobów czynników produkcji	E. Hechscher, B. Ohlin
produktu podstawowego	Specjalizacja w wytwarzaniu towarów najbardziej konkurencyjnych na rynkach zewnętrznych	D. Ricardo; H. Innes
nowa teoria handlu	Wejście na rynek eksportowy możliwe tylko dla najbardziej efektywnych przedsiębiorstw, co prowadzi do ich dalszej ekspansji	P. Krugman, M. Melitz
biegunów wzrostu	Wzrost gospodarczy koncentruje się na obszarach metropolitalnych	F. Perroux
geograficzne centra wzrostu	Wzrost gospodarczy dokonuje się nierównomiernie i jest skoncentrowany geograficznie, później następuje jego rozprzestrzenianie się na tereny sąsiadujące	A. Hirschman
centrów i peryferii	Działalność wytwórcza i usługowa najbardziej konkurencyjnych firm lokuje się w najbardziej rozwiniętych regionach	J. Friedmann
cyklu produkcyjnego	Innowacyjne produkty i usługi zapoczątkowane są w określonych regionach (zaplecze naukowo-badawcze, marketing, informacja, konsumenci)	R. Vernon
społeczeństwo sieci	Gospodarka i społeczeństwa funkcjonują jak sieć	M. Castells
regionu uczącego się	Wiedza i technologie stanowią najważniejszy zasób dla regionu	R. Florida
elastycznej produkcji	Zmiana w systemach zarządzania firm od fordowskiego do elastycznej produkcji i specjalizacji	M. Piore; M. Sabel
dystryktów przemysłowych	Wyspecjalizowane przedsiębiorstwa są zlokalizowane na przestrzennie wydzielonym obszarze o specyficznych cechach (współpraca, zaplecze, siła robocza)	A. Marshall
klastrów	Skupiska firm (sieć współpracy i współzawodnictwa) na danym obszarze wpływają na konkurencyjność globalną	M. Porter
przewagi konkurencyjnej	O przewadze konkurencyjnej decydują czynniki: wyjściowe, popytowe, sektory powiązane, modele zarządzania i rywalizacja w ramach sektora	M. Porter
szlaku (<i>path-dependency</i>)	Instytucje rozwijające się w długim okresie nadają kształt i kierunek ewolucji gospodarki	D. North

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Grosse T. [2002]; Kardas M. [2011]; Helpa-Słodowa M. [2013].

Inteligentne specjalizacje dotyczą przede wszystkim sposobów budowania lub utrzymania konkurencyjności regionów i państw w skali międzynarodowej bazujących na eksporcie dóbr i usług [Hełpa-Słodowa 2013]. W tym znaczeniu koncepcja inteligentnej specjalizacji ma swoje źródła w teoriach bazy ekonomicznej, produktu podstawowego, przewag konkurencyjnych i nowej teorii handlu [Kardas 2011]. Zasadniczym czynnikiem polepszenia pozycji konkurencyjnej na rynkach krajowych i zagranicznych jest w tym przypadku uruchomienie lub wzmocnienie mechanizmu oddolnego (endogenicznego) rozwoju bazującego na różnorodnych elementach, takich jak zasoby naturalne, ludzkie, przedsiębiorstwa, kapitał finansowy, społeczny.

Koncepcję inteligentnej specjalizacji odnosi się szczególnie do terenów, gdzie procesy wzrostu ekonomicznego przebiegały dotychczas względnie wolniej oraz do obszarów uzależnionych gospodarczo od zamożnych ośrodków metropolitalnych. W tym kontekście założenia tej koncepcji wiążą się m.in. z teoriami klastrów, dystryktów przemysłowych, społeczeństwa sieciowego oraz centrów i peryferii [Grosse 2002]. Kluczowe czynniki konkurencyjności powinny być charakterystyczne dla danego terenu oraz zgodne z jego historycznie ukształtowaną strukturą gospodarczą. Takie podejście wydaje się zatem odwoływać do nowego instytucjonalizmu i teorii szlaku (*path dependency*). Jednocześnie, w perspektywie inteligentnej specjalizacji, niezbędne dla realizacji pożądaných celów ekonomicznych jest wzbogacenie dotychczasowego potencjału regionu lub kraju o wykorzystanie nowoczesnych technologii i innowacji, co przybliży opisywaną koncepcję do teorii cyklu produkcyjnego czy też regionu uczącego się.

W procesie inteligentnych specjalizacji decydująca rola przypisana jest sektorowi prywatnemu. Zadanie identyfikacji i rozwoju kluczowych i perspektywicznych branż dla regionu spoczywa głównie na przedsiębiorcach (rozumianych szeroko jako organizacje prowadzące działalność gospodarczą, badawczą, naukową, innowacyjną). Zdaniem twórców opisywanej koncepcji, podmioty te mogą nie tylko najtrafniej określić inteligentne specjalizacje, ale także je realizować.

Rozpoznanie i realizacja specjalizacji odbywać się ma w oparciu o tzw. proces przedsiębiorczego odkrywania (*entrepreneurial process of discovery*), polegający na eksperymentowaniu. Ryzyko niepowodzenia towarzyszące innowacjom sprawia, że skłonność do ich podejmowania jest z reguły niewielka. Stąd, w koncepcji inteligentnych specjalizacji ważną rolę koordynującą i uaktywniającą mają spełniać władze krajowe i regionalne.

W koncepcji inteligentnej specjalizacji kluczowymi składowymi są innowacje oraz konkurencyjność. W dokumentach strategicznych UE czynniki te nierzadko traktowane są jako cele same w sobie, uzasadniające jednocześnie sensowność podejmowanych działań. Zwiększenie konkurencyjności i innowacyjności postrzegane jest również jako adekwatna odpowiedź na obecne czasy (określane często jako wyjątkowe czy przełomowe) i odpowiedni sposób na dostosowanie się aktualnej rzeczywistości ekonomicznej. Idea ta wpisuje się zatem w dominujący obecnie paradygmat rozwojowy gospodarki opartej na wiedzy i innowacjonizmie. Zdaniem części badaczy, zainicjowanie tego podejścia i przewagę w jego wdrażaniu w skali globalnej przypisuje się gospodarce Stanów Zjednoczonych, ponieważ odnosi się ono do „rekasyfikacji” i dowartościowania produkcji towarów i świadczenia usług, w których kraj ten ma dominującą pozycję konkurencyjną [Zarycki 2014]. Paradygmat gospodarki opartej na wiedzy i innowacjonizmie sprzyja także strukturom ekonomicznym, gdzie zasadniczą rolę pełnią korporacje międzynarodowe, które mają dotąd największy wpływ na tworzenie innowacji. Wynika to z faktu, że podmioty te w dużym stopniu decydują, co jest uznawane powszechnie za nowość, ze względu na dużą władzę symboliczną i dysponowanie znaczącym kapitałem ekonomicznym (marketing), kulturowym (uznanie w debacie naukowej i medialnej) i politycznym (wpływ na władze publiczne). W tym kontekście podejmowanie przez UE oraz państwa i regiony członkowskie współzawodnictwa ekonomicznego opartej na zewnętrznych schematach i warunkach innowacyjności oraz konkurencyjności może być problematyczne lub utrudnione.

Jednocześnie stosowany w polityce UE argument zwiększania konkurencyjności krajów i regionów niesie ze sobą ryzyko niezrównoważonej dystrybucji środków budżetowych, które kieruje się głównie do sektora przedsiębiorstw. Wskazuje się bowiem, że podmioty publiczne, których celem staje się konkurencyjność i wspieranie innowacyjności w sferze prywatnej nie zawsze mogą wypełniać misję władzy publicznej polegającej na dążeniu do spójności społeczno-ekonomicznej. Dowartościowanie znaczenia konkurencyjności powiązanej z innowacjonizmem, legitymizuje bowiem szczególne znaczenie firm dla wsparcia działalności podmiotów publicznych, jako oczywisty element rozwoju społeczno-gospodarczego [Zarycki 2014].

Wskazuje się, że koncepcje polityki gospodarczej bazujące na teoriach gospodarki opartej na wiedzy czy innowacjonizmie, takiej jak np. inteligentna specjalizacja, mogą legitymizować określony schemat podziału renty ekonomicznej. Wymieniony wzorzec dystrybucji z reguły sprzyja zwiększaniu udziału

w kreowaniu wartości dodanej przez kapitał symboliczny na niekorzyść produkcji przemysłowej czy usług [Zarycki 2014]. Niezależnie od złożonej i nieprzewidywalnej natury innowacji oraz różnorodności czynników wpływających na ich tworzenie.

Podnosi się argument, iż w strategiach UE niezależnie od deklarowanych celów zrównoważonego wzrostu ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, polityka publiczna bazująca na innowacjach, wiedzy i badaniach paradoksalnie sprzyjać może procesom polaryzacji w wymiarze gospodarczym i przestrzennym. Istnieje bowiem ryzyko, że z racji kosztowności inwestycji w nowe technologie, procesy rozwojowe będą się utrwały w grupie największych przedsiębiorstw (korporacji) oraz na terenach będących dotąd centrami rozwoju (*efekt aglomeracji*). Większość przedsiębiorców (małe i średnie podmioty) działając minimalizuje ryzyko, ponieważ ze względu na wysokie koszty, środki na ich tworzenie i wdrażanie nowych rozwiązań produktowych, organizacyjnych czy procesowych, ma tylko niewielką część z nich. Obawy z koncentracją na rozwoju jednej czy kilku branż wiążą się z odwiecznym dylematem czy ryzykiem specjalizacji. Nie sposób zadekretować, przewidzieć, które specjalizacje w przyszłości się rozwiną. Stąd istnieje niebezpieczeństwo wyboru niewłaściwych obszarów, co wiąże się z nieefektywnością poniesionych nakładów i wykreowaniu bariery rozwoju w przyszłości.

Inny zarzut pod adresem inteligentnych specjalizacji w kontekście ich zastosowania w polityce regionalnej sprowadza się do kwestii wewnętrznej sprzeczności oraz niespójności tej koncepcji. Jak pokazują liczne analizy z dziedziny geografii ekonomicznej, specjalizacje „z natury” stanowią odpowiedni instrument dla rozwiniętych regionów, ponieważ ich efekty zależą od stopnia przedsiębiorczości, zróżnicowania gospodarki i intensywności powiązań między podmiotami. Dlatego dla terenów peryferyjnych, słabiej rozwiniętych, znajdujących się w centrum zainteresowania polityki regionalnej i polityki spójności UE, inteligentne specjalizacje nie wydają się być adekwatnym instrumentem, mogącym wręcz przyczynić się do pogłębiania ich niekorzystnej pozycji gospodarczej [McCann i Ortega-Argiles 2015]. W tym kontekście kluczowym zagadnieniem jest sposób adaptacji inteligentnej specjalizacji do polityki regionalnej oraz do potrzeb obszarów wiejskich, które z reguły są peryferiami. Ukierunkowanie działań na rzecz zwiększenia konkurencyjności regionu odzwierciedla wielowymiarowy i niejednoznaczny problem wyznaczania rzeczywistych i pożądanych hierarchizacji w sferze gospodarki, polityki czy życia społecznego. Regiony mogą pełnić różne role w często projektowanej stratyfikacji centro-

peryferyjnej pola gospodarczego [Zarycki 2007]. Jednym ze sposobów na zniwelowanie swojego marginalnego statusu i uaktywnienie procesów rozwojowych w określonych obszarach jest zdefiniowanie dziedziny, w odniesieniu do której zajmuje się pozycję uprzywilejowaną. Celem takiego działania jest wzmocnienie tożsamości regionu i przełamanie jego niekorzystnego położenia¹⁷. Jednym ze sposobów realizacji tego zadania może być inteligentna specjalizacja.

2.5. Rozwój regionów wiejskich a inteligentne specjalizacje

W wielu regionach wiejskich zaznacza się obecność trwałych i kumulujących się barier rozwoju. Cechują się one często niską gęstością zaludnienia, ograniczoną dostępnością komunikacyjną, oddaleniem od ośrodków miejskich, relatywnie niższym poziomem rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej. Niekorzystne położenie geograficzne (generujące wysokie koszty transportu i transakcji), rozpowszechnienie branż o względnie niższej produktywności, słabsze powiązania z ośrodkami wzrostu gospodarczego (małe i płytkie rynki, częste niedopasowanie popytu i podaży na rynku pracy), brak efektu aglomeracji polegającego na wzajemnym tworzeniu i utrzymywaniu się powiązanych ze sobą firm, niekorzystne zjawiska społeczno-demograficzne, sprawiają, iż nierzadko poziom dochodów i warunki życia mieszkańców tych terenów są niższe niż ludności zamieszkującej regiony zurbanizowane. Z drugiej strony wśród walorów regionów wiejskich wymienia się zwykle bogactwo zasobów naturalnych, wysoki poziom kapitału społecznego, atrakcyjność turystyczną i osiedleńczą. Ze względu na ten potencjał, jako receptę na przyspieszenie rozwoju gospodarczego wskazuje się na wspieranie tzw. zielonej gospodarki, a w szczególności energetyki odnawialnej (opartej o wiatr, biomasę, wodę, energię słoneczną), turystyki rekreacyjnej i zdrowotnej oraz produkcji żywności ekologicznej i regionalnej. Należy zaznaczyć, że obok regionów wiejskich i zurbanizowanych, przeobrażeniom podlegają obecnie także regiony pośrednie. Atrakcyjność lokalizacyjna, niższe koszty życia i prowadzenia działalności gospodarczej sprawiają, iż coraz częściej migruje tam ludność zamożna, na co dzień pracująca w miastach. Towarzyszy temu wzrost produkcji, rozszerzenie oferty usług na rynkach lokalnych, a także nasilenie inwestycji, które przyczyniają się do zmniejszenia różnic przestrzennych w poziomie życia ludności. Część terenów pośrednich na skutek

¹⁷ Największy efekt wyboru specjalizacji gospodarczej będzie miał miejsce wtedy, kiedy przybierze ona wymiar symboliczny [Zarycki 2007].

korzystnej lokalizacji, wysokiego poziomu rozwoju branż produkcyjno-usługowych czy wyposażenia w cenne zasoby naturalne odnosi korzyści w relacjach z ośrodkami miejskimi i uprzemysłowionymi. Na innych terenach pośrednich brak oddziaływania zewnętrznych bodźców ekonomicznych oraz deficyt kapitału powodują, że zaznaczają się tam podobne i niekorzystne tendencje, jak w przypadku obszarów peryferyjnych.

Wśród regionów wiejskich UE zaznaczają się istotne odmienności. Zróżnicowania pod względem warunków klimatycznych, środowiskowych, gospodarczych i społecznych oddziałują na poziom przestrzennych dysproporcji ekonomicznych i w dużym stopniu wyznaczają przyszłe kierunki rozwoju tych terenów. Z tego powodu, dla każdego regionu wiejskiego, polityka gospodarcza oparta na inteligentnych specjalizacjach może wiązać się z różnymi ograniczeniami, korzyściami i wyzwaniem (Tabela 2.3).

Tabela 2.3. Szanse i bariery realizacji inteligentnych specjalizacji w regionach wiejskich

SZANSE	BARIERY I ZAGROŻENIA
Dywersyfikacja gospodarcza i wzrost wartości dodanej w tradycyjnych sektorach w oparciu o innowacje	Niejasne znaczenie i stosowanie w przypadku regionów wiejskich
Sprzyjająca innowacyjności struktura i powiązania podmiotów gospodarczych	Zbyt mała liczba przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych, w tym podmiotów wprowadzających innowacje
Wzrost popytu na produkty i usługi oparte o zasoby naturalne i środowiskowe	Niewystarczająca liczba organizacji pośredniczących
Wysoki poziom zaufania i kapitału społecznego mieszkańców wsi, duża liczba aktywnych organizacji pozarządowych	Brak kapitału na finansowanie przedsięwzięć o wysokim ryzyku i zainicjowanie oddolnego rozwoju
Koncepcja inteligentnej specjalizacji odpowiada na problemy i potrzeby regionów wiejskich	Decydujący wpływ na proces ustalania i wdrażania inteligentnych specjalizacji ze strony elit regionalnych
	Inteligentne specjalizacje nie uwzględniają specyfiki i potrzeb zróżnicowanych społeczności lokalnych
	Inteligentne specjalizacje pogłębią dysproporcje przestrzenne w rozwoju gospodarczym ze względu na punktową koncentrację innowacji w metropoliach

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Foray i inni 2009, da Rosa 2014, Teräs i inni 2015, Naldi i inni 2015].

Najogólniej wskazuje się na to, że sposoby rozumienia i stosowania inteligentnych specjalizacji są niejasne i niedookreślone. Szczególnie odnosi się to do regionów, które dotychczas nie były kojarzone z innowacjami, branżami bazującymi na usługach i nowych technologiach [Naldi i inni 2015]. Zwraca się uwagę na to, że ze względu na zróżnicowania i specyfikę, inteligentne specjalizacje ustalane i wdrażane na poziomie krajowym i regionalnym, mogą nie odpowiadać na zapotrzebowanie wielu lokalnych społeczności wiejskich. Dodatkowo oddziaływanie przestrzenne inteligentnych specjalizacji może być ograniczone i koncentrować się punktowo (gospodarcze, administracyjne i gospodarcze centra regionów wiejskich). Kapitał finansowy i nowa wiedza niezbędna do wdrażania innowacji (duża skala działalności sektora B+R i przedsiębiorstw) skupia się bowiem głównie na obszarach metropolitalnych i w aglomeracjach miejskich.

Zagrożeniem dla maksymalizacji korzyści społecznych w regionie jest również przyjęcie dominującej roli w identyfikowaniu i praktycznym wdrażaniu inteligentnej specjalizacji przez wąską grupę przedstawicieli środowisk gospodarczych, naukowych lub instytucjonalnych. W tym kontekście wyzwaniem dla aktorów ze społeczności lokalnych i peryferyjnych jest aktywne zaangażowanie w proces przedsiębiorczego odkrywania, poprzez np. sformułowanie wspólnego stanowiska odnośnie projektowanych strategii rozwoju czy też wywieranie wpływu na decyzje odnośnie podziału wsparcia publicznego. Dotychczasowe instrumenty polityki spójności UE ukierunkowane były głównie na region i często nie odpowiadały one na zapotrzebowanie podmiotów z obszarów wiejskich [Nurzyńska 2014].

Bariery stosowania inteligentnej specjalizacji w wielu regionach wiejskich mają charakter podażowy. Wskazuje się na to, że funkcjonuje tam zbyt mała liczba przedsiębiorstw (dużych, średnich i małych) i odpowiednich instytucji [Teräs i inni 2015]. Obok nielicznych dużych podmiotów (z reguły z branży rolno-spożywczej, inwestujących w działalność badawczo-rozwojową), w przestrzeni wsi dominują firmy małe, mikro oraz gospodarstwa rolne, które działają w rozproszeniu, na ograniczoną skalę i rzadko wprowadzają nowe rozwiązania w praktyce gospodarczej. Jedną z przyczyn niewielkiej innowacyjności tych podmiotów jest brak wsparcia ze strony organizacji odpowiedzialnych za pośredniczenie w wymianie nowej wiedzy oraz dostosowywanie tych informacji do lokalnego kontekstu. Wdrażanie innowacji jest ograniczone także brakiem kapitału. Instytucje oferujące środki finansowe na przedsięwzięcia o podwyższonym ryzyku nie operują zwykle na słabo rozwiniętych rynkach lokalnych.

Dodatkowo ze względu na znaczące odległości i relatywnie gorzej rozwiniętą sieć transportową i komunikacyjną, współpraca przedsiębiorstw, organizacji naukowo-badawczych i instytucji wspierających stanowi utrudnienie organizacyjne i wymusza alternatywne formy kontaktów.

Niezależnie od zagrożeń pogłębiania się dysproporcji ekonomicznych i ograniczania się pozytywnych efektów zewnętrznych innowacji wywołanych wdrażaniem inteligentnych specjalizacji, podnosi się szereg korzyści, jakie w związku z ich stosowaniem mogą odnieść regiony wiejskie. Jednym z pozytywnych aspektów związanych z realizacją tego instrumentu jest jego elastyczność, ukierunkowująca wsparcie publiczne na branże i dziedziny zakorzenione w strukturze gospodarczej danego obszaru, ale jednocześnie nastawiona na ich modernizację i zwiększenie innowacyjności. Celem takiego podejścia (opartego na rekonfiguracji i rekonceptualizacji wytwarzanych produktów i świadczonych usług) jest zwiększenie konkurencyjności rodzimych podmiotów gospodarczych. Dla regionów wiejskich i rolniczych bazę rozwoju stanowią zasoby naturalne (ziemia, lasy, krajobraz, fauna i flora). Prowadzona w oparciu o nie działalność produkcyjna i usługowa jest ważnym elementem jego gospodarki. W koncepcji i praktyce inteligentnej specjalizacji wykluczany jest zatem scenariusz gruntownej przebudowy strukturalnej i bezpośredniej inkorporacji rozwiązań gospodarczych pochodzących z zewnątrz. Szansy na uaktywnienie wzrostu gospodarczego w regionach wiejskich upatruje się jednocześnie w łączeniu rozwiązań technicznych, technologicznych, organizacyjnych, procesowych z różnych dziedzin. Zastosowanie ich w branżach typowych dla gospodarki wiejskiej może spowodować zwiększenie wartości dodanej wytwarzanych w jej ramach produktów i świadczonych usług. Jednocześnie w przypadku wielu regionów wiejskich oczywistą domenę działalności ekonomicznej stanowią zasoby naturalne i środowiskowe, które stanowią dobra rzadkie. W związku z rosnącym popytem na produkty i usługi z nimi związane, podmioty gospodarcze z terenów wiejskich swoją działalność powinny ukierunkować na innowacyjne i optymalne formy wykorzystania tych zasobów. Przykładem takiej działalności są usługi turystyczne, zdrowotne, rekreacyjne, produkcja ekologicznej i tradycyjnej żywności, rękodzieło czy świadczenie usług kulturalnych (np. festiwale) [Naldi i inni 2015]. Zapotrzebowanie na wymienione produkty i usługi zgłasza szczególnie tzw. nowa klasa średnia, która coraz częściej wybiera wieś jako miejsce zamieszkania i wypoczynku [Halamska 2015]. Postępująca gentryfikacja obszarów wiejskich stanowi zatem szansę na znaczące pogłębienie lokalnych rynków od strony popytowej i podażowej.

Wdrażanie inteligentnych specjalizacji może być korzystne dla regionów wiejskich ze względu na często obserwowaną tam strukturę podmiotów gospodarczych i powiązań między nimi [Teräs i inni 2015]. Struktura ta oparta jest bowiem nierzadko na dużym, dominującym przedsiębiorstwie rolno-spożywczym (korporacje międzynarodowe) oraz kooperujących z nim szeregiem małych podmiotów produkcyjno-usługowych, tworząc naturalne środowisko współpracy o charakterze wielobranżowym, które sprzyja innowacyjności. Korporacje i duże przedsiębiorstwa przemysłu rolno-spożywczego mogą być ponadto źródłem wiedzy, technologii, rozwiązań stosowanych w skali globalnej, a równocześnie dają szansę niewielkim podmiotom na włączenie się w ponadregionalny i ponadnarodowy obieg gospodarczy.

Niektórzy badacze wskazują na daleko posunięte podobieństwo między współczesnymi teoriami rozwoju wsi a koncepcją inteligentnej specjalizacji regionów [da Rosa Pires i inni 2014]. Twórcy tej ostatniej teorii uznali, że jest ona korzystna zarówno dla regionów rozwiniętych (*leader regions*), jak i regionów naśladowców (*follower regions*). W tym podejściu zakłada się, że poprzez koncentrację na nowoczesnych branżach, decydujących o stanie gospodarki, tereny przodujące umacniają swoją pozycję. Z kolei naśladowcy powinni skupiać się na tworzeniu innowacji z nastawieniem na ich wdrażanie [Forray i inni 2009]. Jedną z głównych cech inteligentnych specjalizacji jest warunek, iż ma ona dotyczyć wszystkich regionów, a także otwartość (inkluzywność) na każdy zaproponowany program rozwoju. Stąd sądzi się, iż polityka spójności oparta na tej koncepcji będzie sprzyjać wszystkim jednostkom administracyjnym, w tym także tym o wiejskim i rolniczym charakterze.

Inteligentne specjalizacje stanowią istotną zmianę podejścia do polityki publicznej ukierunkowanej na innowacyjność na obszarach wiejskich [da Rosa i inni 2014]. Poprzednie ujęcia rozpatrywały innowacje jako zjawisko z zakresu technologii właściwe ośrodkom miejskim nasyconym działalnością firm i instytucji badawczych i edukacyjnych. Obecnie aktywność proinnowacyjną rozumie się szerzej, jako wspieranie nowych rozwiązań społecznych, opartych na działaniu zbiorowym (kapitale społecznym) w lokalnym kontekście oraz promocję nowoczesnych koncepcji produkcyjnych i usługowych realizowanych na niewielkich i lokalnych rynkach [da Rosa i inni 2014]. Biorąc pod uwagę duże nasycenie problemów społecznych i ekonomicznych w regionach wiejskich, tereny te postrzega się jako przestrzeń sprzyjającą powstawaniu przedsięwzięć zaprojektowanych na ich skuteczne rozwiązanie. W tym kontekście ważnym zasobem społeczności lokalnych jest wzajemne zaufanie, chęć współpracy oraz duża ak-

tywność organizacji pozarządowych. Adekwatność inteligentnych specjalizacji do potrzeb regionów wiejskich potwierdzają wyniki wstępnych badań nad procesem ich wyłaniania w regionach. W większości krajów europejskich sektory określane mianem tradycyjnych i typowo wiejskich, takie jak rolnictwo, leśnictwo, rybactwo, przemysł rolno-spożywczy, turystyka były często wskazywane jako obszary, które będą miały największy wpływ na rozwój społeczno-ekonomiczny (wzrost gospodarczy i zatrudnienie) w kolejnych latach [Wintjes i Hollanders 2010]. Niemniej, polityka rozwoju regionów wiejskich oparta na inteligentnych specjalizacjach powinna uwzględniać kombinacje instrumentów i zasobów endogenicznych, jak i egzogenicznych. Budowane tam systemy innowacji mają obejmować tworzenie warunków dla rozwoju wyspecjalizowanych klastrów, lokalnych i regionalnych partnerstw publiczno-prywatnych, łączenia się podmiotów z różnych branż, poszukiwania nisz rynkowych czy wykorzystania unikalnych przewag i udogodnień. Jednocześnie systemy te powinny być otwarte na innowacje i nowych aktorów pochodzących spoza regionu (technologia, wiedza) [Naldi i inni 2015].

2.6. Wdrażanie krajowych i regionalnych inteligentnych specjalizacji z punktu widzenia obszarów wiejskich w Polsce

Zmiana podejścia w polityce spójności UE bazującej na inteligentnych specjalizacjach znalazła odzwierciedlenie w polskiej polityce rozwoju. W dokumentach strategicznych na poziomie centralnym i regionalnym, jak również w programach operacyjnych, debacie politycznej i eksperckiej zaczęto uwzględniać kwestię inteligentnych specjalizacji (Rysunek 2.2). Równocześnie powstało wiele opracowań o charakterze eksperckim, naukowym i popularyzatorskim szeroko opisujących tę tematykę i wskazujących na sposoby wdrażania nowego instrumentu polityki spójności [Kardas 2011, Hełpa-Słodowa 2013, Wyrwa 2014].

Na szczeblu krajowym identyfikacja inteligentnych specjalizacji została zainicjowana poprzez rozpoczęcie projektów badawczych oraz aktualizację dokumentów strategicznych odnośnie badań naukowych¹⁸. W latach 2012-2013 pod auspicjami trzech ministerstw odbywały się warsztaty i spotkania z przedstawicielami branż przemysłowych, przedsiębiorców i naukowców, mające na

¹⁸ Chodzi o projekt Narodowy Program Foresight Polska 2020 oraz zaktualizowanie Krajowego Programu Badań.

celu dyskusje wokół przyszłego modelu rozwoju polskiej gospodarki¹⁹. Priorytetowe dziedziny badań i inwestycji pod kątem przyszłych specjalizacji określano także na szczeblu centralnym na podstawie analizy klastrów, jak również w oparciu o pilotażowy program badawczy przeprowadzony przez ekspertów Banku Światowego²⁰.

Rysunek 2.2. Realizacja inteligentnych specjalizacji w Polsce

Źródło: opracowanie własne.

¹⁹ Zorganizowano 14 branżowych spotkań z 87 przedstawicielami tych środowisk, wykorzystano metody burzy mózgów, analizy STEEP, SWOT, panelu ekspertów oraz metodę delficką.

²⁰ Projekt badawczy Banku Światowego dotyczył stworzenia propozycji modelu przedsiębiorczego odkrywania branż, dziedzin, które mają być przedmiotem wsparcia polityki innowacji. W tym celu przeprowadzono wywiady, laboratoria, warsztaty, konsultacje z różnymi podmiotami (interesariuszami), tj. głównie z firmami, instytucjami centralnymi, regionalnymi [Bank Światowy 2016].

Prace polegające na finalnym wyłonieniu inteligentnych specjalizacji podjęły powołane do tego instytucje (grupy robocze ds. krajowych inteligentnych specjalizacji – KIS i Obserwatorium Gospodarcze) [Fundusze Europejskie w Polsce 2016]. Krajowe inteligentne specjalizacje przyjęto w 2014 roku²¹. Objęły one 19 dziedzin mieszczących się w pięciu obszarach tematycznych. Obecnie na inteligentne specjalizacje w Polsce składa się 21 dziedzin, pogrupowanych w pięć działów tematycznych: zdrowe społeczeństwo, biogospodarka rolno-spożywcza, leśno-drzewna i środowiskowa; zrównoważona energetyka, surowce naturalne i gospodarka odpadami, innowacyjne technologie i procesy przemysłowe (Rysunek 2.3).

Rysunek 2.3. Działy tematyczne krajowej inteligentnej specjalizacji (KIS)

Źródło: <http://www.smart.gov.pl/pl> (stan na lipiec 2016 r.).

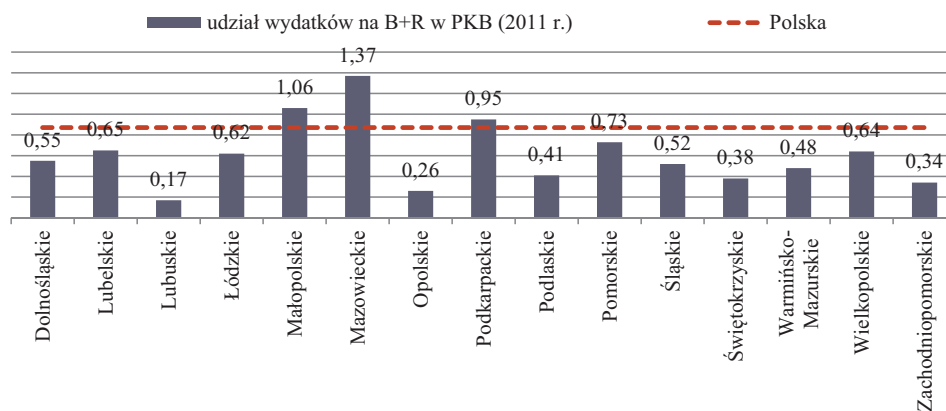
Jeden dział tematyczny (biogospodarka rolno-spożywcza, leśno-drzewna i środowiskowa) i 3 specjalizacje odnoszą się do sektora rolno-żywnościowego i mają ścisły związek z gospodarką obszarów wiejskich (innowacyjne technologie, procesy i produkty sektora rolno-spożywczego i leśno-drzewnego, żywność wysokiej jakości, biotechnologiczne procesy i produkty chemii specjalistycznej oraz inżynierii środowiska). W latach 2014-2020 na szczeblu centralnym naj-

²¹ Rada Ministrów zatwierdziła wtedy *Program Rozwoju Przedsiębiorstw do 2020 r.* Jedną z części składowych tego dokumentu było opracowanie *Krajowa Inteligentna Specjalizacja (KIS)*, w którym zawarto wykaz branż, dziedzin będących inteligentnymi specjalizacjami.

ważniejszym instrumentem realizacji polityki innowacyjności oraz inteligentnych specjalizacji będzie Program Operacyjny Inteligentny Rozwój²² oraz regionalne programy operacyjne.

Dużą część regionów w Polsce zaklasyfikowano jako regiony wiejskie, cechujące się niskim lub bardzo niskim poziomem innowacyjności [Eurostat 2013, European Innovation Scoreboard 2016]. W porównaniach międzynarodowych charakteryzowano je jako tereny o ograniczonej dostępności do nowej wiedzy, a także o niewielkiej skali jej absorpcji i popularyzacji [Wintjes i Hollanders 2010]. Intensywność nakładów na badania i rozwój we wszystkich województwach w Polsce była niższa niż przeciętnie w UE. W 2011 średni udział tych nakładów w PKB regionów wynosił 0,87%, podczas gdy w UE-28 osiągnął przeciętny poziom 2,01% PKB. Ponadto skala wydatków na badania i rozwój w poszczególnych województwach była zróżnicowana (Rysunek 2.4).

Rysunek 2.4. Udział wydatków na badania i rozwój w PKB województw w Polsce w 2011 roku (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Joint Research Centre 2015.

²² Związek między PO IR a inteligentnymi specjalizacjami wynika z faktu, iż jednym z warunków dofinansowania projektów w wybranych działaniach programu jest ich wpisywanie się w obszary Krajowej Inteligentnej Specjalizacji. Równocześnie ze środków tego programu utworzony zostanie system monitorowania i aktualizowania inteligentnych specjalizacji na poziomie krajowym i regionalnym. Celem PO IR jest zachęcenie polskich przedsiębiorstw do zwiększenia nakładów finansowych i pracy na badania, rozwój i wdrożenia, co przyczynić się ma do zwiększenia zatrudnienia, wprowadzenia na rynek nowatorskich produktów i usług, przez co nastąpi wzrost gospodarczy i poprawa konkurencyjności Polski. W założeniach programu przewiduje się pomoc dla 12 tys. podmiotów i utworzenie dzięki niej 20,5 tys. miejsc pracy [Program Operacyjny Inteligentny Rozwój 2014-2020 2015].

Największą część PKB na opisywany cel przeznaczano w województwach: mazowieckim (1,37%), małopolskim (1,06%) i podkarpackim (0,95%), a najmniejszą w lubuskim (0,17%), opolskim (0,26%) i zachodniopomorskim (0,34%). Na ogół wydatki na badania i rozwój ponoszone były ze środków publicznych i dotyczyły uczelni wyższych.

Ocenia się, że w polskich regionach zbyt niskie nakłady na innowacje realizowane były w przedsiębiorstwach, a same branże kreatywne i innowacyjne znajdowały się na niewystarczającym poziomie rozwoju [Bank Światowy 2016]. Towarzyszył temu wysoki poziom zatrudnienia w przemyśle, prostych usługach i rolnictwie. Nie zmienia to faktu, że w wielu regionach notowano wzrost liczby pracowników w sektorze zaawansowanych i średnio zaawansowanych technologii. Sprzyjała temu dostępność odpowiednio wykwalifikowanej kadry (z wykształceniem co najmniej średnim). Korzystnym zjawiskiem dla gospodarki było również lokowanie inwestycji opartych na produktywnych technologiach przez przedsiębiorstwa pochodzące z Europy Zachodniej. Przekładało się to na uaktywnianie lokalnych podmiotów, jak również wzrost przeciętnych wynagrodzeń. Te ostatnie pozostawały jednak daleko niższe niż w regionach rozwiniętych gospodarczo. Wskazuje się, iż z punktu widzenia strategii rozwoju tej grupy regionów, niezbędne jest wsparcie publiczne dla rozwoju wiedzy i technologii w podmiotach prywatnych (nowe technologie wyraźnie przyczyniały się tam do wzrostu gospodarczego), stworzenie infrastruktury badawczo-rozwojowej i przyjaznego otoczenia dla tej działalności, jak również pozyskanie kapitału [Wintjes i Hollanders 2010].

W wyniku reformy samorządowej oraz integracji z UE Polska przyjęła zdecentralizowany model prowadzenia polityki regionalnej, co wiązało się nie tylko z wyposażeniem władz regionalnych w odpowiednie instrumenty zarządzania, ale także zapewnieniem środków finansowych niezbędnych do jej realizacji. Proces tworzenia systemów wspierania innowacji miał miejsce jeszcze przed akcesją Polski do UE²³. W przypadku niektórych województw tworzone systemy instytucjonalne na rzecz innowacji, ale także warunki wsparcia branż o dużym potencjale konkurencyjności. Wraz z przygotowaniem ram finansowych i prawnych na lata 2014-2020 oraz kształtowaniem nowych ram instytucjonalnych i politycznych w UE, w województwach w Polsce rozpoczęto proces aktualizacji regionalnych strategii innowacji lub tworzenia odpowiednich dokumentów strategicznych na nowo.

²³ W latach 2001-2002 w województwach przyjmowano strategię innowacji (Wielkopolska, Opolskie, Śląskie, Zachodniopomorskie i Warmińsko-Mazurskie).

W polskich województwach regionalne strategie innowacji oparte na inteligentnych specjalizacjach lub inne dokumenty odnoszące się do tej problematyki przygotowano w celu zwiększenia innowacyjności regionu, a także w związku z koniecznością spełnienia warunku korzystania ze środków funduszy UE ukierunkowanych na wspieranie innowacji w ramach polityki spójności na lata 2014-2020. Do końca 2016 roku wszystkie regiony zidentyfikowały inteligentne specjalizacje i przyjęły odpowiednie dokumenty strategiczne. Problematykę inteligentnych specjalizacji w zakresie przesłanek i metod identyfikacji, systemu wdrażania (instrumenty, instytucje), planu działań, źródeł finansowania oraz systemu monitoringu i ewaluacji wpisywano na ogół w regionalne strategie innowacji lub tworzono oddzielne opracowania. We wszystkich przypadkach deklarowano, że identyfikacja inteligentnych specjalizacji (proces przedsiębiorczego odkrywania) odbywała się zgodnie z metodologią wypracowaną na poziomie UE, czyli w oparciu o obiektywne dane i narzędzia (analiza danych, SWOT, wywiady, badania ankietowe) oraz z wykorzystaniem konsultacji społecznych przeprowadzonych z przedstawicielami różnych środowisk (przedsiębiorcy, administracja, naukowcy, stowarzyszenia). Na ogół proces ten był wspierany z dotacji ze środków unijnych dostępnych z poprzedniej perspektywy finansowej (tzw. projekty systemowe w ramach centralnych i wojewódzkich programów operacyjnych). W przypadku zdecydowanej większości województw wyłonione obszary priorytetowego wsparcia, które stanowią mocną stronę i potencjał ekonomiczny, wyznaczające ich pozycję konkurencyjną dotyczyły rolnictwa, przetwórstwa rolno-spożywczego oraz działalności gospodarczych związanych ściśle z obszarami wiejskimi (np. agroturystyka, turystyka zdrowotna i rekreacja, leśnictwo, pozyskiwanie energii ze źródeł odnawialnych). Wspomniane działalności nie stały się inteligentnymi specjalizacjami tylko w przypadku województwa śląskiego i pomorskiego (Aneks, Tabela A.2.11 i Tabela A.2.12).

Przyjmowane dokumenty, gdzie zawarto problematykę inteligentnych specjalizacji (z reguły były to regionalne strategie innowacji) były zróżnicowane, zarówno jeżeli chodzi o objętość, metodologię procesu przedsiębiorczego odkrywania, koncepcje systemu wdrażania oraz monitoringu i ewaluacji. Zwykle były to spójne dokumenty, z wyraźnie wydzieloną częścią diagnostyczną, opisem celów strategicznych i instrumentów służących ich osiągnięciu, charakterystyką systemu instytucjonalnego realizacji, źródeł finansowania i oceny skuteczności i efektywności. W tym kontekście należy odnotować istotny postęp w porównaniu do poprzednich dokumentów strategicznych przygotowanych

w województwach w latach 2002-2005, zarówno w zakresie zgodności diagnozy i zakładanych celów, a także precyzji i jakości warstwy realizacyjnej (harmonogram i system wdrażania, nakłady, programy pilotażowe, monitoring realizacji) [Gorzelałak i inni 2007]. Niemniej jednak, w przypadku niektórych województw, dokumenty związane z inteligentnymi specjalizacjami nie były optymalnie przygotowane, co objawiało się ogólnością stwierdzeń, brakiem wskazania na konkretne instrumenty wdrażania czy równowagi pomiędzy poszczególnymi częściami – województwa: kujawsko-pomorskie, mazowieckie, lubuskie, dolnośląskie (Aneks, Tabele: A.2.1, A.2.2, A.2.4 i A.2.7). Szczególnie widoczne było to w przypadku części województw ze zidentyfikowanymi inteligentnymi specjalizacjami w zakresie sektora rolno-spożywczego i działalności gospodarczej związanej z obszarami wiejskimi. Z analiz dokumentów strategicznych wynikało, iż wyłonieniu specjalizacji we wskazanych obszarach nie towarzyszyła pogłębiona analiza i diagnoza niewielkiej innowacyjności oraz brak konkretnych działań służących poprawie takiego stanu rzeczy.

Warto jednak dodać, że za każdym razem identyfikacja inteligentnej specjalizacji wiązała się z uznaniem wagi danego obszaru dla przyszłości społeczno-gospodarczej województwa. Na tym tle należy zauważyć wysoki poziom spójności i precyzję dokumentów dotyczących inteligentnych specjalizacji zarówno w warstwie założeń oraz kwestii wdrażania w przypadku części regionów często kojarzonych z gospodarką rolno-żywnościową i terenami wiejskimi – województwa podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolskie (Aneks, Tabele: A.2.9, A.2.10, A.2.13 i A.2.14).

W różny sposób można również oceniać fakt identyfikacji przez większość województw dość dużej liczby inteligentnych specjalizacji. Z definicji specjalizacja powinna obejmować jeden, dwa, najwyżej trzy obszary, będące priorytetami, co jest ważnym warunkiem skuteczności wsparcia, którego filozofia oparta jest na koncentracji środków finansowych na konkretnych obszarach. Przyjąć należy, iż uzasadnieniem wyboru kilku lub więcej dziedzin była chęć zachowania elastyczności, ograniczenia ryzyka błędnych decyzji oraz brak doświadczeń w zakresie nowych regulacji polityki spójności. Podobne uwagi można sformułować w odniesieniu do krajowych inteligentnych specjalizacji oraz ich zgodności ze specjalizacjami regionalnymi. W części przypadków specjalizacje wojewódzkie nie pokrywają się bowiem ze specjalizacjami wyłoniionymi na szczeblu centralnym [Bank Światowy 2016].

Analizowane informacje dotyczące inteligentnych specjalizacji krajowych i wojewódzkich obejmowały dane z okresu 2012-2016. W tym czasie zidentyfi-

kowano inteligentne specjalizacje, przyjęto odpowiednie dokumenty strategiczne i opracowano harmonogramy działań. Wdrażanie programów operacyjnych na szczeblu krajowym i wojewódzkim znajdowało się w początkowej fazie zaawansowania (szczególnie dotyczy to RPO). Stąd ocena i oddziaływania inteligentnych specjalizacji na regiony wiejskie jest zdecydowanie przedwczesna. W tym kontekście można jedynie nakreślić potencjalne szanse i zagrożenia związane z wdrażaniem tego instrumentu. Skuteczność pobudzania rozwoju społeczno-gospodarczego regionów wiejskich dzięki innowacjom będzie zależała w decydującym stopniu od aktywności podmiotów gospodarczych z tych terenów w dziedzinie badań, innowacji i pozyskiwania wsparcia na wprowadzanie nowych rozwiązań do praktyki biznesowej. Istotną rolę w wykorzystaniu możliwości specjalizacji przypisać należy także instytucjom odpowiedzialnym za funkcjonowanie regionalnych systemów wspierania innowacyjności, jak również efektom działań podejmowanych w organizacjach badawczych i naukowych. Podkreśla się niezmiennie, iż warunkiem zwiększenia innowacyjności krajowej gospodarki jest intensyfikacja kontaktów świata nauki i badań z sektorem przedsiębiorstw oraz znaczące zwiększenie adaptacji wyników badań naukowych do praktyki gospodarczej.

Zasoby czynników produkcji i ich znaczenie w wyznaczaniu aktywności rynkowej gospodarstw rolnych

3.1. Wprowadzenie

Zachodzące procesy rozwojowe wiążą się nieodłącznie z malejącym znaczeniem rolnictwa we współczesnych gospodarkach [Tomczak 2004], co znajduje odzwierciedlenie nie tylko w ciągłym spadku znaczenia tego sektora w tworzeniu Produktu Krajowego Brutto (PKB) poszczególnych krajów [Skoldarski, Materna 2005], ale również w wytwarzaniu żywności (w tym przede wszystkim surowców do jej produkcji) i zatrudnieniu oraz systematycznym zmniejszaniu się udziału majątku produkcyjnego posiadanego przez rolnictwo, a także ponoszonych nakładach inwestycyjnych na jego rozwój [Baer-Nawrocka, Poczta 2016]. Ta uniwersalna prawidłowość nie oznacza automatycznie marginalizacji gospodarczej rolnictwa [Woś 1999], albowiem zmniejszającym się systematycznie wielkościom zasobów produkcyjnych w sektorze rolnym, z reguły powinny towarzyszyć przeobrażenia strukturalne poprawiające skuteczność ich wykorzystania [Woś 1999].

Jednocześnie kwestie związane z położeniem rolnictwa w makrostrukturach ekonomicznych są specyficzne i powiązane w głównej mierze ze znaczeniem tego sektora w zaspokajaniu podstawowych potrzeb konsumpcyjnych człowieka. Z tego względu powszechnym dążeniem jest zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego. Spełnienie tego warunku determinuje konieczność prowadzenia działalności rolniczej, która zapewni uzyskanie takiej ilości i jakości produkcji rolniczej, która umożliwiłaby zaspokojenie potrzeb w zakresie żywienia przynajmniej na podstawowym poziomie. Ponadto w ostatnim okresie coraz częściej podkreślane jest również węzłowe znaczenie rolnictwa w płaszczyźnie świadczenia dóbr publicznych, zwłaszcza w ochronie środowiska i zachowaniu naturalnych walorów krajobrazu, a także znaczący udział tego segmentu aktywności ekonomicznej ludności w żywotności obszarów wiejskich [Zegar 2005].

Działalność rolnicza jest nierozzerwalnie związana z zasobami czynników produkcji (zwłaszcza ziemi), które mogą pozostawać w różnych relacjach między sobą. Te proporcje są warunkowane wieloma czynnikami, a zwłaszcza powierzchnią zasobów gruntów rolnych (ogółem i *per capita*), warunkami klima-

tycznymi, poziomem rozwoju gospodarczego i społecznego kraju, liczebnością ludności rolniczej, polityką gospodarczą.

Wielkość posiadanych zasobów czynników wytwórczych (ziemi, pracy, kapitału) wraz z ich cechami jakościowymi oraz ukształtowanymi współzależnościami (relacjami) wyznaczają potencjał produkcyjny rolnictwa. W działalności rolniczej, to właśnie z proporcjami czynników produkcji jest związana efektywność całego procesu wytwórczego, którego poziom w znacznej mierze jest uzależniony od wydajności pracy [Kołodziejczak, Poczta 2002]. Ukształtowane relacje są ponadto głównym elementem współokreślającym typ i strukturę rolnictwa, produktywność czynników produkcji, rozmiary produkcji rolniczej, a nawet zakres powiązań rolnictwa z innymi działami agrobiznesu, np. z przemysłem przetwórczym, handlem rolnym itp. [Poczta 2003].

Zasoby czynników produkcji rolniczej mogą przyczyniać się do poprawy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolniczych lub stanowić ograniczenie możliwości takiej zmiany [Kołodziejczak 2014]. Zasadnicze znaczenie ma ich dostosowanie do możliwej do osiągnięcia produkcji rolniczej, tak aby osiągać wysoką efektywność ich wykorzystania. Rolnictwo polskie znajduje się pod tym względem w relatywnie niekorzystnej sytuacji, powodowanej przede wszystkim nieproporcjonalnie dużymi nakładami pracy w stosunku do uzyskiwanej produkcji rolniczej.

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej (UE) i związana z tym modernizacja rolnictwa przyczyniły się do pewnej poprawy relacji zasobów czynników produkcji w stosunku do jej efektów ekonomicznych, jednak dystans dzielący rolnictwo Polski i innych krajów europejskich jest nadal duży. Skala tych różnic wskazuje na obszar niezbędnych dostosowań, szczególnie w sytuacji braku równowagi między zasobami tych czynników i możliwościami ich wykorzystania, co w przypadku rolnictwa polskiego w szczególności odnosi się do zasobów pracy [Poczta, Kołodziejczak 2004].

3.2. Materiał źródłowy, założenia metodologiczne i cel opracowania

Przy realizacji niniejszego rozdziału korzystano z wielu źródeł empirycznych. Zasadniczy materiał stanowiły dane statystyki powszechnej (GUS i Eurostat), które zostały uzupełnione o wyniki badań terenowych przeprowadzonych cyklicznie (co 4-6 lat) przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy (IERiGŻ-PIB), głównie z lat 2000, 2005 i 2011. Badaniem objęte były wszystkich gospodarstwa rolne o obszarze

powyżej 1 ha użytków rolnych (UR)²⁴, będące w dyspozycji osób fizycznych²⁵, tj. indywidualne gospodarstwa rolne, będące *de facto* gospodarstwami rodzinnymi [Sikorska 2014]. Badane podmioty²⁶ położone były w tych samych 76 wsiach z różnych regionów kraju. Miejscowości były dobrane celowo tak, by powierzchnia badanych gospodarstw była proporcjonalna do rzeczywistej struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych, zarówno w skali kraju, jak i ujęciu makroregionalnym [Sikorska 2001]. Ze względu na fakt, że w polskim rolnictwie nadal areał gospodarstwa jest znacząco powiązany z pozostałymi cechami gospodarstwa [Zegar 2009, Dudek 2010, Karwat-Woźniak 2011], a nawet poziomem zrównoważenia środowiskowego [Zegar 2009] można uznać, że badana zbiorowość posiada walor reprezentatywności.

Za każdym razem badane podmioty stanowiły około 0,2% rzeczywistej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych, a ich liczba w ostatnim badaniu (2011 roku) wynosiła ponad 3,3 tys. i praktycznie wszystkie (99,7%) prowadziły działalność rolniczą. Wykorzystywane w analizie dane empiryczne z badań ankietowych każdorazowo dotyczyły roku gospodarczego lub stanu na jego koniec, co w pracy skrótowo określono np. 2011.

Celem tej części pracy jest analiza zmian w zasobach/nakładach czynników produkcji rolniczej i ich wzajemnych relacjach oraz ich znaczenie w wyznaczaniu aktywności rynkowej gospodarstw rolnych.

Przy rozpatrywaniu aktywności rynkowej gospodarstwa rolnego, a tym samym określaniu jego typu, można posługiwać się wieloma kryteriami, również kryterium rozmiarów (wartości) produkcji towarowej²⁷, której wartość ustala się arbitralnie w wielkościach bezwzględnych [*Cele produkcyjne* 2004, *Economic Report* 2006] bądź z użyciem mierników względnych, wyznaczonych w oparciu o relacje wartości produkcji towarowej poszczególnych podmiotów w odniesieniu do średniego poziomu produkcji lokowanej na rynku przez ogół badanej zbiorowości [Szemberg 1991], bądź do wartości produkcji końcowej [*Aktywność rynkowa* 2013] lub globalnej [Rychlik, Kosieradzki 1981].

W niniejszej pracy do określenia aktywności rynkowej poszczególnych gospodarstw posłużono się kryterium rolniczej produkcji towarowej (wartości rolniczej produkcji sprzedanej w roku gospodarczym).

²⁴ Zgodnie z ustawą o kształtowaniu ustroju rolnego, gospodarstwo rolne powinno posiadać co najmniej 1 ha UR.

²⁵ Mimo pewnych różnic pojęciowych, zamiennie używane są nazwy gospodarstwo (rolnictwo) rodzinne i indywidualne, jak również gospodarstwo i podmiot.

²⁶ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: gospodarstwo rolne i podmiot.

²⁷ Kryterium produkcji towarowej stosowane jest również przy grupowaniu gospodarstw według celu prowadzonej działalności rolniczej lub ich związku z rynkiem.

W realizacji pracy posłużono się metodami analizy statystyczno-porównawczej z wykorzystaniem podstawowych statystyk, takich jak miary położenia, wskaźniki struktury i dynamiki oraz regresji logistycznej.

Podstawowy okres analizy obejmuje w zasadzie lata funkcjonowania polskiego rolnictwa w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), dla których są stosowne dane. W niektórych przypadkach czas obserwacji rozszerzono o lata przed przystąpieniem Polski do jednolitych struktur europejskich. Było to podyktowane dostępnym materiałem empirycznym wykorzystywanym przy realizacji tego opracowania oraz faktem, że już na początku XXI wieku nastąpiła zmiana warunków funkcjonowania rolnictwa związana z integracją z rynkiem UE [Józwiak 2013].

3.3. Zmiany w zasobach (nakładach) czynników produkcji rolniczej

Zasoby materialne i niematerialne, jakie są wykorzystywane do wytworzenia określonych produktów bądź usług nazywa się czynnikami produkcji²⁸ [Begg, Fisher, Dobrnbusch 2007]. W klasycznym podejściu ekonomicznym można wyróżnić trzy podstawowe czynniki produkcji²⁹, jakimi są:

- praca – wysiłek (wykonawczy i zarządczy) ludzi, jaki jest wkładany na wytworzenie towarów i usług, stanowi siłę twórczą i organizacyjną procesów produkcyjnych;
- kapitał³⁰ – dobra wytworzone wcześniej (maszyny, budynki i budowle, infrastruktura, czy też wiedza i doświadczenie, a nawet zasoby pieniężne);
- ziemia – grunty i inne dobra pochodzenia naturalnego (woda, nasłonecznienie itp.).

Czynniki produkcji są stosowane łącznie w procesie produkcyjnym. Z reguły wzmacniają swoją produktywność i z tego względu, do pewnego

²⁸ Pojęcie czynników produkcji zostało wprowadzone przez Adama Smitha, było ono rozwijane przez Davida Riccardo i Johna Stuarta Milla i stało się podstawą ekonomii politycznej.

²⁹ Oprócz tradycyjnych trzech czynników produkcji wprowadzono czwarty: A. Marshall za czwarty czynnik produkcji uznawał organizację, a J. Schumpeter – przedsiębiorczość. We współczesnych analizach czasami operuje się tylko dwoma czynnikami produkcji – pracą ludzką i kapitałem, a do kapitału zalicza się wtedy również ziemię, jako jeden z aktywów trwałych [Milewski, Kwiatkowski 2005].

³⁰ W klasycznej ekonomii kapitałem były narzędzia i maszyny, co współcześnie określa się jako kapitał fizyczny, aktualnie nie mniej ważny, a z reguły nawet ważniejszy jest kapitał ludzki oznaczający zazwyczaj wiedzę i umiejętności siły roboczej.

stopnia, są one komplementarne. W pewnych przypadkach czynniki wytwórcze się zastępują i mogą ze sobą konkurować, zamiast się uzupełniać [Woś 1996, Kowalski 1998].

3.3.1. Użytki rolne

Grunty rolnicze stanowią w działalności rolniczej podstawowy środek wytwórczy, spełniający podwójne funkcje w procesie produkcyjnym. Z jednej strony ziemia tworzy obszar, na którym jest prowadzone gospodarstwo rolne, z drugiej zaś bierze aktywny udział w procesie wytwarzania surowców rolniczych³¹. Ponadto jest to czynnik produkcji szczególnego rodzaju, albowiem posiada własny potencjał produkcyjny, którego wielkość przy właściwym wykorzystywaniu nie ulega zmniejszeniu, ale może nawet wzrosnąć [Kowalski 1998]. Równocześnie, w przeciwieństwie do innych dóbr wykorzystywanych w procesie produkcji rolniczej, nie podlega procesowi przemieszczania, pomnażania i zużycia [Zegar 1998].

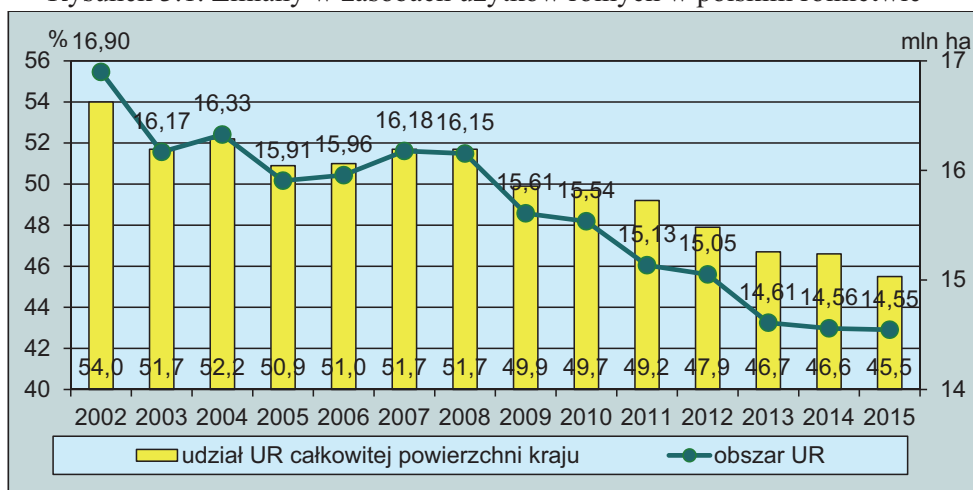
Zasoby ziemi rolniczej podlegają relatywnie dużym zmianom. To zjawisko jest spowodowane przyczynami o charakterze gospodarczym i społecznym. Przy czym wraz z rozwojem gospodarczym nieodłączny jest proces zmniejszania powierzchni gruntów rolniczych. W Polsce ma on charakter ciągły, występujący z różnym natężeniem w poszczególnych okresach i jest kształtowany pod wpływem różnorodnych uwarunkowań (politycznych, społecznych, środowiskowych, gospodarczych itp.) [Kłuba 2013]. W rezultacie obszar gruntów do rolniczego wykorzystania staje się coraz bardziej ograniczony (Rysunek 3.1).

W Polsce w latach 2002-2015 areal użytków rolnych wykorzystywanych rolniczo³² zmniejszył się z 16,90 do 14,55 mln ha, o 13,9%. Oznacza to, że każdego roku ubywało ponad 1,2%, zasobów użytków rolnych, czyli średnio każdego roku konwersja obejmowała prawie 90 tys. ha ziemi. Konsekwencją tego procesu był zmniejszający się udział gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo w całkowitej powierzchni kraju, który obniżył się z 54,0% w 2002 roku do 45,5% w 2015 roku.

³¹ Ziemia uczestniczy we wszystkich procesach wytwórczych. Z rolniczego punktu widzenia podstawowe znaczenie ma tylko ziemia pojmowaną, jako przestrzeń, ale również gleba, czyli wierzchnia warstwa ziemi przydatna do produkcji rolniczej. Wprawdzie wraz z rozwojem technologicznym znaczenie ziemi w działalności rolniczej maleje, jednak ujęcie ziemi w rolnictwie w znaczeniu użytków rolnych (gruntów ornyc, sadów, trwałych użytków zielonych) stanowi, poza pracą ludzką, najważniejszy czynnik produkcji w rolnictwie [Woś 1996].

³² Za grunty rolne wykorzystywane rolniczo uznaje się ziemię rolną stanowiącą gospodarstwa rolne i określono je pojęciem użytki rolne (UR). Stanowią one zwykle tylko część ogólnej powierzchni ziemi, która z racji swoich właściwości może być uprawiana. Według wyników PSR 2010, na cele rolnicze przeznaczono ponad 82% ogólnego obszaru gruntów rolnych.

Rysunek 3.1. Zmiany w zasobach użytków rolnych w polskim rolnictwie*

* Dane od 2007 roku nie są w pełni porównywalne z danymi za lata wcześniejsze, ze względu na zmianę zasad zaliczania gruntów do użytków rolnych.

Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki) GUS, Warszawa.

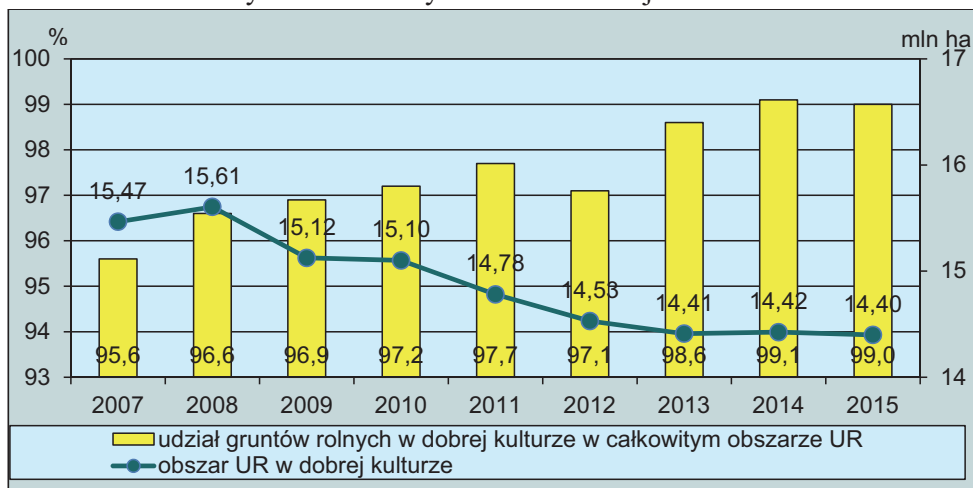
Zasoby użytków rolnych, jakimi dysponują polscy rolnicy, pomimo relatywnie silnych procesów ich konwersji na cele nierolnicze w XXI wieku, należy uznać za relatywnie duże. W 2014 roku stanowiły 8,3% całkowitej powierzchni UR w UE-28. Większymi niż w Polsce zasobami gruntów rolnych dysponowały tylko cztery państwa Wspólnoty, tj. Niemcy (9,6%), Wielka Brytania (9,8%), Hiszpania (13,4%) i Francja (15,9%).

Niezależnie od zmian w powierzchni użytków rolnych, wzrastał udział gruntów rolnych wchodzących w skład gospodarstw utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej³³, przy zachowaniu wymogów ochrony środowiska, zgodnie z normami³⁴ (Rysunek 3.2).

³³ Pojęcie dobrej kultury rolnej zostało wprowadzone w 2004 roku rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju wsi z dnia 7 kwietnia 2004 roku (Dz.U. z 2004 r. nr 65, poz. 600).

³⁴ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 marca 2007 r. w sprawie minimalnych norm (Dz.U. Nr 46. poz. 36 z późn. zm.).

Rysunek 3.2. Użytki rolne w dobrej kulturze

Źródło: opracowano na podstawie Mały Rocznik Statystyczny (za odpowiednie lata) GUS.

W 2015 roku grunty rolne utrzymywane w dobrej kulturze stanowiły w całkowitej powierzchni użytków rolnych 99%, gdy w 2007 roku analogiczny wskaźnik wynosił 95,6%³⁵. Te zmiany wskazują na zwiększającą się skłonność rolników do utrzymywania użytków rolnych w dobrej kulturze przy zachowaniu wymogów ochrony środowiska. Ta sytuacja zapewne ma związek z możliwościami uzyskania oraz wysokością otrzymanego z Unii Europejskiej wsparcia dla użytkowników gospodarstw rolnych [Duer 2009, Staniewska 2011]. Nieprzestrzeganie reguł określonych w Rozporządzeniu Rady (WE) nr 73/2009 z dnia 19 stycznia 2009 roku ustanawiającym wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, może w skrajnych przypadkach stanowić podstawę do wykluczenia z udzielania pomocy, bądź wystąpienia Komisji Europejskiej o zwrot przez państwo członkowskie nienależnie przyznanych środków [Kalbarczyk 2014].

3.3.2. Zasoby pracy

Czynnik pracy reprezentowany przez zasoby ludzkie, odgrywa pierwszoplanową rolę w procesie gospodarowania [Kowalski 1998]. Zasoby pracy w przedsiębiorstwie można scharakteryzować jakościowo i ilościowo. W ujęciu

³⁵ Dane za 2007, 2008 i 2009 rok obejmują użytki rolne w dobrej kulturze w gospodarstwach rolnych prowadzących działalność rolniczą. Przyjęcie tego kryterium było podyktowane zmianą definicji gospodarstwa rolnego w badaniach społeczno-ekonomicznych i umożliwiło porównywanie z danymi podawanymi przez GUS od 2010 roku. Takie podejście, o ile nie będzie podane inaczej, stosuje się w dalszej części pracy.

ilościowym określamy je jako liczbę osób czynnych lub potencjalnie czynnych w przedsiębiorstwie, zatem zasoby pracy wyrażają zastosowane i możliwe do zastosowania w produkcji rozmiary zasobów pracy.

Wielkość zasobów siły roboczej mierzy się liczbą osób fizycznych bądź liczbą umownych jednostek pracy. Określenie zasobów pracy liczbą osób fizycznych umożliwia wprawdzie określenie społeczno-ekonomicznych cech strukturalnych siły roboczej, ale nastrocza szeregu problemów wynikających głównie z niejednoznaczności terminu „osoba pracująca w rolnictwie”, gdyż różne definicje stosowane są np. podczas przeprowadzania Spisów Rolnych, opracowywania statystyki publicznej oraz baz danych gromadzonych przez instytucje międzynarodowe [Strzelecki 2010].

W analizowanym okresie nie nastąpiły znaczące zmiany w liczbie pracujących w rolnictwie według faktycznego miejsca pracy i rodzaju działalności, która w latach 2002-2009 wynosiła około 2,1 mln osób, a od 2010 roku nawet wzrosła (najprawdopodobniej na skutek zmian w metodzie liczenia pracujących w rolnictwie indywidualnym)³⁶ (Rysunek 3.3).

Zmiana metody ustalania liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym spowodowała, że po kilku latach niewielkiego spadku³⁷, od 2010 roku minimalnie³⁸ zwiększa się liczba pracujących w tym dziale aktywności gospodarczej oraz liczba pracujących na 100 ha UR³⁹ (Rysunek 3.3). Wzrósł również udział pracujących w rolnictwie wśród ogółu pracujących i na koniec 2015 roku wynosił 16,1%, przy czym był on niższy niż w 2010 roku. W tym czasie pracujący w rolnictwie stanowili około 16,8% ogółu pracujących w naszym kraju.

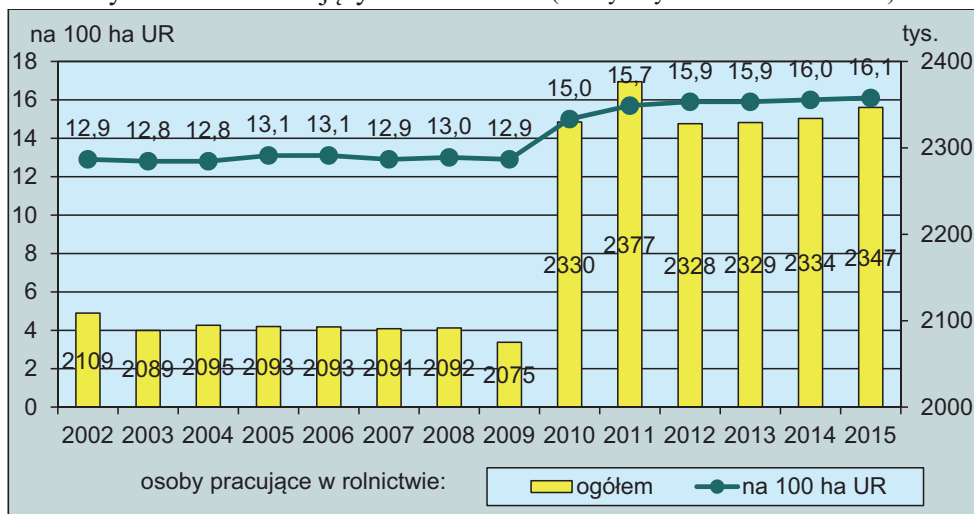
³⁶ Dane dotyczące pracujących w gospodarstwach indywidualnych w latach 2002-2009 zostały oszacowane przez GUS na podstawie wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 oraz Powszechnego Spisu Rolnego 2002, a w latach 2010-2015 wyszacowano na podstawie Powszechnego Spisu Rolnego 2010. Dane o pracujących w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie za lata 2010-2015 nie są w pełni porównywalne z danymi z lat wcześniejszych, bowiem w latach 2002-2009 do osób pracujących w rolnictwie indywidualnym nie zaliczono w gospodarstwach powyżej 1 ha osób pracujących wyłącznie na własne potrzeby, a w gospodarstwach do 1 ha UR wyłącznie lub głównie na własne potrzeby. Natomiast od 2010 roku ujęto wszystkich pracujących w tych gospodarstwach bez względu na ich obszar.

³⁷ W latach 2002-2009 liczba pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (wg stanu na koniec grudnia) zmniejszyła o niespełna 2% oraz ich udział wśród ogółu pracujących zmniejszył się z 16,5 do 15,4%.

³⁸ W latach 2010-2015 liczba pracujących w rolnictwie zwiększyła się o ok. 0,7%.

³⁹ Liczba pracujących w przeliczeniu na 100 ha UR rosła głównie za sprawą spadku areału gruntów rolnych.

Rysunek 3.3. Pracujący w rolnictwie* (osoby fizyczne – stan na 31 XII)

* Według faktycznego miejsca pracy i rodzaju działalności (od 2004 roku), wraz z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem bez przeliczenia niepełnozatrudnionych na pełnozatrudnionych, przy przyjęciu zasady jednorazowego ujmowania tych osób w głównym miejscu pracy.
Źródło: opracowano na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; dane za 2015 rok – Mały Rocznik Statystyczny 2016, GUS, Warszawa.

Zmiana metody ustalania liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym spowodowała, że po kilku latach niewielkiego spadku⁴⁰, od 2010 roku minimalnie się zwiększa liczba pracujących w tym dziale aktywności gospodarczej oraz liczba pracujących na 100 ha UR⁴¹ (Rysunek 3.3).

Określanie liczby pracujących w rolnictwie w osobach fizycznych nie pozwalała na syntetyczne ustalenie rozmiarów zasobów pracy, a przede wszystkim nakładów pracy poniesionych na działalność rolniczą. Ta sytuacja wynika ze zróżnicowanego czasu pracy poszczególnych osób, bardzo silnie zaznacza się w rolnictwie, ze względu na dominujący w tym segmencie aktywności gospodarczej rodzinny system organizacji działalności oraz sezonowość produkcji, a także duże rozpowszechnienie łączenia pracy w użytkowanym gospodarstwie rolnym i poza nim [Karwat-Woźniak 2015]. W sytuacji łączenia aktywności zawodowej w użytkowanym gospodarstwie i poza nim, często praca w gospo-

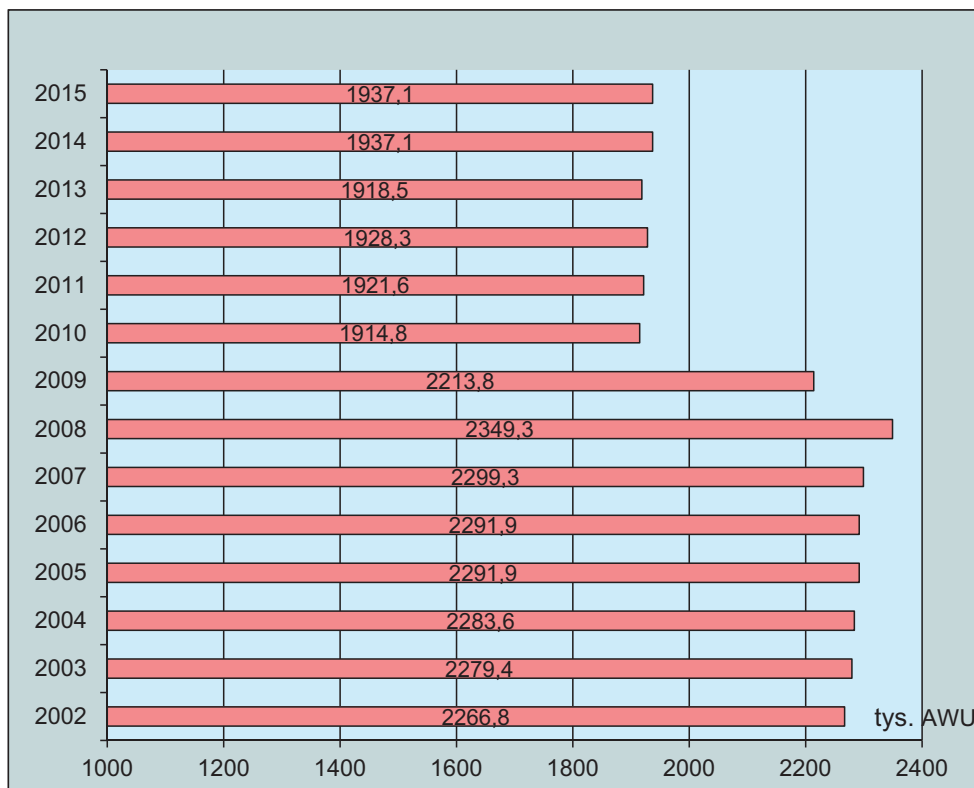
⁴⁰ W latach 2002-2009 liczba pracujących w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (wg. stanu na koniec grudnia) zmniejszyła się o niespełna 2% oraz ich udział wśród ogółu pracujących zmniejszył się z 16,5 do 15,4%.

⁴¹ Liczba pracujących w przeliczeniu na 100 ha UR rosła głównie za sprawą spadku areału gruntów rolnych.

darstwie była ubocznym miejscem aktywności zawodowej. W tej sytuacji te osoby są zaliczane do pracujących w innych działach.

Z analizy nakładów pracy w polskim rolnictwie wynika, że w latach 2002-2015 nastąpiło ich zmniejszenie z 2 266,8 do 1 937,1 tys. (o 329,7 tys., czyli o 14,5%) nakładów pracy wyrażanych w rocznych jednostkach pracy⁴² (Rysunek 3.4).

Rysunek 3.4. Nakłady pracy w rolnictwie (w rocznych jednostkach pracy)

Źródło: Opracowano na podstawie danych z Rachunków Ekonomicznych dla Rolnictwa za odpowiednie lata.

⁴² Zasoby pracy w rolnictwie wyraża się w rocznych jednostkach pracy (Annual Work Unit - AWU). W Polsce przyjęto, że roczna jednostka pracy jest równoważnikiem pełnego etatu, co odpowiada przepracowaniu w ciągu roku 2120 godzin, czyli 265 dni po 8 godzin dziennie. Ponadto zachowuje się warunek, że jedna osoba świadczy co najwyżej 1 AWU, nawet gdy w rzeczywistości pracuje dłużej niż 8 godzin dziennie.

Zauważalne zmniejszanie się wielkości nakładów pracy odnotowano dopiero w 2010 roku⁴³, kiedy to wartość tego wskaźnika, była o 13,5% niższa niż rok wcześniej. Niestety te tendencje nie utrzymały się w latach następnych. W kolejnych latach nastąpiła stagnacja w odniesieniu do wielkości potencjału pracy angażowanego przez działalność rolniczą (Rysunek 3.4). W konsekwencji polskie rolnictwo nadal cechuje się jednym z największych poziomów nakładów pracy.

W 2014 roku w polskim rolnictwie było zaangażowanych 19,8% całkowitych nakładów pracy w rolnictwie UE-28. Był to poziom zdecydowanie wyższy niż udział nakładów pracy w sektorze rolnym państw, gdzie areal ziemi wykorzystywanej rolniczo był zbliżony do powierzchni użytków rolnych w naszym kraju. W 2014 roku nakłady pracy poniesione w rolnictwie niemieckim stanowiły 5,2% całkowitych nakładów pracy w rolnictwie UE-28. W przypadku Wielkiej Brytanii analogiczny udział wynosił 3,0%.

3.3.3. Kapitał

Kapitał stanowi trzeci, obok ziemi i siły roboczej, główny czynnik produkcji w rolnictwie. Stanowią go wszystkie materialne, poza ziemią, składniki potencjału produkcyjnego i jest podstawową częścią majątku produkcyjnego [Woś 1996].

Kapitał nie jest czynnikiem jednorodnym i może być rozpatrywany z perspektywy zużywania się w cyklu produkcyjnym. Z tego punktu widzenia rzeczowe czynniki produkcji można podzielić na:

- środki obrotowe⁴⁴, które zużywają się całkowicie w jednym cyklu produkcyjnym, przenosząc całą swoją wartość na wyprodukowany produkt;
- środki trwałe – to materialne czynniki produkcji uczestniczące w wielu procesach wytwórczych, podczas których nie zmieniają swojej postaci materialnej, a stopniowo zużywając się, przenoszą tylko adekwatną część swojej wartości na wytworzone produkty.

⁴³ Powodem tak dużego spadku nakładów pracy (wyrażonych AWU) w polskim rolnictwie ustalonych przez Eurostat były w znacznej mierze zmiany metodologiczne – patrz odnośnik 36, s. 83.

⁴⁴ W grupie środków obrotowych wyróżnia się środki obiegowe, do których zalicza się między innymi środki pieniężne i należności.

Środki trwałe i nakłady inwestycyjne

Wśród zasobów wyznaczających potencjał wytwórczy gospodarstw rolnych, ważne miejsce zajmują środki trwałe pochodzenia rolniczego (np. stado podstawowe, plantacje trwałe), podstawowe i specjalistyczne oraz techniczne (nierolnicze) trwałe środki produkcji określane często mianem infrastruktury rolniczej [Woźniak, Sikora 2006]. Bez środków trwałych o charakterze nierolniczym praktycznie nie jest możliwy proces wytwarzania surowców rolniczych, jak również nie ma szans na prawidłowe funkcjonowanie gospodarstwa rolnego. Ponadto infrastruktura rolnicza gospodarstw rolnych stanowi jedną z relatywnie najbardziej znaczących grup czynników wytwórczych mających wpływ na istotę prowadzonej produkcji, co w konsekwencji warunkuje charakter rolnictwa.

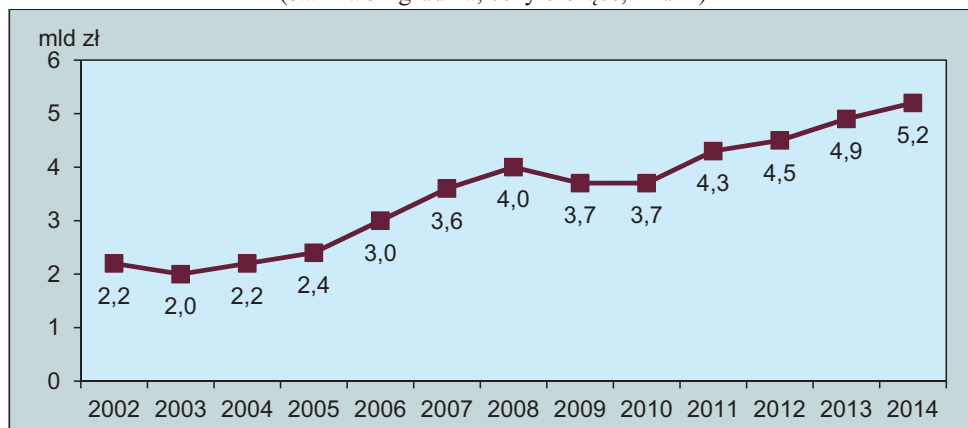
Zasoby technicznych środków trwałych w rolnictwie determinują stopień technizacji produkcji rolniczej, czyli zakres zastępowania pracy ludzkiej pracą uprzedmiotowioną w postaci ciągników, maszyn i narzędzi oraz właściwych budynków i budowli itp. Posiadanie nowoczesnych środków technicznych umożliwia stosowanie nowych technologii, dzięki którym możliwe jest zmniejszenie rozmiaru i uciążliwości prac w działalności rolniczej oraz zwiększenia skali i jakości produkcji. W konsekwencji wzrasta wydajność i dochody z pracy w rolnictwie. Tym samym wyposażenie gospodarstw rolnych w infrastrukturę rolniczą w coraz większym stopniu decyduje o efektywności ekonomicznej i konkurencyjności na rynku surowców rolniczych, a jednocześnie jest jednym z wyróżników rozwoju ekonomicznego gospodarstw rolnych.

Warunkiem utrzymania pozycji polskiego rolnictwa na coraz bardziej wymagającym rynku jest między innymi konieczność dorównania konkurencji nie tylko w płaszczyźnie kosztowo-cenowej, ale również zasobowej. Sprostać temu mogą, zwłaszcza w podstawowych działach produkcji rolnej, tylko te gospodarstwa, które gotowe będą na ukierunkowanie prowadzonej działalności wytwórczej na potrzeby rynku w odniesieniu do skali i jakości produkcji, jak i poprawę efektywności gospodarowania. Wiąże się to między innymi z reorganizacją i modernizacją infrastruktury technicznej [Woźniak, Sikora 2006]. W efekcie techniki wytwarzania artykułów rolniczych podlegają ciągłej ewolucji. Zwiększa się nie tylko stopień złożoności stosowanych maszyn i urządzeń rolniczych, ale także ich wydajność i sprawność technologiczna [Kowalski 1998] oraz oddziaływanie na otoczenie przyrodnicze. Stosowanie nowej generacji środków mechanizacji rolnictwa umożliwia zmniejszenie jednostkowych nakładów (np. energii) i wzrost wydajności roboczej, a w konsekwencji obniżenie kosztów produkcji i zwiększenie efektywności gospodarowania, a także poszanowania środowiska [Pawlak 2005].

Techniczne uzbrojenie gospodarstw warunkuje również efektywność wykorzystania innych czynników produkcji, co dodatkowo oddziałuje na ekonomiczną sprawności gospodarowania. Tym samym poziom rozwoju infrastruktury rolniczej gospodarstw w coraz silniejszym stopniu decyduje o ich efektywności ekonomicznej i konkurencyjności na rynku produktów rolnych. Stosowanie nowoczesnych rozwiązań technicznych w działalności rolniczej jest korzystne nie tylko w aspekcie ekonomiczno-produkcyjnym, ale również może zminimalizować negatywne oddziaływanie na środowisko [Pawlak 2008]. Tym samym stanowi ważny element w procesie zrównoważonego rozwoju nie tylko poszczególnych gospodarstw rolnych, ale również całego sektora rolnego i obszarów wiejskich.

Podstawowym warunkiem trwałego rozwoju wszystkich dziedzin gospodarki [Toruński, Wyrębek 2009], w tym również rolnictwa i sprostania konkurencji ze strony innych państw, są inwestycje, zwłaszcza inwestycje w maszyny, urządzenia techniczne oraz narzędzia. W tym dziale gospodarki niezwykle ważną rolę odgrywa bowiem postęp techniczny i technologiczny.

Rysunek 3.5. Nakłady inwestycyjne w rolnictwie w Polsce*
(stan na 31 grudnia, ceny bieżące, mld zł)

* Dane dla upraw rolnych, chowu i hodowli zwierząt oraz łowiectwa.

Źródło: Opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki) GUS, Warszawa.

W analizowanym okresie zaznaczył się znaczący wzrost nakładów inwestycyjnych (Rysunek 3.5). W 2014 roku wartość nakładów inwestycyjnych wyniosła 5,2 mld zł i był to poziom ponad 2-krotnie wyższy niż dwanaście lat

wcześniej. Tak duży wzrost działalności inwestycyjnej był możliwy głównie dzięki środkom Wspólnej Polityki Rolnej.

W poszczególnych latach analizy wartość nakładów na inwestycje cechowała się pewną zmiennością. W konsekwencji w 2003 i 2009 roku odnotowano 7-8% zmniejszenie nakładów inwestycyjnych w stosunku do okresu poprzedzającego. W pozostałych latach miał miejsce wzrost środków przeznaczonych na inwestycje liczone rok do roku.

Nadal uzyskany w 2014 roku poziom inwestycji należy uznać za nie w pełni wystarczający, albowiem umożliwiałyby odnowienie majątku produkcyjnego w rolnictwie po 26 latach. Jednak należy podkreślić, że był to i tak okres znacząco krótszy niż w latach wcześniejszych. Ponadto ze względu na fakt, że działalność inwestycyjna jest prowadzona w relatywnie niewielkiej liczbie grupie podmiotów⁴⁵, prawie trzydziestoletni okres odnawiania trwałych środków produkcji nie powinien stanowić bariery dla proefektywnościowych przemian strukturalnych. Tym bardziej że w przypadku środków trwałych kreujących możliwość wdrażania nowych technologii do produkcji rolniczej, tj. środków mechanizacji, ten okres jest dwukrotnie krótszy.

Struktura rodzajowa nakładów inwestycyjnych w rolnictwie w analizowanym okresie była praktycznie stała, a dominujący udział miały inwestycje w budynki i budowle oraz maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia (Tabela 3.1).

Tabela 3.1. Struktura rodzajowa nakładów inwestycyjnych w rolnictwie w Polsce* (całkowita wartość nakładów inwestycyjnych = 100)

Odsetek nakładów poniesionych na:	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014
Budynki i budowle	33,7	40,1	39,2	39,3	36,9	34,5	35,5	39,8	42,8
Maszyny, urządzenia techniczne i narzędzia	32,7	31,7	31,6	32,2	34,3	38,3	38,0	35,3	32,1
Środki transportu	12,4	11,4	13,0	15,7	16,7	14,6	15,1	13,2	14,1

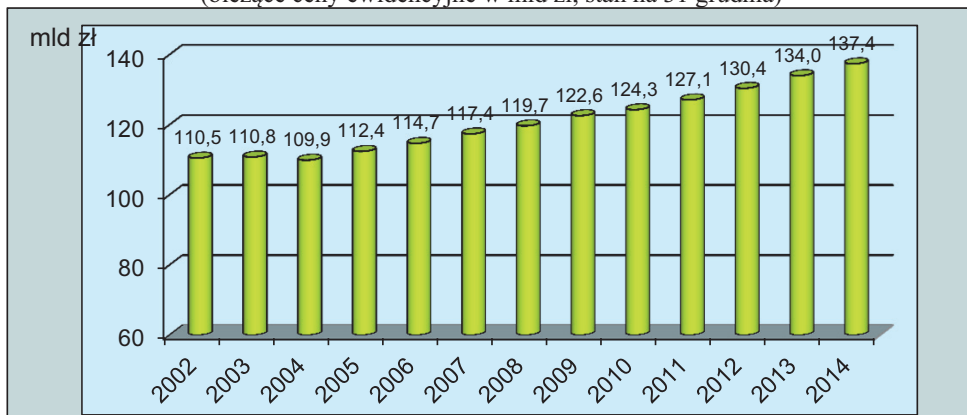
* Dane dla upraw rolnych, chowu i hodowli zwierząt oraz łowiectwa.

Źródło: Opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki) GUS, Warszawa.

⁴⁵ Z danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2005-2011 blisko połowa nakładów na inwestycje rolnicze została poniesiona przez około 10% gospodarstw objętych badaniem. Odnosząc wyniki badań do ogólnej liczby gospodarstw rolnych, można szacować, że inwestycje o charakterze rozszerzonym prowadziło w tym czasie około 150-160 tys. podmiotów.

Łączna wartość środków trwałych brutto w rolnictwie systematycznie rośnie (Rysunek 3.6). W 2014 roku wartość brutto majątku produkcyjnego w rolnictwie wynosiła około 137,4 mld zł i była to wielkość prawie 1/4 (26,9 mld zł) większa niż dwanaście lat wcześniej. Niestety stopień zużycia środków trwałych jest niezmiennie duży (około 77%) i stabilny od 2009 roku.

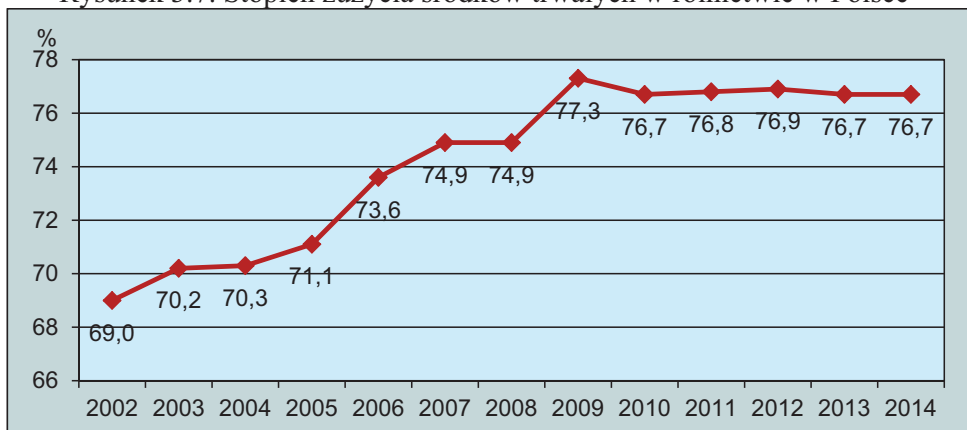
Rysunek 3.6. Wartość środków trwałych brutto w rolnictwie w Polsce*
(bieżące ceny ewidencyjne w mld zł, stan na 31 grudnia)

* Dane dla upraw rolnych, chowu i hodowli zwierząt oraz łowiectwa.

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki) GUS, Warszawa.

Rysunek 3.7. Stopień zużycia środków trwałych w rolnictwie w Polsce*

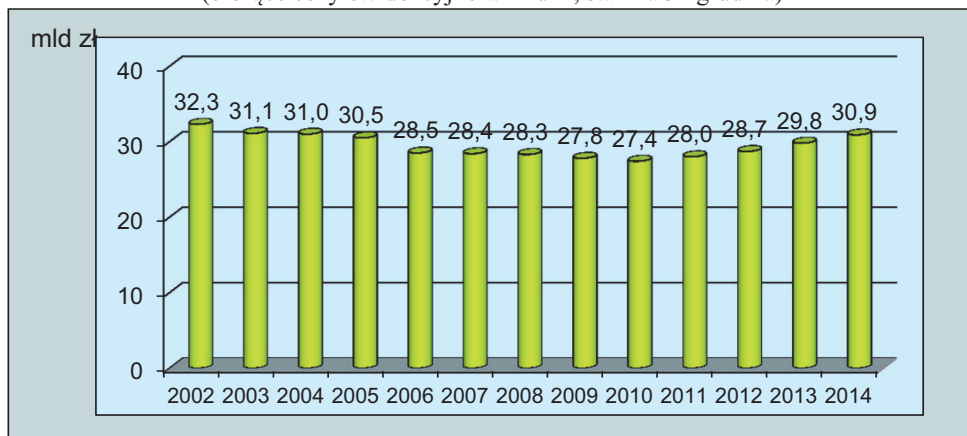

* Dane dla upraw rolnych, chowu i hodowli zwierząt oraz łowiectwa, nie obejmuje stada podstawowego zwierząt.

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki) GUS, Warszawa.

Relatywnie duże zużycie ekonomiczne, techniczne i moralne majątku trwałego w polskim rolnictwie znajduje potwierdzenie w wartości majątku trwałego netto (Rysunek 3.8). Do 2010 roku wartość netto środków trwałych systematycznie spadała i w konsekwencji wielkość netto majątku produkcyjnego była o ponad 15% mniejsza niż w 2002 roku. Po 2010 roku nastąpiło odwrócenie tych niekorzystnych tendencji i odnotowano wzrost wartości netto środków trwałych.

Rysunek 3.8. Wartość środków trwałych netto w rolnictwie w Polsce*
(bieżące ceny ewidencyjne w mld zł, stan na 31 grudnia)

* Dane dla upraw rolnych, chowu i hodowli zwierząt oraz łowiectwa, nie ujęto wartości stada podstawowego inwentarza żywego.

Źródło: Opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (właściwe roczniki) GUS, Warszawa.

Jednak biorąc pod uwagę fakt, że procesy inwestycyjne dotyczą ograniczonej liczby relatywnie silnych ekonomicznie gospodarstw, które prowadzone działania modernizacyjne stosunkowo często współfinansują środkami z funduszy UE. Konsekwencją tego jest relatywnie szybkie unowocześnianie majątku produkcyjnego w tych gospodarstwach. W przeważającej grupie gospodarstw prowadzone inwestycje nie zapewniają odtworzenia posiadanych środków trwałych i następuje ich dekapitalizacja oraz spadek wartości netto majątku produkcyjnego⁴⁶.

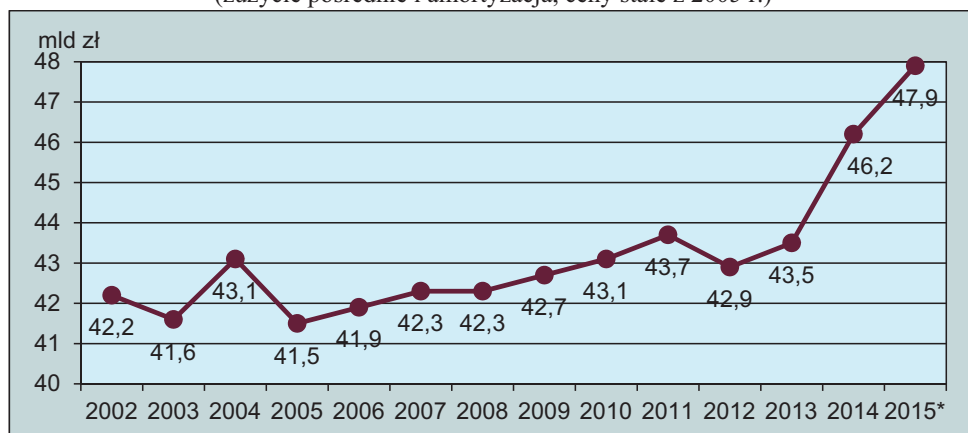
⁴⁶ Z analizy danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB wynika, że takie procesy zachodzą przede wszystkim w gospodarstwach, które produkują głównie lub wyłącznie na potrzeby samozaopatrzeniowe użytkownika i członków jego rodziny. Stanowiły one około połowy badanego zbioru i większość z nich posiadała obszar nieprzekraczający 5 ha użytków rolnych. Można szacować, że procesy dekapitalizacji majątku produkcyjnego obejmują około 700-750 tys. gospodarstw.

Zasygnalizowany powyżej proces dekapitalizacji majątku produkcyjnego w małych gospodarstwach jest nieunikniony, jednak niezmiernie ważne jest, aby zachodził w powiązaniu z przeobrażeniami w liczbie i strukturze gospodarstw oraz aby, w miarę możliwości, część majątku produkcyjnego niewykorzystywaną w działalności rolniczej znalazła zastosowanie w działalności nierolniczej prowadzonej w oparciu o majątek gospodarstwa [Pocza 2012].

Nakłady kapitałowe

Nakłady kapitałowe obejmują wydatkowane w procesie produkcyjnym środki przeznaczone na zakup niezbędnych środków i przedmiotów pracy (infrastruktura, surowce, materiały, narzędzia, energia, itp.). Tym samym nakłady kapitałowe wyrażają odpowiednio wycenione celowe zużycie środków obrotowych (zużycie pośrednie) i środków trwałych (amortyzacja⁴⁷).

Rysunek 3.9. Nakłady kapitałowe w rolnictwie w Polsce
(zużycie pośrednie i amortyzacja, ceny stałe z 2005 r.)

* dane nieostateczne

Źródło: opracowano na podstawie danych z *Rachunków Ekonomicznych dla Rolnictwa za odpowiednie lata*.

W omawianym okresie zwiększeniu ulegały nakłady kapitałowe (zużycie pośrednie i amortyzacja), których wartość wyrażana w cenach stałych wzrosła o około 13,5%. Uznać należy, że nakłady kapitałowe w polskim rolnictwie są nadal relatywnie niskie, albowiem w 2014 roku stanowiły 5,2% całkowitych kosztów zużycia i amortyzacji w UE-28. Ponadto był to poziom ponad 3-krotnie

⁴⁷ Amortyzacja wyraża wycenę przeniesionej części wartości środków trwałych na wytworzone produkty [Zegar 1998].

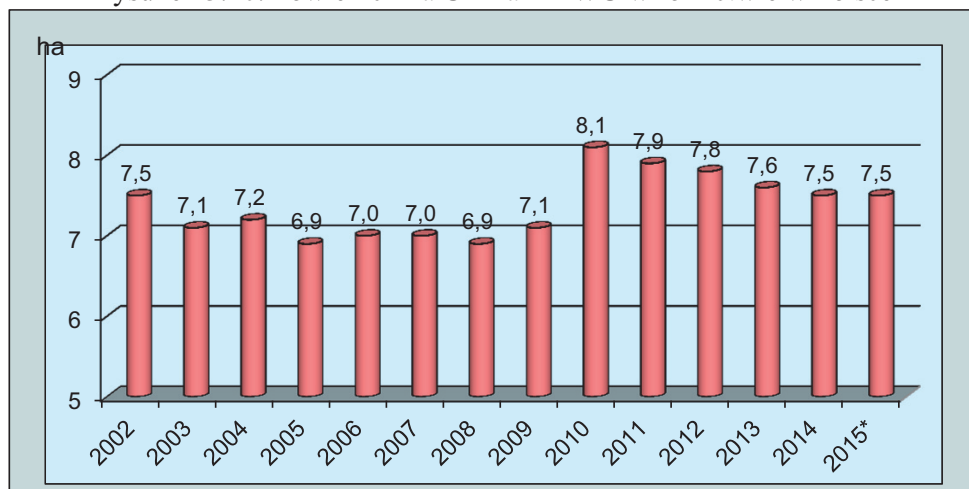
niższy niż w rolnictwie niemieckim, które gospodaruje na zbliżonym jak w naszym kraju areale gruntów rolniczych, a struktura asortymentowa produkcji rolniczej jest porównywalna z polską.

Przy interpretacji zmian zachodzących w wartości nakładów kapitałowych w kolejnych latach należy uwzględnić, że w analizowanym okresie zaznaczyło się zjawisko falowania, po okresach spadku (lata 2003, 2005 i 2012) odnotowywano stagnację bądź wzrost wartości nakładów pośrednich (Rysunek 3.9). Przy czym relatywnie największe zwiększenie odnotowano w 2004 roku (wzrost o 3,6% w stosunku od roku 2003) oraz 2014 roku (wzrost o 6,2% w porównaniu z 2013 rokiem).

3.4. Relacje pomiędzy zasobami czynników produkcji

W latach 2002-2015 w ujęciu sektorowym odnotowano relatywnie niewielkie zmiany w posiadanych (wykorzystywanych) zasobach czynników produkcji i ich nakładów. Ta stosunkowo niewielka dynamika zmian w wielkości zasobów podstawowych czynników produkcji rolniczej i ich nakładów znalazła odzwierciedlenie także w relatywnie niewielkich zmianach w relacjach pomiędzy czynnikami (nakładami) produkcji w rolnictwie (Rysunki: 3.10, 3.11, 3.12).

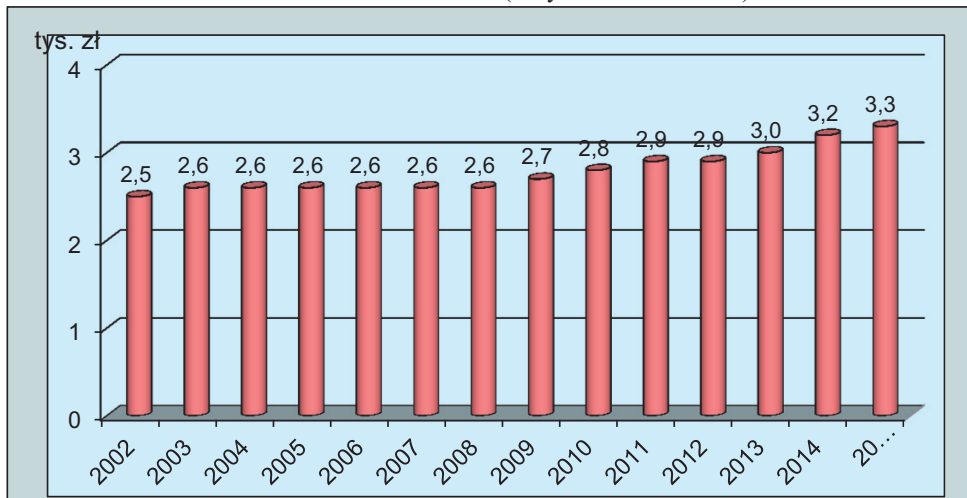
Rysunek 3.10. Powierzchnia UR na 1 AWU w rolnictwie w Polsce

* dane nieostateczne

Źródło: opracowano na podstawie danych z Rachunków Ekonomicznych dla Rolnictwa za odpowiednie lata.

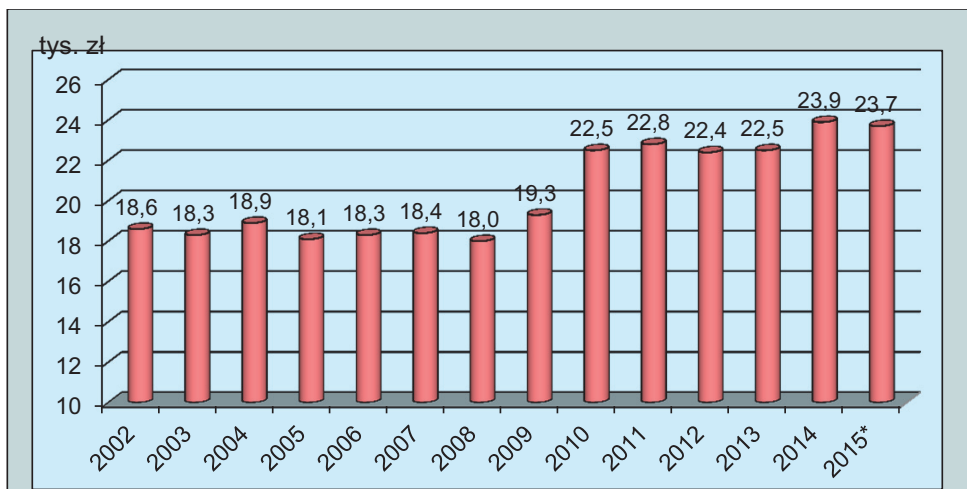
Rysunek 3.11. Wartość nakładów kapitałowych na 1 ha UR
w rolnictwie w Polsce (ceny stałe z 2005 roku)

* dane nieostateczne

Źródło: opracowano na podstawie danych z RER za odpowiednie lata.

Rysunek 3.12. Wartość nakładów kapitałowych na 1 AWU
w rolnictwie w Polsce

* dane nieostateczne

Źródło: opracowano na podstawie danych z Rachunków Ekonomicznych dla Rolnictwa za odpowiednie lata.

Z porównania wartości proporcji pomiędzy czynnikami w 2002 roku i końcowym rokiem analizy wynika, że relacje pomiędzy:

- zasobami ziemi (obszarem użytków rolnych stanowiących gospodarstwa rolne), a nakładami pracy (AWU) nie uległy zmianie; powierzchnia UR na 1 AWU zarówno w 2002 jak i 2015 roku wynosiła 7,5 ha. Na tę sytuację wpłynął z jednej strony spadek areału gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo oraz zmniejszenie nakładów pracy, którego wielkość w ujęciu długookresowym była proporcjonalna do ubytku powierzchni UR;
- nakładami kapitałowymi a powierzchnią UR uległy poprawie, wartość zużycia pośredniego i amortyzacji w przeliczeniu na 1 ha UR zwiększyła się z 2,5 do 3,3 tys. zł, tj. o ok. 32%. Zauważalna zmiana tych relacji była w głównej mierze uwarunkowana wzrostem wartości zużycia pośredniego i amortyzacji, któremu towarzyszyła relatywnie mniejsza konwersja gruntów rolniczych;
- nakładami kapitałowymi a nakładami pracy zmieniły się również korzystnie, a wielkość tej poprawy była podobna jak w przypadku zmian relacji kapitał-ziemia; wartość zużycia pośredniego i amortyzacji w przeliczeniu na 1 AWU zwiększyła się z 18,6 do 23,7 tys. zł, tj. o ok. 27%. Dostrzegalna poprawa tych proporcji była uwarunkowana zwiększeniem wartości zużycia pośredniego i amortyzacji, któremu towarzyszył relatywnie mniejszy spadek nakładów pracy.

Z analizy zmian w wielkości zasobów czynników produkcji i wzajemnych proporcji między nimi w poszczególnych latach wynika, że ich nasilenie było zróżnicowane w poszczególnych okresach, a niekiedy odmienne od przedstawionych powyżej ogólnych trendów długookresowych. W przypadku:

- proporcji **kapitał-nakłady pracy**, w latach 2002-2003 odnotowano pogorszenie relacji (wartość nakładów kapitałowych na 1 AWU zmniejszyła się z 18,6 do 18,3 tys. zł). W latach następnych, pomimo wahań, następowała pozytywna zmiana tej relacji (zwiększenie z 18,9 do 19,3 tys. zł na 1 AWU). Zauważalna zmiana zaznaczyła się dopiero od 2010 roku wskutek zmniejszania nakładów pracy⁴⁸ oraz umiarkowanego wzrostu poziomu nakładów kapitałowych. Poprawa relacji kapitał-praca zaznaczyła się zwłaszcza w ostatnich analizowanych latach. Było to konsekwencją wzro-

⁴⁸ Głównie na skutek spadku nakładów pracy w polskim rolnictwie ustalonych przez Eurostat.

stu (o ok. 10%) nakładów kapitałowych w latach 2013-2015, któremu towarzyszyła stagnacja (wzrost o niespełna 1%) nakładów pracy;

- relacji **kapitał-ziemia**, lata 2002-2008 cechowała stagnacja, albowiem wartość nakładów kapitałowych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni wzrosła tylko o 4%, a ta zmiana nastąpiła pomiędzy 2002 a 2003 rokiem. Pozytywna zmiana tych relacji zaczęła się stopniowo zaznaczać od 2009 roku i w 2015 roku wartość kapitału w przeliczeniu na 1 ha UR wynosiła 3,3 tys. zł, tym samym była to wielkość o prawie 27% wyższa niż w 2008 roku;
- stosunku **zasoby użytków rolnych-nakłady pracy**, pozytywna zmiana relacji aktywnego czynnika, jakim jest praca i zasobów czynnika ziemi uwidacznia się w 2010 roku, głównie za sprawą relatywnie dużego spadku nakładów pracy w rolnictwie określonych przez Eurostat.

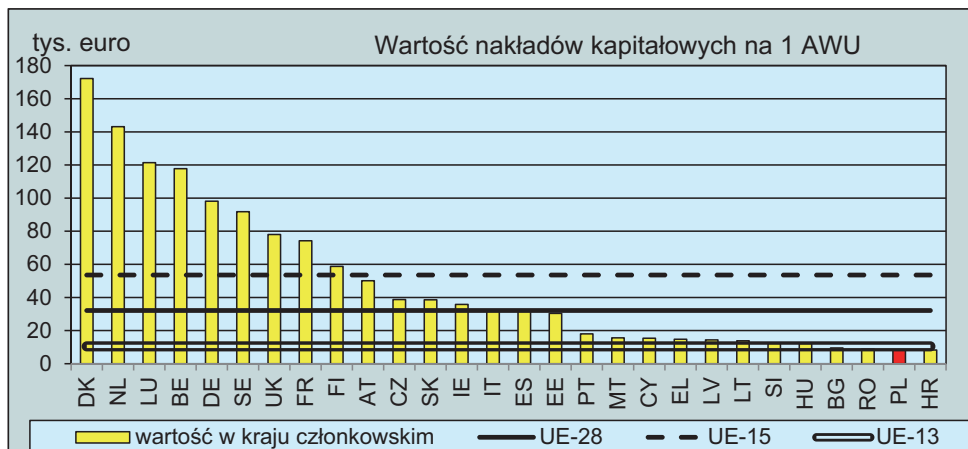
Z punktu widzenia oceny zachodzących zmian relacji pomiędzy czynnikami produkcji w polskim rolnictwie, ważna jest ich analiza z perspektywy podobnych proporcji w krajach, które są uczestnikami Jednolitego Rynku Rolnego, a zwłaszcza z rolnictwem państw mających zbliżone warunki przyrodniczo-klimatyczne i w konsekwencji zbliżoną strukturę produkcji rolniczej, zatem krajów środkowej i zachodniej Europy, a w szczególności z rolnictwem niemieckim [Baer-Nawrocka, Poczta 2016].

Z dokonanej analizy porównawczej dla 2014 roku wynika, że relacje pomiędzy czynnikami produkcji w polskim rolnictwie znacząco odbiegały od analogicznych wskaźników w większości krajów UE-28, a zwłaszcza państw UE-15.

Z porównania wszystkich podstawowych czynników produkcji rolniczej i ich wzajemnych proporcji wynika, że najgorsza sytuacja występuje w przypadku relacji kapitał-praca. Z nakładami kapitałowymi na jedną jednostkę pracy w rolnictwie polskim, wynoszącymi 8,4 tys. euro, polskie rolnictwo plasowało się w końcówce państw Wspólnoty Europejskiej (Rysunek 3.13).

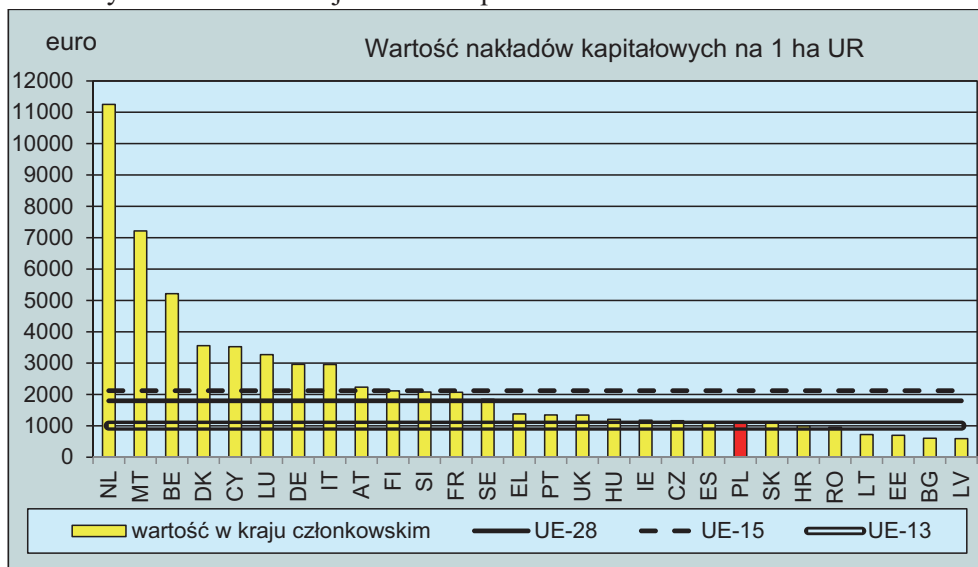
Wartość nakładów kapitałowych na jedną jednostkę pracy w rolnictwie polskim była nie tylko ponad sześciokrotnie niższa niż średnio w UE-15 (53,5 tys. euro) i blisko 4 razy niższa niż średnio w UE-28 (32,1 tys. euro), ale też o prawie 1/5 niższa niż średnia dla rolnictwa krajów (10,4 tys. euro), które razem z Polską lub później wstąpiły do UE. Należy także podkreślić, iż niższe nakłady kapitału w przeliczeniu na 1 AWU stwierdzono tylko w rolnictwie chorwackim, ale ta różnica była minimalna (nieco ponad 1%). W stosunku do rolnictwa niemieckiego w tej płaszczyźnie dzieli nas ogromna przepaść, gdyż nakłady kapitałowe na 1 AWU były tam niemal 12-krotnie wyższe niż w Polsce i wynosiły 98,1 tys. euro.

Rysunek 3.13. Relacja nakłady pracy-nakłady kapitałowe w rolnictwie UE w 2014 roku

Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat 2016.

Rysunek 3.14. Relacja ziemia-kapitał w rolnictwie UE w 2014 roku

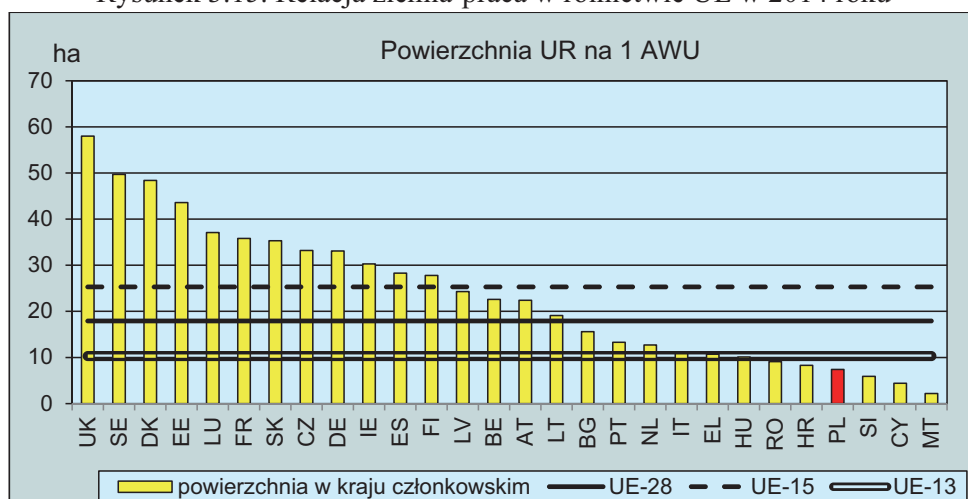
Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat 2016.

Nieco lepiej się kształtuje sytuacja polskiego rolnictwa w przypadku wartości nakładów kapitałowych w przeliczeniu na jednostkę ziemi rolnej wykorzystywanej rolniczo (Rysunek 3.14). W 2014 roku intensywność produkcji mie-

rzona tym wskaźnikiem wynosiła 1126 euro i była to wielkość o prawie 60% niższa niż średnio w UE-28 (1798 euro), o 88% odbiegała in minus od średniego poziomu dla UE-15 (2118 euro).

Jednocześnie wartość nakładów kapitałowych w 2014 roku w przeliczeniu na 1 ha UR w polskim rolnictwie przewyższała o ponad 12% średni poziom w UE-13, który w tym czasie wynosił nieco ponad 1 tys. euro. Niższą intensywnością produkcji cechowało się rolnictwo siedmiu państw Unii Europejskiej, które razem z Polską lub później przystąpiły do UE⁴⁹. Natomiast wartość nakładów kapitałowych na jednostkę UR w rolnictwie niemieckim wynosiła 2959 euro, co oznacza, że o około 163% była wyższa od analogicznego wskaźnika w rolnictwie w Polsce.

Rysunek 3.15. Relacja ziemia-praca w rolnictwie UE w 2014 roku

Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat 2016.

Negatywnie wypada również porównanie wyposażenia w ziemię pracujących w polskim rolnictwie na tle większości krajów UE (Rysunek 3.15). Powierzchnia UR w przeliczeniu na 1 AWU wynosząca w 2014 roku w Polsce 7,5 ha UR na 1 AWU była ponad dwukrotnie mniejsza niż średnio w UE-28 (17,9 ha UR); a w porównaniu do średniej UE-15 (25,3 ha) – prawie trzyipółkrotnie mniejsza. Natomiast obszar UR w przeliczeniu na 1 AWU w rolnictwie nie-

⁴⁹ Poziom nakładów kapitałowych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni w porównaniu do analogicznego wskaźnika w polskim rolnictwie był niższy w rolnictwie Łotwy (o 47%), Bułgarii (o 46%), Estonii (o 38%), Litwy (o 36%), Rumunii (o 15%) oraz w Słowacji i Słowenii (o niespełna 3%).

mieckim wynosił 33,1 ha, co oznacza, że był wyższy od analogicznej relacji w naszym rolnictwie o około 340%. Równocześnie areał ziemi, jaki przypada na pracujących w polskim rolnictwie w przeliczeniu na umowne jednostki pracy był również niższy (o około 28%) niż średnio w UR-13 (10,3 ha). Mniejszymi zasobami ziemi niż w rolnictwie w Polsce dysponuje w pełni zatrudniony w rolnictwie tylko trzech państw Wspólnoty, tj. na Malcie, Cyprze oraz Słowenii, czyli w krajach o korzystniejszych warunkach klimatycznych.

Z przytoczonych powyżej wyników analizy porównawczej w ujęciu sektorowym wynika, że niezmiennie polskie rolnictwo cechuje relatywnie niskie wyposażenie aktywnego czynnika produkcji, tj. pracy w ziemię i kapitał. Skala dysproporcji, jaka dzieli polskie rolnictwo od tego działu gospodarki większości krajów UE, wskazuje na relatywnie słabą pozycję polskiego rolnictwa w płaszczyźnie zasobowej i warunkuje ogólnie niską wydajność pracy. Jednocześnie o relatywnie niskiej produktywności ziemi przesądza również stosunkowo niska wartość nakładów kapitałowych na 1 ha UR [Baer-Nawrocka, Poczta 2016].

3.5. Zasoby czynników produkcji i ich wzajemne relacje w indywidualnych gospodarstwach według aktywności rynkowej

Zasoby czynników produkcji i ich wzajemne relacje można rozpatrywać z perspektywy poszczególnych gospodarstw (bądź ich grupy), również z punktu widzenia aktywności rynkowej.

Biorąc za główne kryterium podziału wielkość sprzedaży produkcji z poszczególnych gospodarstw, która jest jednocześnie jednym z najważniejszych wyznaczników ich siły ekonomicznej [Woś 1998], ogólnego rozwoju ekonomicznego i pozycji rynkowej [Adamowski 1998], wyodrębniono dwa podstawowe segmenty indywidualnych gospodarstw rolnych:

- **bez kontaktów (związków) z rynkiem** produktów rolnych, który stanowiły podmioty produkujące wyłącznie na potrzeby własne (samozaopatrzeniowe), tj. prowadzące działalność rolniczą, a jednocześnie nie wykazujące sprzedaży produkcji;
- **kontaktujące się z rynkiem produktów rolniczych**, który tworzyły gospodarstwa ze sprzedażą artykułów rolniczych. Wśród tych gospodarstw wyodrębniono dwie podgrupy: **produkujące głównie na samozaopatrzenie (potrzeby własne) i produkujące głównie na sprzedaż (na rynek), czyli towarowe.**

Przy wyznaczaniu granicznych wielkości produkcji towarowej, określającej przynależność do jednej z powyżej wymienionych podgrup, kierowano się relacją wartości rolniczej produkcji towarowej danego podmiotu do średniej wartości produkcji sprzedanej w przeliczeniu na 1 gospodarstwo lokujące na rynku swoją produkcję w całej badanej próbie w danym roku. Ten wskaźnik wynosił 25,0 tys. zł w 2000 roku, w 2005 roku – 36,4 tys. zł, a 2011 roku – 51,0 tys. Przyjęto, że podmioty, których wartość produkcji towarowej nie osiągnęła 20% wielkości średniej dla poszczególnych okresów, zaliczyć należy do podgrupy gospodarstw **głównie samozaopatrzeniowych**, zatem nieukierunkowanych rynkowo. Natomiast podmioty realizujące sprzedaż na poziomie co najmniej równym wyżej wymienionej wartości granicznej, czyli 20% średniej wartości sprzedaży, zakwalifikowano do podgrupy **towarowych**, czyli prorynkowych.

W rezultacie, kierując się kryterium aktywności, wyodrębniono następujące typy (rodzaje, kategorie) gospodarstw, tj. /1/ **włącznie** i /2/ **głównie samozaopatrzeniowe**, /3/ **towarowe**. Ponadto w ramach ostatniej z wymienionych kategorii gospodarstw wyłoniono podmioty, których rozmiary rolniczej produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodu z pracy w użytkowanym gospodarstwie, w przeliczeniu na 1 osobę w pełni zatrudnioną, na poziomie co najmniej równym średnim zarobkom poza rolnictwem. Tak określona wielkość produkcji towarowej stanowiła przynajmniej dwukrotność średniej wartości sprzedaży z gospodarstwa w danym czasie, a podmioty spełniające to kryterium nazwano **wysokotowarowymi**. Te gospodarstwa, ze względu na osiągnięte dochody i sprawność gospodarowania, posiadały zdolności konkurencyjne.

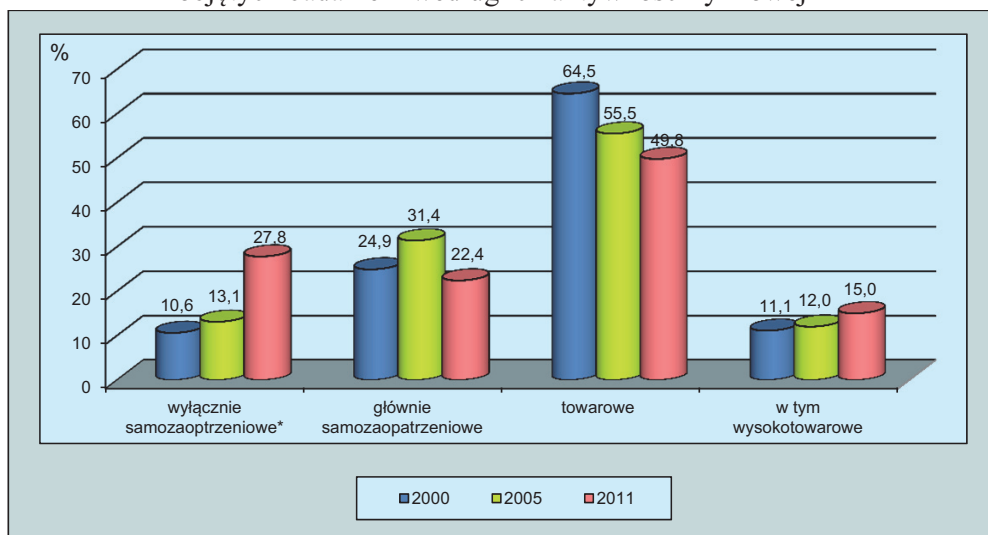
Cechą charakterystyczną polskich gospodarstw rolnych jest ich duże zróżnicowanie według rozmiarów prowadzonej działalności rolniczej. Równocześnie stale postępuje proces zmian w tej płaszczyźnie, którego tempo oraz charakter wyznaczają głównie czynniki o charakterze egzogenicznym. Trwale istnieją podmioty cechujące się odmienną aktywnością produkcyjną, a w konsekwencji i rynkową, tj. **wyłącznie i głównie samozaopatrzeniowe, towarowe**, w tym **wysokotowarowe**.

Z badań wynika, że odnotowanemu w latach 2000-2011 około 11% ogólnemu spadkowi liczby podmiotów objętych ankietą IERiGŻ-PIB, towarzyszyły zmiany w ich strukturze według aktywności rynkowej (Rysunek 3.16).

Z makroekonomicznego punktu widzenia, ważny jest nie fakt występowania wyżej wymienionych grup (kategorii) gospodarstw, ale ich liczebność, a przede wszystkim, jakiej wielkości zasobami czynników produkcji dysponuje każda z nich. Wzajemna proporcja pomiędzy grupami gospodarstw o różnej aktywności

rynkowej, zwłaszcza w płaszczyźnie posiadanych zasobów wytwórczych, świadczy o kondycji całego sektora i możliwości zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego społeczeństwa.

Rysunek 3.16. Zmiany w strukturze indywidualnych gospodarstw rolnych objętych badaniem według ich aktywności rynkowej

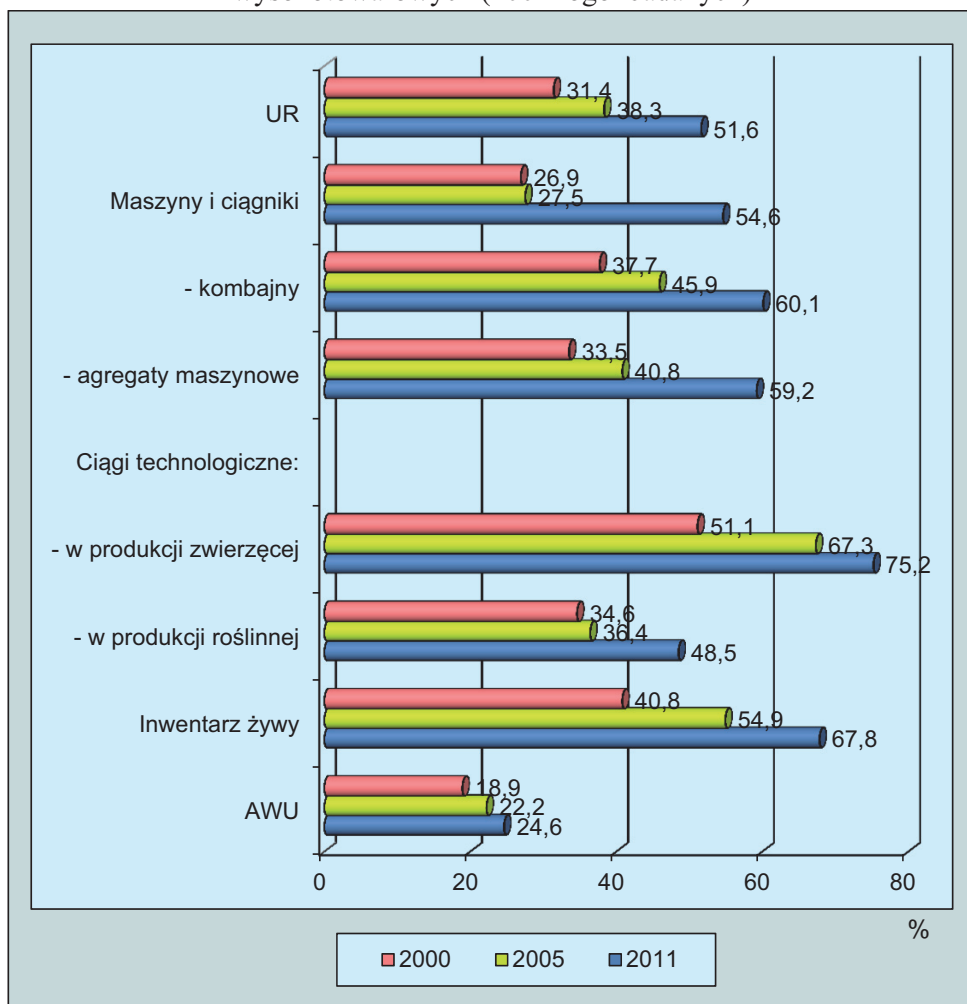
* wraz z gospodarstwami nieprowadzącymi działalności rolniczej

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

Z analizy danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB wynika, że efekty podejmowanych przez rolników zróżnicowanych decyzji gospodarczych w odniesieniu do użytkowanego gospodarstwa rolnego znajdują odzwierciedlenie w przeobrażeniach w wielkości i strukturze majątku produkcyjnego, ale również skali rolniczej produkcji, zwłaszcza towarowej. Przeobrażenia te znalazły odzwierciedlenie w liczebności poszczególnych kategorii podmiotów (Rysunek 3.16). Zmiany wyrażały się przede wszystkim zmniejszaniem się zbiorowości gospodarstw towarowych, któremu towarzyszyły procesy kształtowania się gospodarstw wybitnie prorynkowych, o bardzo silnych i stabilnych związkach z rynkiem, o poziomie sprawności ekonomicznej i społecznej porównywalnej do sprawności podmiotów z sektorów nierolniczych, tj. gospodarstw wysokotowarowych.

W omawianym okresie zbiorowość takich podmiotów wzrosła blisko dwukrotnie, przy czym ich liczebność była nadal relatywnie niewielka. W 2011 roku udział gospodarstw wysokotowarowych wśród ogółu podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej wynosił 15,0% (Rysunek 3.16). W konsekwencji w 2011 r., co trzecie gospodarstwo towarowe posiadało zdolności konkurencyjne, gdy sześć lat wcześniej – co piąte, a w 2000 r. tylko co szóste.

Rysunek 3.17. Wybrane zasoby czynników produkcji rolniczej w gospodarstwach wysokotowarowych – odsetek (%) w dyspozycji podmiotów wysokotowarowych (100 = ogół badanych)

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

Odnotowana w analizowanym okresie, a zwłaszcza po akcesji, poprawa proporcji pomiędzy podmiotami wysokotowarowymi i towarowymi wskazuje na wzrost zasobowej zdolności konkurencyjnych rolnictwa w Polsce i możliwości zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego.

Z badań wynika, że w analizowanym okresie nasiliły się procesy koncentracji majątku produkcyjnego w gospodarstwach towarowych, a zwłaszcza wysokotowarowych (Rysunek 3.17). Na tym tle sytuacja w gospodarstwach z pro-

dukcją wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie przedstawiała się nieco inaczej. W tych typach podmiotów przeważały dywestycje, polegające na dostosowaniu rozmiarów posiadającego majątku produkcyjnego do potrzeb produkcji na potrzeby rodziny. W konsekwencji wzrastał dystans w poziomie wyposażenia gospodarstw, których produkcja była ukierunkowana na rynek, zwłaszcza między wysokotowarowymi, a podmiotami produkującymi wyłącznie bądź głównie na samozaopatrzenie.

Narastanie rozbieżności w poziomie wyposażenia w czynniki produkcji gospodarstw o różnej aktywności rynkowej miało charakter powszechny. Tempo tych zmian było różne i uwarunkowane wieloma różnorodnymi przyczynami.

W przypadku zmian w poziomie wyposażenia w ziemię, szczególnie silnie oddziaływała sytuacja na rynku ziemi rolniczej, a głównie narastająca nierównowaga pomiędzy popytem i podażą. W sytuacji zmniejszających się ogólnych zasobów ziemi oraz będących w Zasobie Własności Skarbu Państwa, wzrastającemu popytowi na grunty rolne kreowanemu przez podmioty towarowe, towarzyszyło zjawisko przywiązania do ojcowizny. To zjawisko skutkowało wstrzymywaniem się z wyzbywania nieruchomości gruntowej przez posiadaczy gospodarstw spełniających w głównej mierze funkcje pozadochodowe. Dla tej grupy ludności posiadane gospodarstwa stanowią zabezpieczenie podstawowej egzystencji rodziny na wypadek utraty pozarolniczych źródeł dochodu. Prowadzenie produkcji rolniczej, z przeznaczeniem na samozaopatrzenie rodziny w podstawowe produkty żywnościowe, stało się relatywnie częstym modelem funkcjonowania, zwłaszcza gospodarstw o relatywnie małej i średniej powierzchni. Z badań wynika, że najczęstszą reakcją było dostosowanie powierzchni gospodarstwa do rozmiarów umożliwiających zaspokojenie potrzeb samozaopatrzeniowych, a nadwyżkę najczęściej wydzierżawiano. W konsekwencji, około 35% (50% – w gospodarstwach wysokotowarowych) wzrostowi areału gospodarstwa towarowego, towarzyszył praktyczny brak takich zmian w gospodarstwach samozaopatrzeniowych. Wynikiem tych różnic był wzrost różnic w wyposażeniu w ziemię pomiędzy podmiotami o dużej, średniej i małej aktywności rynkowej (Tabela 3.2).

Korzystnie na tle pozostałych zbiorowości wyróżniały się gospodarstwa wysokotowarowe. Dotyczyły to wszystkich analizowanych cech⁵⁰ i całego okre-

⁵⁰ Ze względu na charakter danych ankietowych IERiGŻ, zasoby środków trwałych mogą być zanalizowane w sposób cząstkowy, głównie przez pryzmat zmian w wyposażeniu w środki mechanizacji prac w gospodarstwie. Brak w ogóle możliwości określenia wartości zużycia pośredniego i amortyzacji. Można jednak zakładać, że ze względu na pozycję gospodarstw wysokotowarowych w strukturach rolniczych pozytywne zmiany, jakie dokonały się w wartości nakładów kapitałowych w ujęciu sektorowym, dotyczyły przede wszystkim tej kategorii podmiotów.

su objętego badaniem, ale wyjątkowo silniej te różnice zaznaczyły się po akcesji do UE. Dopływ środków z funduszy unijnych na inwestycje w gospodarstwach i poprawa koniunktury rolniczej, przełożyły się na wzrost dochodów z działalności rolniczej. Ta sytuacja zdynamizowała produkcyjną działalność inwestycyjną⁵¹, szczególnie w grupie gospodarstw wysokotowarowych.

Tabela 3.2. Wyposażenie w grunty rolnicze wyodrębnionych grup indywidualnych gospodarstw rolnych objętych badaniem

Gospodarstwa	Średni obszar (ha UR) w		
	2000	2005	2011
	roku		
- wyłącznie samozaopatrzeniowego	2,7	3,0	2,9
- głównie samozaopatrzeniowego	3,2	3,6	3,8
- towarowego	11,4	14,0	15,4
w tym wysokotowarowego	23,2	29,5	34,8

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

Tabela 3.3. Techniczne uzbrojenie wyróżnionych grup indywidualnych gospodarstw rolnych objętych badaniem

Gospodarstwa	Udział (w %) podmiotów dobrze wyposażonych w środki mechanizacji		
	2000 r.	2005 r.	2011 r.
- wyłącznie samozaopatrzeniowego	0,6	-	-
- głównie samozaopatrzeniowego	2,1	1,9	1,1
- towarowego	9,1	27,4	35,1
w tym wysokotowarowego	22,1	59,1	66,9

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

W konsekwencji odnotowano względnie dynamiczne usuwanie technicznego zapóźnienia, co było koniecznością dla tych podmiotów. By sprostać narastającej konkurencji i utrzymać bądź poprawić swoją pozycję rynkową, musiały unowocześniać techniki i technologie wytwarzania produkcji rolniczej. Nastąpiła poprawa w poziomie technicznego uzbrojenia pracy. Przykładowo, w 2011 roku 67% gospodarstw wysokotowarowych było dobrze wyposażonych w środki mechanizacji, gdy w grupie produkujących głównie na samozaopatrzenie analogiczny wskaźnik wynosił 1%. W 2005 roku analogiczne udziały stanowiły odpowiednio 59 i 2%, a w 2000 roku 22 i 2%.

⁵¹ W latach 1996-2000 około 75% gospodarstw uznanych za wysokotowarowe inwestowało w majątek produkcyjny, a każdy podmiot prowadzący takie przedsięwzięcia wydatkował na ten cel 53,2 tys. zł. W latach 2005-2011 analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio ponad 87% i 236 tys. zł. W grupie gospodarstw samozaopatrzeniowych w latach 2005-2011 inwestycje rolnicze prowadziło niespełna 18% podmiotów, wydając na tej cel tylko 8,9 tys. euro. Dla porównania w okresie 1996-2000 analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 20% i 5,9 tys. złotych.

Zmiany zachodziły również w wyposażeniu poszczególnych grup gospodarstw w zwierzęta gospodarskie, a charakter tych zmian był warunkowany nasileniem kontaktów z rynkiem (Tabela 3.4).

Tabela 3.4. Obsada inwentarza w wyróżnionych grupach indywidualnych gospodarstw rolnych z produkcją zwierzęcą objętych badaniem

Gospodarstwa	Obsada inwentarza w (LU) w przeliczeniu na 100 ha UR		
	2000r.	2005r.	2011r.
- wyłącznie samozaopatrzeniowego*	47,9	47,7	46,0
- głównie samozaopatrzeniowego	51,1	50,9	43,9
- towarowego	67,7	82,6	84,8
w tym wysokotowarowego	62,9	102,5	105,9

* wyłącznie gospodarstwa prowadzące produkcję rolniczą

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

W gospodarstwach wyłącznie lub głównie samozaopatrzeniowych przewały procesy wycofywania się z produkcji zwierzęcej i zmniejszania skali chowu. W konsekwencji zmniejszała się intensywność obsady, głównie w drugiej z wymienionych kategorii gospodarstw. W 2011 roku obsada zwierząt na 100 ha UR w zbiorze gospodarstw głównie samozaopatrzeniowych wynosiła 43,9 LU i była ona mniejsza w porównaniu do 2005 i 2000 roku o 14%.

Odmienne zjawisko zaznaczało się w gospodarstwach produkujących głównie na rynek, zwłaszcza w podmiotach wysokotowarowych. Wprawdzie chów zwierząt prowadzono w coraz mniejszej liczbie gospodarstw wysokotowarowych, ale te tendencje ulegały stopniowemu osłabieniu⁵². Temu trendowi towarzyszył wzrost skali chowu w tych podmiotach wysokotowarowych, w których nie zaniechano produkcji zwierzęcej. W konsekwencji w latach 2000-2011 obsada zwierząt na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych zwiększyła się z 62,9 do 105,9 LU⁵³, tj. o 43,0 LU (o 68%)⁵⁴.

⁵² Zarówno w 2005, jak i 2011 roku odsetek gospodarstw wysokotowarowych prowadzących produkcję zwierzęcą był identyczny wynosił 75%, podczas gdy w pięcioleciu 2000-2005 odsetek podmiotów wysokotowarowych z chowem zwierząt zmniejszył się średnio w roku o 0,8 p.p., a w latach 1996-2000 tempo wycofywania się z produkcji zwierzęcej było dwukrotnie większe.

⁵³ Należy dodać, że narastająca koncentracja w gospodarstwach wysokotowarowych z produkcją zwierzęcą, ogólnie nie spowodowała przekroczenia warunku środowiskowego rolnictwa zrównoważonego przyjętego dla poziomu obsady zwierząt gospodarskich, którego wartość progowa wynosi 2 LU na 1 ha UR [Wilc 2005].

⁵⁴ Te zmiany dokonały się głównie w latach 2000-2005 i były efektem wzrostu koncentracji w chowie bydła mlecznego. Zintensyfikowanie procesów koncentracji w tym okresie, wiązać należy z coraz większymi wymaganiami stawianymi przez odbiorców surowców pochodzenia zwierzęcego oraz rozbudową bazy produkcyjnej przez producentów spodziewających się wzrostu konkurencji w chwili przystąpienia do UE. Ze względu na relatywnie długi okres

Przeobrażenia w stosowanych technikach i technologiach oraz strukturze produkcji, a także procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej i racjonalizacji stosunków pracy skutkowały spadkiem nakładów pracy. W latach 2000-2011 w badanym zbiorze gospodarstw indywidualnych ich wielkość spadła o około 1/5. Zmiany te z różnym nasileniem zaznaczały się w wyodrębnionych grupach gospodarstw i skutkowały zróżnicowanymi przeobrażeniami w nakładach pracy w poszczególnych kategoriach badanych gospodarstw (Tabela 3.5).

Tabela 3.5. Nakłady pracy w badanych indywidualnych gospodarstwach rolnych według ich aktywności rynkowej

Gospodarstwa	Roczne jednostki pracy (AWU) w przeliczeniu na jeden podmiot w roku			Wskaźnik zmian (100=2000)
	2000	2005	2011	
- wyłącznie samozaopatrzeniowego*	0,65	0,61	0,59	90,7
- głównie samozaopatrzeniowego	0,88	0,87	0,75	82,2
- towarowego	1,72	1,54	1,51	87,7
w tym wysokotowarowego	2,05	2,00	1,57	76,5

* wyłączono gospodarstwa nie prowadzące produkcji rolniczej

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

W całym analizowanym okresie utrzymywała się dodatnia zależność pomiędzy nakładami pracy a aktywnością rynkową. Jednak procesy racjonalizacji zatrudnienia relatywnie szybciej przebiegały w gospodarstwach o większej aktywności rynkowej. Były one przede wszystkim spowodowane wzrostem dystansu w technicznym uzbrojeniu pracy i specjalizacji produkcji pomiędzy gospodarstwami spełniającymi głównie funkcje samozaopatrzeniowe a ukierunkowanymi rynkowo, zwłaszcza wysokotowarowymi. W konsekwencji zmniejszyły się różnice w zasobach (nakładach) pracy pomiędzy porównywanymi gospodarstwami o różnej aktywności rynkowej.

Wynikiem przedstawianych powyżej zmian były różnorodne przemiany w relacjach obrazujących wyposażenie aktywnego czynnika w procesie produkcji rolniczej, jakim jest praca w ziemię.

Z analizy zmian w poziomie wyposażenia w ziemię czynnika pracy wynika, że w każdej z kategorii gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą objętych badaniem ankietowym zaznaczyła się poprawa relacji praca-ziemia (Tabela 3.6). Przy czym te tendencje szczególnie intensywnie zaznaczyły się w grupie gospodarstw produkujących głównie na rynek, a w szczególności w grupie

budowania (np. stada krów) i uzyskania efektów produkcyjnych, działania powinny być podejmowane z pewnym wyprzedzeniem.

podmiotów wysokotowarowych. Tendencje te wraz z zasygnalizowanymi wcześniej zmianami w wyposażeniu w środki kapitałowe, wskazują na poprawiającą się zasobową konkurencyjność gospodarstw wysokotowarowych.

Tabela 3.6. Powierzchnia użytków rolnych na jednostkę pracy w wyróżnionych kategoriach badanych indywidualnych gospodarstwach rolnych

Gospodarstwa	Obszar UR (w ha) na 1AWU roku			Wskaźnik zmian (100=2000)
	2000	2005	2011	
- wyłącznie samozaopatrzeniowego*	4,1	4,9	4,9	119,5
- głównie samozaopatrzeniowego	3,7	4,1	5,0	135,1
- towarowego	6,6	9,1	10,2	154,5
w tym wysokotowarowego	13,8	17,2	22,2	160,9

* wyłączono gospodarstwa nieprowadzące produkcji rolniczej

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

Przedstawione powyżej zmiany w proporcjach zasobów i nakładów czynników produkcji w gospodarstwach o różnej aktywności rynkowej znalazły odzwierciedlenie w zmianach ich produktywności. Ze względu na charakter danych ankietowych, możliwa jest tylko i wyłącznie częściowa analiza odmienności w tej płaszczyźnie poprzez odniesienie wartości rolniczej produkcji towarowej do zasobów użytków rolnych i nakładów pracy⁵⁵.

Porównanie poziomu produkcji towarowej wyróżnionych grup gospodarstw pokazuje nie tylko istniejące odmienności w poziomie produktywności zasobów ziemi i pracy w gospodarstwach o różnej aktywności rynkowej, ale również narastającą skalę dysproporcji. Różnice w produktywności zasobów ziemi i pracy zwiększały się wraz ze wzmacnianiem się dysproporcji w relacjach pomiędzy czynnikami produkcji.

W 2000 roku średnia wartość sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w gospodarstwach produkujących na rynek, ale nie uznanych za podmioty wysokotowarowe stanowiła prawie 50% wielkości sprzedaży z jednostki powierzchni w segmencie wysokotowarowym (Tabela 3.7).

⁵⁵ Przyjęte mierniki określające produktywność ziemi i pracy nie zawsze w pełni odzwierciedlają jej poziom. Jednak pozwalają zobrazować tendencje i ocenić skalę zjawiska.

Tabela 3.7. Relacje w produktywności ziemi i siły roboczej pomiędzy wyróżnionymi grupami badanych indywidualnych gospodarstw rolnych

Relacje pomiędzy produktywnością ziemi i pracy gospodarstw wysokotowarowych a podmiotami:	Wartość produkcji towarowej w gospodarstwach wysokotowarowych (= 100) w przeliczeniu na					
	1 ha UR			1 AWU		
	2000	2005	2011	2000	2005	2011
- głównie samozaopatrzeniowymi	19,0	15,8	14,0	5,2	4,5	3,2
- pozostałymi produkującymi głównie na rynek (resztą towarowych)	49,9	45,0	39,2	21,0	16,8	13,5

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych 2000, 2005 i 2011.

Jedenaście lat później analogicznie liczona różnica wynosiła 39%. W przypadku gospodarstw lokujących na rynku tylko niewielkie partie produkcji rolniczej (samozaopatrzeniowych), ta różnica była jeszcze większa, gdyż średnia wartość sprzedaży z jednego hektara użytków rolnych w tej kategorii podmiotów stanowiła 14% w 2011 roku (19% – w 2000) średniej wielkości osiąganą przez gospodarstwa wysokotowarowe.

Jeszcze większe dysproporcje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a podmiotami o mniejszej aktywności rynkowej (resztą towarowych, głównie samozaopatrzeniowymi ujawniły się w zakresie produktywności nakładów pracy. W 2000 roku średnia wartość produkcji towarowej w przeliczeniu na 1 AWU w ostatniej z wymienionej kategorii gospodarstw stanowiła tylko nieco ponad 5% średniej wartości analogicznego wskaźnika uzyskanego przez podmioty wysokotowarowe. W 2011 roku te dysproporcje uległy zwiększeniu, a wartość sprzedaży produktów rolniczych w gospodarstwach samozaopatrzeniowych w przeliczeniu na 1 AWU stanowiła jedynie nieco ponad 3%. W 2000 i 2011 roku porównywany wskaźnik dla gospodarstw produkujących głównie na rynek, ale nieuznanych za wysokotowarowe wynosił odpowiednio 21% i niespełna 14%.

3.6. Znaczenie poszczególnych czynników produkcji w wyznaczaniu aktywności rynkowej gospodarstw

Aktywność rynkowa poszczególnych podmiotów gospodarczych, w tym również gospodarstw rolnych jest kształtowana przez szereg czynników, z których pewna grupa oddziałuje tylko pośrednio. Ogólnie te uwarunkowania można podzielić na dwie grupy, tj. zewnętrzne (egzogeniczne) i wewnętrzne (endogeniczne) czynniki wyznaczające możliwości produkcyjne poszczególnych pod-

miotów, które w konsekwencji przekładają się na ich aktywność rynkową, która znajduje odzwierciedlenie w wielkości produkcji lokowanej na rynku. Pierwszą z nich stanowi całokształt warunków wyznaczających otoczenie rolniczych podmiotów produkcyjnych, tj. cały system agrobiznesu oraz polityki gospodarczej, rolnej i handlowej państwa, a także okoliczności wynikające z integracji europejskiej i Wspólnej Polityki Rolnej oraz procesów globalizacyjnych [Kowalski, Rembisz 2005]. Drugą grupę stanowią warunki wynikające z cech społeczno-demograficznych osób kierujących działalnością rolniczą i członków ich rodzin oraz właściwości ekonomiczne użytkowanych gospodarstw. Te czynniki w głównej mierze wyznaczają potencjał produkcyjny podmiotów rolnych, który w danej sytuacji zewnętrznej wyznacza ich wielkość sprzedaży. Ponadto tworzą obszar, który w dużej mierze zależy od rolników i z tego względu stanowi główną płaszczyznę badań.

Analizę wpływu poszczególnych czynników określających ich oddziaływanie na aktywność rynkową mierzoną poziomem sprzedaży (produkcji towarowej) przeprowadzono w oparciu o dane z badań ankietowych. Przy czym zróżnicowanie badanych gospodarstw pod względem ich liczebności, a także brak ciągłości obserwacji w poszczególnych podmiotach spowodowało konieczność analizy danych w ujęciu **statycznym**, wykluczając jednocześnie możliwość przeprowadzenia badania **przyrostowego**, tj. biorącego pod uwagę wpływ dynamiki analizowanych czynników na zmienną objaśnianą. Z tego względu obliczone zostały oddzielne modele dla każdego z pięciu lat analizy (1992, 1996, 2000, 2005, 2011). Zaletą tego podejścia jest możliwość identyfikacji zmieniających się czynników, różnicujących poziom produkcji towarowej gospodarstwa na przestrzeni dwudziestu lat.

Konieczne było zatem ustalenie zestawu czynników, wobec których przyjęto założenie o ich potencjalnym związku przyczynowo-skutkowym ze zmienną zależną (wartością produkcji towarowej). Na podstawie kwerendy literaturowej oraz wiedzy eksperckiej i posiadanego materiału empirycznego z badań terenowych, ustalony został zestaw czynników, co do których przyjęto założenie o ich potencjalnym związku przyczynowo-skutkowym ze zmienną zależną. Wybrane czynniki pogrupowano w jednorodne kategorie. Należały do nich:

- **Cechy jakościowe kapitału ludzkiego** – w tej grupie na pierwszy plan wysuwa się rola kierownika gospodarstwa – jego wykształcenie, wiek i płeć oraz stopień profesjonalizacji zatrudnienia w gospodarstwie.

W związku z tym wykorzystane zostały następujące cechy kierownika⁵⁶: wiek w latach – zmienna ilościowa, fakt bycia w wieku produkcyjnym – zmienna binarna, wykształcenie ogólne na poziomie co najmniej średnim – zmienna binarna, posiadanie szkolnego wykształcenia rolniczego – zmienna binarna, płeć: mężczyzna bądź kobieta – zmienne binarne, zatrudnienie wyłącznie⁵⁷ w gospodarstwie – zmienna binarna. Założenie o istotnym dodatnim wpływie profesjonalizacji pracy w rolnictwie (gospodarstwie) na poziom produkcji towarowej spowodowało dołączenie dodatkowych zmiennych modelujących jakość kapitału ludzkiego gospodarstwa, czyli liczbę osób zatrudnionych głównie w działalności rolniczej, w tym posiadających co najmniej średnie wykształcenie ogólne i legitymujących się wykształceniem rolniczym;

- **Wyposażenie gospodarstwa w trwałe zasoby produkcyjne** – do których zaliczono areal upraw, wielkość stada podstawowego inwentarza żywego, poziom mechanizacji oraz stan techniczny zabudowań gospodarczych. W związku z tym do analizy zaadaptowano następujące zmienne objaśniające: obszar UR (ha) – zmienna ilościowa, wielkość stada podstawowego zwierząt inwentarskich w jednostkach przeliczeniowych (LU) – zmienna ilościowa, poziom technicznego uzbrojenia. Rozmiary wyposażenia w środki techniczne określono poprzez: posiadanie ciągnika – zmienna binarna, ilości (typów) maszyn znajdujących się na wyposażeniu danego podmiotu – zmienna ilościowa, stanu budynków inwentarskich⁵⁸ – zmienna ilościowa oraz wyposażenie budynków inwentarskich w urządzenia typu poidła, urządzenia do zadawania paszy oraz usuwania obornika. Do określenia poziomu wyposażenia budynków inwentarskich zostały tu wykorzystane dwie zmienne: pełna mechanizacja – gdy dany podmiot dysponował wszystkimi urządzeniami wymienionych typów – zmienna binarna oraz mechanizacja rozpoczynająca się, tj. gdy co najmniej jedno z urządzeń (poidła, urządzenie do mechanicznego usuwania obornika, zadawania pasz) znajdowało się na wyposażeniu gospodarstwa – zmienna binarna;
- **Powiązania rynkowe gospodarstwa** – w kategorii tej mieściła się – ilość umów kontraktacyjnych zawartych przez gospodarujących na produkty

⁵⁶ Nazwy kierownik, gospodarujący, zarządzający, rolnik i producent rolny używane są zamiennie.

⁵⁷ Ta zmienna powstała przez agregację populacji kierowników pracujących stale w pełnym wymiarze oraz osób zatrudnionych stale w niepełnym wymiarze, ale poświęcających co najmniej 4 h dziennie na pracę w gospodarstwie. Te zasady dotyczyły również pozostałych osób z rodziny pracujących w gospodarstwie.

⁵⁸ Dotyczyło wyłącznie jednostek z produkcją zwierzęcą.

rolnicze w danym roku gospodarczym, sprzedaż stałemu odbiorcy bądź na rynkach hurtowych (giełdach towarowych) - zmienne binarne;

- **Aktywność inwestycyjna** gospodarstwa – wyrażona przez poziom wydatków (w tys. zł) na poszczególne rodzaje inwestycji rolniczych: ziemię, stado podstawowe inwentarza żywego, budynki gospodarcze, park maszynowy – zmienne ilościowe;
- **Wykorzystanie zewnętrznych źródeł finansowania działalności inwestycyjnej** – wyrażone przez wartość (w tys. zł) otrzymanych kredytów inwestycyjnych na poszczególne działania (na zakup ziemi, zakup środków mechanizacji, stada podstawowego inwentarza żywego, działalność budowlaną w obrębie budynków inwentarskich) – zmienna ilościowa oraz wartością (w tys. zł) otrzymanego wsparcia w ramach Wspólnej Polityki Rolnej na inwestycje rolnicze i dostosowanie do standardów unijnych – zmienna ilościowa (tylko dla 2005 i 2011 roku);
- **Wykorzystanie zewnętrznych źródeł na bieżącą działalność gospodarstwa** – wyrażone przez wartość (w tys. zł) kredytów zaciągniętych na bieżące cele produkcyjne – zmienna ilościowa;
- **Postęp w prowadzonej działalności rolniczej** – wyrażony poprzez zakup materiału hodowlanego – zmienna binarna, fakt zakupu nowoczesnych środków mechanizacji – zmienna binarna;
- **Dopłaty bezpośrednie z UE** – wartość dopłat w tys. zł to zmienna objaśniająca występująca jedynie w 2005 i 2011 roku, w przeliczeniu na ha UR.

Punktem wyjścia oszacowania wpływu poszczególnych czynników na pozycję rynkową był wybór funkcjonalnej formy oszacowania modelu ekonometrycznego⁵⁹. Ze względu na charakterystyki zmiennej zależnej, wybrano metodę tzw.

⁵⁹ Naturalne jest tutaj wykorzystanie prostej regresji liniowej szacowanej metodą najmniejszych kwadratów. Wykonane analizy wykazały jednak niski poziom dopasowania danych w modelach tego typu. W każdym z badanych lat współczynniki determinacji na poziomie max 10% wymusiły poszukiwanie alternatywnej formy funkcjonalnej dla modelowanych danych. Związane to było również z celem analizy – próbą wyodrębnienia czynników mających wpływ na **wzrost** pozycji rynkowej gospodarstwa, a tym samym „zdynamizowaniem” analizy pomimo jej formalnie statycznego ujęcia. W przypadku zmiennych objaśnianych typu jakościowego (binarnego) popularną metodą estymacji tego rodzaju modeli są dwie równoważne metody – logitowa i probitowa. Punktem wyjścia w tych dwóch podejściach jest liniowa funkcja prawdopodobieństwa. W modelu probitowym zakłada się, że prawdopodobieństwo jest opisane dystrybucją rozkładu normalnego. W przypadku logitu zamiast prawdopodobieństwa występuje logarytm naturalny ilorazu szans. Oba podejścia umożliwiają uzyskanie

hierarchicznego bądź uporządkowanego modelu logitowego (ordered/ordinal logit). Model ten posiada następującą postać funkcyjną: przy założeniu iż zmienna zależna może przyjąć wartość i , hierarchiczny logit pozwala na obliczenie prawdopodobieństwa osiągnięcia tej wartości jako:

$$\Pr(\text{wartość}_j = i) = \Pr(\kappa_{i-1} < \beta_1 x_{1j} + \beta_2 x_{2j} + \dots + \beta_k x_{kj} + u_j \leq \kappa_i)$$

gdzie $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_k$ to obliczone współczynniki przy zmiennych objaśniających, $\kappa_1, \kappa_2, \dots, \kappa_{i-1}$ to obliczone punkty graniczne (cut-off points) z I równą liczbę możliwych stanów lub przedziałów wartości zmiennej zależnej, u_j reprezentuje błąd obserwacji z założonym rozkładem logistycznym, κ_0 przyjmuje wartość $-\infty$ a κ_i $+\infty$. W przeciwieństwie do standardowego modelu logitowego równanie pozbawione jest stałej – rolę tę przejmują punkty graniczne [Hoser, Lemeshow 2004].

Ze względu na chęć określenia wpływu czynników na wzrost wartości produkcji towarowej, dla poziomu sprzedaży w **każdym roku (na gospodarstwo)** ustalone zostały kwartyli populacji, a poszczególne obserwacje przypisane zostały do odpowiednich kwartyli, otrzymując kod 1, 2, 3 lub 4. Pozwoliło to na stworzenie zmiennej zależnej (objaśnianej) przyjmującej cztery uszeregowane rosnąco wartości. Alternatywnie jako zmienne zależne, opisanej powyżej procedurze poddano wielkości, tj. poziom sprzedaży w tys. zł w przeliczeniu na 1 ha UR i na 1 zatrudnionego głównie w gospodarstwie.

Modele szacowane były oddzielnie dla każdego roku i zmiennej objaśnianej. Łącznie oszacowaniu podlegało kilkadziesiąt modeli różniących się zestawem dobranych zmiennych objaśniających. Interpretacja uporządkowanego modelu logitowego zbliżona jest co zasady do klasycznego modelu logitowego.

3.6.1. Interpretacja rezultatów analizy logitowej

Podstawą wyboru zmiennych niezależnych do danego modelu była przyjęta hipoteza badawcza. Kategorie zmiennej zależnej zostały zdefiniowane na podstawie poziomu produkcji towarowej gospodarstw rolnych w poszczególnych latach. W każdym roku rzeczywistym wartościom produkcji towarowej przyporządkowano kolejne liczby w następujący sposób:

podobnych wyników oraz szacowane są przy pomocy metody największej wiarygodności. W przypadku gdy jakościowa zmienna objaśniana przyjmuje więcej niż dwie wartości, właściwą metodą oszacowania staje się wielomianowa metoda logitowa (multinomial logit).

$$\begin{aligned}
 Y_{it} = & \quad 1 \text{ dla } PT \leq Q_{1t}; \\
 & \quad 2 \text{ dla } Q_{1t} < PT \leq Q_{2t}; \\
 & \quad 3 \text{ dla } Q_{2t} < PT \leq Q_{3t}; \\
 & \quad 4 \text{ dla } PT > Q_{3t}
 \end{aligned}$$

gdzie:

i – numer gospodarstwa,

t – numer roku,

Q_{1t} , Q_{2t} , Q_{3t} – odpowiednio wartości dla pierwszego, drugiego i trzeciego kwartyla produkcji towarowej dla roku t .

Drugim kryterium wyboru zmiennych niezależnych do danego modelu była zależność zmiennej objaśniającej od zmiennej objaśnianej. Zmienne objaśniające powinny zależeć od zmiennej objaśnianej i być jednocześnie niezależne między sobą. W przypadku analizowanych modeli związek między zmiennymi zbadano za pomocą testu niezależności X^2 (przy zmiennych o charakterze jakościowym) oraz analizy korelacyjnej (zmienne ilościowe). We wszystkich przypadkach odrzucono hipotezę o niezależności zmiennych objaśniających i objaśnianych. W celu wykluczenia współliniowości zmiennych jakościowych zbadano również wskaźnik nadmiaru wariancji (VIF).

Wyliczone wartości (**współczynnik B** w Tabelach Aneksu: 3.8, 3.9, 3.10, 3.11 i 3.12) oraz znaki dodatnie (ujemne) oszacowanych parametrów przy zmiennych objaśniających oznaczają, że wraz ze wzrostem wartości danej zmiennej wzrasta (spada) prawdopodobieństwo zaklasyfikowania obiektu do najwyższej kategorii porządkowej. Należy jednak podkreślić, że jednoznaczny wniosek na podstawie znaków jest możliwy tylko w przypadku ostatniej kategorii porządkowej. Dla kategorii niższych wniosek o wzroście lub spadku zależy od wyjściowych wartości danej zmiennej objaśniającej, gdyż prawdopodobieństwa przynależności do kategorii niższych są obliczane jako różnice prawdopodobieństw przynależności do sąsiednich kategorii porządkowych wyznaczonych na podstawie modelu.

Interpretacja wyników oszacowanych modeli odbywa się w stosunku do przyjętych założeń o podziale rozkładu zmiennej zależnej (produkcja towarowa na gospodarstwo) na kwartyle. Tym samym znak plus przy współczynniku B odpowiedniej zmiennej oznacza dodatni wpływ danej cechy na szansę przejścia gospodarstwa do wyższej kategorii (wyższego poziomu produkcji towarowej, tj. aktywności rynkowej), natomiast znak minus zwiększa szansę na spadek do niższej kategorii, czyli obniżenie aktywności rynkowej.

Uzyskane wyniki wskazują, iż wpływ charakterystyk gospodarstwa na poziom jego produkcji towarowej cechował się znaczną zmiennością na przestrzeni pięciu kolejnych okresów analizy (Aneks, Tabele: 17, 18, 19, 20 i 21). Cechami, które zachowały odpowiedni kierunek zależności w latach 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011 było posiadanie szkolnego wykształcenia rolniczego, stała praca w gospodarstwie przynajmniej jednej osoby, pełne zmechanizowanie działalności rolniczej, kontraktacje i wprowadzanie postępu biologicznego.

Z wykonanych obliczeń wynika, że różne było również prawdopodobieństwo znalezienia się poszczególnych gospodarstw w zbiorze podmiotów cechujących się najwyższym poziomem produkcji towarowej, która stanowi odzwierciedlenie aktywności rynkowej. Z wykonanych prac wynika, że w kolejnych badanych okresach wielkość cech odzwierciedlających potencjał produkcyjny, a tym samym możliwości wzrostu skali sprzedaży i prawdopodobieństwo znalezienia się (*ceteris paribus*) w wyższym kwartylu produkcji była zróżnicowana nie tylko asortymentowo, ale również ilościowo (Aneks, Rysunki: A.3.1, A.3.2, A.3.3, A.3.4 i A.3.5). Przy czym wraz ze wzrostem wymagań rynku, zwiększenie aktywności rynkowej wymaga coraz większych zasobów czynników produkcyjnych. Przykładowo w 1992 roku w przypadku gospodarstwa 1-5 ha istnieje prawie 48% prawdopodobieństwo, że znajdzie się w pierwszym kwartylu produkcji towarowej. Niemal pewne osiągnięcie poziomu sprzedaży umożliwiające zakwalifikowanie do czwartego było możliwe przy obszarze co najmniej 20-30 ha UR (średnio ok. 26 ha UR), a w 2011 roku było to możliwe, gdy gospodarstwo uprawiało przynajmniej ok. 50 ha UR. Tym samym w aktualnych uwarunkowaniach zewnętrznych dalszy wzrost wielkości produkcji towarowej, a w konsekwencji rozwój polskiego rolnictwa wiąże się głównie z procesami koncentracji czynników produkcji, zwłaszcza ziemi, oczywiście w rozsądnych granicach. Jednocześnie na podstawie oszacowanych modeli wynika, że nie można stwierdzić wzrostu prawdopodobieństwa osiągnięcia wyższej aktywności rynkowej wraz ze wzrostem wsparcia bezpośredniego w ramach Wspólnej Polityki Rolnej.

Podsumowanie i wnioski

Polepszanie się struktury gospodarstw rolnych, powiększanie się grupy ludności bezrolnej a także zachodzące zmiany demograficzne na obszarach wiejskich w Polsce w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku, mają wpływ na szereg przeobrażeń w środowisku społecznym wsi. Na wsi coraz mniej jest rolnictwa i ludności osiadłej, a więcej ludności niezwiązanej z rolnictwem. Do grupy tej należą emeryci rolnicy i emeryci z innych zawodów oraz renciści. To także konsekwencja migracji, dynamicznego rozwoju wsi, restrukturyzacji rolnictwa, położenia w pobliżu miasta.

Zwraca uwagę upodabnianie się środowiska wiejskiego do miejskiego; wyraźnie uwidocznił się proces starzenia się społeczeństwa, znaczący wzrost poziomu wykształcenia ludności, a także poprawa wyposażenia mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania. Na obszarach wiejskich odnotowano znaczącą poprawę odnośnie wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne. Odnotowano dalszą poprawę stopnia wyposażenia gospodarstw domowych rolników w przedmioty trwałego użytkowania i tym samym wyrównywanie się parytetu wyposażenia. Niezbędne jednak wydają się działania mające na celu wyrównanie sytuacji odnośnie wyposażenia w dobra trwałego użytkowania także w obrębie samych obszarów wiejskich, gdyż w relatywnie gorszej sytuacji są rodziny z rodzin bezrolnych, niż rodziny użytkujące gospodarstwa rolne o powierzchni powyżej 1 ha UR. Poprawiło się także wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w komputery i dostęp do Internetu, co nie tylko umożliwi funkcjonowanie we współczesnym społeczeństwie, ale daje też np. możliwości pracy czy też ułatwia dokonywanie zakupów. Na wsi więc, podobnie jak w mieście, Internet stał się ważnym narzędziem w życiu codziennym, jak i w pracy. Stopień wyposażenia gospodarstw domowych zarówno w instalacje techniczno-sanitarne, jak i w wybrane przedmioty trwałego użytkowania odczytywać można również w kontekście postępu cywilizacyjnego (szczególnie w przypadku komputeryzacji, dostępu do Internetu, które przekładają się na zapobieganie wykluczeniu cyfrowemu mieszkańców). W tej kwestii jednak nadal ważne wydają się działania edukacyjne skierowane zwłaszcza do osób w starszych grupach wiekowych, co w przyszłości przełożyć się może na złagodzenie stopnia wykluczenia i marginalizacji cyfrowej społeczeństwa wiejskiego (przede wszystkim w starszych grupach wiekowych). Zwłaszcza iż nadal wiele wiejskich rodzin, jak wykazała analiza zebranych informacji w kwestionariuszach ankietowych, zgłaszało braki i utrudnienia w tym zakresie.

Badania wykazały również wzrost aktywności społecznej mieszkańców wsi. Relatywnie niski udział wśród aktywnych społecznie stanowiły osoby młode oraz kobiety z wyższym wykształceniem, co było konsekwencją zmian demograficznych (starzenia się społeczeństwa, migracji osób młodych). Społecznicy chętniej niż w latach wcześniejszych działali w większych grupach. Wzrósł odsetek wsi, gdzie aktywnie społecznie działali razem mężczyźni i kobiety.

Podkreślić należy relatywnie wysoki udział mieszkańców wsi w zebraniach, pracę w organizacjach, sprawowanie w nich funkcji oraz zaangażowanie społeczności wiejskiej w sprawy polityki. Także odnotowania wymaga aktywna postawa ludności rolniczej, wyrażona relatywnie wysokim udziałem w wyborach, zarówno samorządowych, parlamentarnych, jak i prezydenckich. Ludność z rodzin rolniczych była bardziej zaangażowana i aktywna niż z rodzin bezrolnych w sprawy dotyczące wiejskiej społeczności. Podkreślić należy to rozwarstwienie i swoiste wyizolowanie ludności bezrolnej, która mniej angażowała się w sprawy najbliższego otoczenia.

Jednym z podstawowych wskaźników ilustrujących wszelką aktywność społeczną było upowszechnienie jej zinstytucjonalizowanej formy, jaką stanowią różnego typu organizacje społeczne. Najpopularniejsze z nich, działające na obszarach wiejskich to OSP oraz organizacje skupiające kobiety. Tym ugrupowaniom udało się w swoisty sposób oprzeć nie tylko przemianom na obszarach wiejskich związanych przede wszystkim z wejściem Polski do UE, jak i wcześniejszym przemianom ustrojowym. Nadal nie utraciły one swej dominującej pozycji w środowisku społecznym wsi. Odnotowano jednak zróżnicowanie regionalne wsi, w których występowali członkowie analizowanych organizacji społecznych. Na terenach Polski zachodniej (makroregiony: środkowozachodni i południowo-zachodni) częściej występowały takie osoby, niż na terenach Polski wschodniej.

W efekcie organizacje działające na terenach wiejskich były postrzegane i oceniane przez lokalną wspólnotę przede wszystkim na podstawie korzyści ich przedsięwzięć dla całej społeczności. Jednak odnotowany w badaniu, relatywnie niski udział ludności w takich organizacjach wskazywał, iż ludność wiejska jest bardziej chętna do organizowania się w grupy, którym przyświeca jasno określony cel do zrealizowania czy też osiągnięcia konkretnego dobra. Takie działania częściej angażowały społeczeństwo niż sformalizowane organizacje. Ludność wiejska więc czuje się bardziej związana z lokalnym środowiskiem, lepiej postrzegała to bliższe.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że wszystkie województwa w opracowanych dokumentach strategicznych zdefiniowały inteligentne specjalizacje. To-

warzących temu znaczący wysiłek instytucjonalny i nakłady finansowe związane z tworzeniem systemów wspierania innowacji i nowych dokumentów strategicznych. Ocenia się, że w większości przypadków kierunek i kształt wymienionych rozwiązań był prawidłowy. W większości województw wybrano jednak zbyt dużą liczbę branż. Takie posunięcie wiązać można z chęcią uzyskania elastyczności i zwiększenia szans na wsparcie kontraktów regionalnych ze strony władz UE i organów krajowych. Należy zwrócić uwagę, iż środki w ramach polityki spójności dostępne w obecnej perspektywie budżetowej UE (2014-2020) mogą nie wystarczyć na wsparcie tak dużej liczby dziedzin priorytetowych.

W Polsce wdrażanie inteligentnych specjalizacji poprzez odnawianie starych strategii bądź tworzenie nowych spotyka się z trudnościami, które wynikają po części z opóźnień we wdrażaniu odpowiednich dokumentów wykonawczych. Mimo deklarowanej implementacji założeń koncepcji inteligentnej specjalizacji, nierzadko rozumienie istotnych zasad i mechanizmów tego instrumentu w regionach nie pokrywa się założeniami twórców tego instrumentu. Analiza treści dokumentów strategicznych województw wskazuje ponadto, że stosowana jest praktyka częściowego wzorowania się na rozwiązaniach innych regionów. Przykładowo, znaczna część województw wyłoniła podobne priorytety rozwojowe, koncentrując się na najpopularniejszych nowoczesnych technologiach.

Obecnie trudno jest ocenić, w jakim stopniu na proces identyfikacji i wdrażania specjalizacji w regionach oddziaływali przedstawiciele poszczególnych sfer życia społeczno-gospodarczego. Większość województw, co pokrywa się z koncepcją inteligentnej specjalizacji, zachowało dotychczasową ścieżkę rozwoju. Pośpiech i imitacja rozwiązań w części regionów może wskazywać na antyrozwojowe podejście do środków wsparcia publicznego z funduszy UE. Polega ono na koncentrowaniu się na ilości wydatkowanych środków finansowych, a nie na jakości ich wykorzystania. Problemem wdrażania inteligentnych specjalizacji może być w warunkach Polski także podział kompetencji w ramach systemu administracyjnego. Za rozwój regionów odpowiadają władze samorządowe, które mają ograniczony wpływ na istotne ogniwo w systemie innowacyjności, czyli sektor naukowo-badawczy i uniwersytety, co jest określane mianem paradoksu odpowiedzialności.

Ułomnością poprzednich koncepcji polityki regionalnej była przede wszystkim krótkookresowość ich obowiązywania, a także ograniczona realna siła oddziaływania przyjmowanych dokumentów strategicznych. Nierzadko planowanie strategiczne, tworzone systemy instytucjonalne czy instrumenty służyły spełnieniu wa-

runków formalnych przy ubieganiu się o wsparcie z UE. Kolejne lata realizacji polityki spójności w Polsce określą efekty wdrażania inteligentnej specjalizacji.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że wiele inteligentnych specjalizacji województw nie pokrywało się ze specjalizacjami krajowymi. Warto jednak zaznaczyć, iż spójność z krajowymi specjalizacjami nie powinna być kwestią nadrzędną i przesądzającą o ocenie trafności wyboru województw. Zarówno w przypadku całego kraju, jak i poszczególnych regionów względnie największa spójność dotyczyła wyboru specjalizacji związanej z bio-gospodarką rolno-spożywczą, leśno-drzewną i środowiskową. Większość regionów (14 z 16) wyłoniła specjalizacje lub subspecializacje dotyczące tych dziedzin (we wszystkich województwach wyłoniono 81 specjalizacji). Relatywnie najrzadziej jako obszary specjalizacji w regionach wybierano dziedzinę dotyczącą surowców naturalnych i gospodarki odpadami (4 przypadki). Rozpatrywane strategie regionalne wskazują, iż proces przedsiębiorczego odkrywania przebiegał w województwach w różny sposób. Odmienne było podejście do jego organizacji (metodologia, narzędzia), poziom zainteresowania i zaangażowania interesariuszy (w tym) władz samorządowych.

Z analiz regionalnych strategii innowacji oraz dokumentów dotyczących inteligentnych specjalizacji wynikało, że w większości przypadków problemom terenów wiejskich i rolniczych nie poświęcano wiele uwagi. Nie stworzono także specjalnych instrumentów, działań czy sposobów wspierających innowacyjność na tych obszarach. Taki stan rzeczy zaobserwowano niezależnie od tego, że w przypadku większości województw wybrano specjalizacje bazujące na zasobach (ziemia, lasy, woda, fauna, flora, uprawy, czyste powietrze, krajobraz, biosurowce) i branżach (rolnictwo, przetwórstwo rolno-spożywcze, biogospodarka, produkcja bezpiecznej żywności o wysokich walorach jakościowych) typowych dla terenów wiejskich, które mają znaczenie dla jej przyszłego rozwoju. Niemniej jednak warto dodać, że poziom wsparcia innowacji w rolnictwie i na obszarach wiejskich w poszczególnych województwach będzie uzależniony od szczegółowych rozwiązań zawartych w regionalnych programach operacyjnych, a zwłaszcza w uszczegółowieniach tych dokumentów. Władze województw będą decydowały bowiem o szczegółowych kryteriach wyboru projektów, które otrzymają pomoc publiczną⁶⁰. Obecnie kwestią otwartą jest, na ile ustalone pre-

⁶⁰ Waga inteligentnych specjalizacji na poziomie regionów polega na tym, że wsparcie ze środków publicznych w regionalnych programach operacyjnych (na badania, rozwój i innowacje, szkolnictwo wyższe, edukację) jest uzależnione od zgodności z nimi zgłaszanych projektów. W innych sytuacjach taka zbieżność może zwiększać szansę udzielenia pomocy publicznej (metoda preferencji projektów wpisujących się w inteligentne specjalizacje).

ferencje wsparcia będą odnosiły się do zidentyfikowanych inteligentnych specjalizacji oraz do sektora rolnego i terenów wiejskich.

Regionalne strategie innowacji oparte na inteligentnych specjalizacjach powinny być dostosowane do całokształtu uwarunkowań geograficznych, ekonomicznych, społecznych i instytucjonalnych wsi, w tym do specyfiki tych obszarów w poszczególnych regionach. Większość województw wybrało jako obszar swojej specjalizacji branże powiązane ze środowiskiem oraz gospodarką rolno-żywnościową (biogospodarka, zdrowa żywność, turystyka) lub przemysłem, będące zarazem ważnym dotychczas czynnikiem rozwoju. Wybór sektorów tradycyjnych (rolnictwo) jako obszaru specjalizacji może stanowić w przyszłości barierę ich rozwoju ze względu na sprzyjanie spowolnieniu wzrostu gospodarczego w przyszłości. Dodatkowo koncentracja wsparcia na niewielkiej liczbie priorytetów (inteligentna specjalizacja) zwiększać może ryzyko porażki. Dlatego niezbędne jest poszukiwanie i komercjalizacja rozwiązań na styku tych branż z innymi nowoczesnymi działami i technologiami. Takie podejście wydaje się naturalne dla współczesnych systemów wspierania innowacyjności. Skuteczne uaktywnianie tych procesów jest kosztochłonne i czasochłonne, a w wielu przypadkach polega ono na eksperymentowaniu. Wsparcie i ewaluacja jego skuteczności powinny być rozciągnięte na wiele lat. Na obecnym etapie ocena oddziaływania inteligentnych specjalizacji na rolnictwo i regiony wiejskie w Polsce jest zdecydowanie przedwczesna. Jednak sam proces identyfikacji inteligentnych specjalizacji na poziomie kraju i poszczególnych województw należy ocenić pozytywnie, ponieważ może on przyczynić się w przyszłości do zwiększenia innowacyjności na obszarach wiejskich.

Z wykonanych analiz dostępnych danych statystyki powszechnej (GUS i Eurostat) wynika, że w okresie pierwszych kilkunastu lat XXI wieku w ujęciu sektorowym następowały relatywnie małe zmiany w wielkości wykorzystywanych zasobów i nakładów czynników produkcji. W latach 2002-2015 w ujęciu sektorowym nastąpił spadek (o 13,9%) powierzchni użytków rolnych i nieco większe zmniejszenie (o 14,5%) nakładów pracy wyrażanych w rocznych jednostkach pracy (AWU). W tym czasie zwiększeniu ulegały natomiast nakłady kapitałowe (zużycie pośrednie i amortyzacja), których wartość wyrażana w cenach stałych wzrosła o 13,5%).

Relatywnie niewielkie zmiany w wielkości wykorzystywanych zasobów i nakładach czynników produkcji w ujęciu sektorowym skutkowały relatywnie niewielkimi zmianami proporcji między czynnikami (nakładami) produkcji w działalności rolniczej. Z porównania wartości proporcji pomiędzy czynnikami w 2002 roku i końcowym rokiem analizy wynika, że relacje pomiędzy:

- zasobami ziemi (obszarem użytków rolnych stanowiących gospodarstwa rolne) a nakładami pracy (AWU) nie uległy zmianie; powierzchnia UR na 1 AWU zarówno w 2002 jak i 2015 roku wynosiła 7,5 ha. Ogólnie można stwierdzić, że w polskim rolnictwie niezmiennie utrzymuje się **niekorzystna proporcja praca-ziemia**, która jest determinowana konwersją UR i utrzymującym się niezmiennie dużym przeludnieniem agrarnym, a tym samym wysokimi nakładami pracy w działalności rolniczej;
- nakładami kapitałowymi a powierzchnią UR uległy poprawie, wartość zużycia pośredniego i amortyzacji w przeliczeniu na 1 ha UR zwiększyła się z 2,5 do 3,3 tys. zł, tj. ok. 32%. Zauważalna zmiana tych relacji była w głównej mierze uwarunkowana wzrostem wartości zużycia pośredniego i amortyzacji, któremu towarzyszyła relatywnie mniejsza konwersja gruntów rolniczych;
- nakładami kapitałowymi a nakładami pracy zmieniły się również korzystnie, a wielkość tej poprawy była podobna jak w przypadku zmian relacji kapitał-ziemia; wartość zużycia pośredniego i amortyzacji w przeliczeniu na 1 AWU zwiększyła się z 18,6 do 23,7 tys. zł, tj. ponad 27%. Dostrzegalna poprawa tych proporcji była uwarunkowana zwiększeniem wartości zużycia pośredniego i amortyzacji, któremu towarzyszył relatywnie niewielki spadek nakładów pracy.

Relację pomiędzy czynnikami produkcji w polskim rolnictwie należy ocenić z perspektywy podobnych proporcji w krajach, które są uczestnikami Jednolitego Rynku Rolnego, a zwłaszcza w przypadku państw mających podobne uwarunkowania klimatyczne i w konsekwencji zbliżoną strukturę produkcji rolniczej, zatem krajów zachodniej i środkowej Europy, a zwłaszcza Niemiec.

Z przeprowadzonej analizy porównawczej wynika, że polskie rolnictwo w 2014 roku dysponowało 8,3% zasobów ziemi, angażowało 19,8% nakładów pracy i 5,2% nakładów kapitałowych ponoszonych w rolnictwie UE-28, ale nierówności te powodują, że w 2014 roku:

- powierzchnia UR na 1 AWU w polskim rolnictwie wynosząca w Polsce 7,5 ha stanowiła tylko nieco ponad 40% tej wielkości w UE-28; w porównaniu do średniej UE-15 było to około 29%, a w przypadku UE-13 – niespełna 73%. Pracujący w niemieckim rolnictwie dysponuje prawie czteroipółkrotnie większymi zasobami ziemi niż polski rolnik, a mniejszymi zasobami ziemi niż on w pełni zatrudniony w rolnictwie maltańskim, cypryjskim oraz słoweńskim, czyli krajów o korzystniejszych warunkach klimatycznych;

- nakłady kapitałowe na jedną jednostkę pracy w rolnictwie polskim wynoszące około 8,4 tys. euro stanowiły tylko nieco ponad 26% średniego poziomu w UE-28; w porównaniu do UE-15 było to niespełna 16%; a w przypadku UE-13 – prawie 81%. Niższe nakłady kapitału w przeliczeniu na 1 AWU cechują tylko rolnictwo chorwackie, a w odniesieniu do poziomu rolnictwa niemieckiego w tej płaszczyźnie utrzymuje się „prawdziwa przepaść”, albowiem nakłady kapitałowe na 1 AWU w polskim rolnictwie stanowią tylko niespełna 9% średniej wartości w rolnictwie niemieckim;
- intensywność produkcji w rolnictwie polskim mierzona nakładami kapitałowymi na 1 ha UR wynosząca nieco ponad 1,1 tworzyła wielkość, która stanowiła prawie 63% średniej dla UE-28 i 53% w odniesieniu do średniej UE-15. Jednocześnie wartość nakładów kapitałowych na 1 ha UR w polskim rolnictwie przewyższała o około 12% średni poziom dla UE-13, a przy czym w przypadku siedmiu krajów Wspólnoty, które razem z nami lub później przystąpiły do UE, intensywność produkcji była niższa niż w Polsce.

Proporcje obrazujące wyposażenie pracy, czyli czynnika aktywnego w procesie produkcji rolniczej w ziemię i kapitał dowodzą, że pomimo pozytywnych zmian, nadal pozycja konkurencyjna polskiego rolnictwa jest relatywnie niekorzystna w zakresie zasobowym i przesądza o niskiej wydajności pracy. Stosunkowo niska intensywność produkcji rolniczej (nakłady kapitału na 1 ha UR) warunkuje relatywnie niską produktywność ziemi.

Przedstawione powyżej zmiany w zasobach i nakładach czynników produkcji zaznaczyły się również w zbiorze gospodarstw objętych badaniami IERiGŻ-PIB. Przy czym z niejednorodnym nasileniem zaznaczyły w gospodarstwach o różnej aktywności rynkowej.

Z wykonanych analiz wynika, że zmianom w liczebności i strukturze poszczególnych kategorii (wyłącznie lub głównie samozaopatrzeniowych, towarowych i wysokotowarowych) towarzyszyły relatywnie silniejsze zmiany w wielkości posiadanych zasobów/nakładów czynników produkcji rolniczej. Zachodzącemu w latach 2000-2011 procesowi polaryzacji gospodarstw na podmioty nieaktywne na rynku rolnym, tj. gospodarstwa wyłącznie i głównie samozaopatrzeniowe i ukierunkowane prorynkowo, czyli towarowe, towarzyszył proces wyodrębniania się gospodarstw, które ze względu na osiągnięte wyniki produkcyjne były zdolne do skutecznej konkurencji, tj. wysokotowarowych.

Liczebnemu formowaniu się segmentu gospodarstw wysokotowarowych towarzyszył relatywnie silniejszy trend do koncentracji ziemi i pozostałego ma-

jątku produkcyjnego w tej kategorii podmiotów. W konsekwencji w latach 2000-2011 ten segment umacniał swoją pozycję w strukturach agrobiznesu. Liczebność gospodarstw wysokotowarowych zwiększyła się tylko o nieco ponad 14%, a ich udział z 11 do 15%, a udział ziemi we władaniu tej kategorii gospodarstw zwiększył się z 31 do 52%, technicznych środków produkcji z 27 do 55%, pogłowia zwierząt inwentarskich z 41 do 68%. Tym względnie intensywnym procesom koncentracji zasobów ziemi i majątku produkcyjnego w gospodarstwach wysokotowarowych towarzyszył stosunkowo niewielki wzrost nakładów pracy. Udział nakładów pracy w gospodarstwach wysokotowarowych wśród ogółu badanych zwiększył się z 19% w 2000 roku do 25% w 2011 roku.

Z analizy zmian w poziomie wyposażenia w ziemię czynnika pracy wynika, że w każdej z kategorii gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą objętych badaniem ankietowym zaznaczyła się zmiana relacji praca-ziemia. Przy czym procesy poprawy tych relacji wyraźnie zaznaczyły się w grupie gospodarstw produkujących głównie na rynek, a w szczególności w grupie podmiotów wysokotowarowych. W latach 2000-2011 obszar UR w przeliczeniu na 1 AWU zwiększył się z 13,8 do 22,2 ha i tym samym zbliżył się do średniego poziomu tego wskaźnika w UE-15. Dla porównania, w gospodarstwach wyłącznie i głównie samozaopatrzeniowych obszar UR na 1 AWU w 2011 roku wynosił odpowiednio 4,9 i 5,0 ha, a w 2000 roku było to 4,1 i 3,7 ha.

Zmiany w proporcjach zasobów i nakładów czynników produkcji w gospodarstwach o różnej aktywności rynkowej znalazły odzwierciedlenie w zmianach ich produktywności. Porównanie poziomu produkcji towarowej wyróżnionych grup gospodarstw pokazuje, że nie tylko istnieje znaczące zróżnicowanie w poziomie produktywności zasobów ziemi i pracy w podmiotach o różnej aktywności rynkowej, ale również narastanie skali tych dysproporcji. Różnice w produktywności zasobów ziemi i pracy zwiększały się wraz ze wzmocnianiem się nierówności w relacjach pomiędzy czynnikami produkcji. W 2000 roku średnia wartość sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w gospodarstwach produkujących na rynek, ale nieuznanych za podmioty wysokotowarowe stanowiła prawie 50% wielkości sprzedaży z jednostki powierzchni w segmencie wysokotowarowym. Jedenaście lat później analogicznie liczony wskaźnik wynosił już tylko 39%. W przypadku gospodarstw lokujących na rynku tylko niewielkie partie produkcji rolniczej (samozaopatrzeniowych), ta różnica była jeszcze większa, gdyż średnia wartość sprzedaży z jednego hektara użytków rolnych w tej kategorii podmiotów stanowiła 14% w 2011 roku (19% – w 2000 r.) średniej wielkości osiąganą przez gospodarstwa wysokotowarowe.

Jeszcze większe dysproporcje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a podmiotami o mniejszej aktywności rynkowej (resztą towarowych, głównie samozaopatrzeniowymi) ujawniły się w zakresie produktywności nakładów pracy. W 2000 roku średnia wartość produkcji towarowej w przeliczeniu na 1 AWU w ostatniej z wymienionej kategorii gospodarstw stanowiła tylko nieco ponad 5% średniej wartości analogicznego wskaźnika uzyskanego przez podmioty wysokotowarowe. W 2011 roku te dysproporcje uległy zwiększeniu, a wartość sprzedaży produktów rolniczych w gospodarstwach samozaopatrzeniowych w przeliczeniu na 1 AWU stanowiła jedynie nieco ponad 3%. W 2000 i 2011 roku porównywany wskaźnik dla gospodarstw produkujących głównie na rynek, ale nieuznanych za wysokotowarowe wynosił odpowiednio 21% i niespełna 14%.

Z analizy wpływu poszczególnych czynników endogenicznych na aktywność rynkową mierzoną poziomem sprzedaży (produkcji towarowej) przeprowadzonej w oparciu o dane z badań terenowych IERiGŻ-PIB, przy pomocy hierarchicznej metody logitowej wynika, że prawdopodobieństwo wzrostu wielkości produkcji towarowej wyznacza szereg bardzo zróżnicowanych cech. Te właściwości to między innymi: jakość kapitału ludzkiego pracującego w gospodarstwie, a zwłaszcza kierownika gospodarstwa (wykształcenie, wiek i płeć) oraz stopień profesjonalizacji zatrudnienia w gospodarstwie, wyposażenie gospodarstwa w ziemię i pozostałe trwałe zasoby produkcyjne (stado podstawowe, środki mechanizacji, budynki gospodarcze), charakter powiązań rynkowych (sprzedaż w ramach kontraktacji, stałemu odbiorcy bądź na rynkach hurtowych), aktywność inwestycyjna, wykorzystywanie zewnętrznych źródeł finansowania działalności inwestycyjnej i bieżącej, postęp rolniczy i dopłaty bezpośrednie.

Z wyników oszacowanych modeli wynika, że prawdopodobieństwo zmniejszenia, a przede wszystkim, wzrostu skali produkcji towarowej wyznacza szereg bardzo zróżnicowanych cech. Z analizy czynników endogenicznych stymulujących wzrost aktywności rynkowej wynika, że był on niejednorodny w poszczególnych badanych latach. Różne było również ich oddziaływanie na ten proces. Przy czym wraz ze wzrostem wymagań rynku zwiększenie aktywności rynkowej wymaga coraz większych zasobów czynników produkcyjnych. Przykładowo w 1992 roku gospodarstwo 1-5 ha miało prawie 48% prawdopodobieństwo, że znajdzie się w pierwszym kwartyle produkcji towarowej. Niemal pewne osiągnięcie poziomu sprzedaży umożliwiające zakwalifikowanie do czwartego kwartyla było możliwe przy obszarze co najmniej 20-30 ha UR (średnio ok. 26 ha UR), a w 2011 roku było to możliwe, gdy gospodarstwo

uprawiało przynajmniej ok. 50 ha UR. Tym samym w aktualnych uwarunkowaniach zewnętrznych dalszy wzrost wielkości produkcji towarowej, a w konsekwencji rozwój polskiego rolnictwa wiąże się głównie z procesami koncentracji czynników produkcji, zwłaszcza ziemi, w rozsądnych granicach.

Bibliografia

Publikacje książkowe i artykuły

Adamowski Z., (1998), *Gospodarstwo rolne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa, s. 343-346.

Aktywność rynkowa gospodarstw indywidualnych na obszarach województwa mazowieckiego, (2013), Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa, s. 17-18.

Baer-Nawrocka A., Pocza W. (2016), *Polskie rolnictwo na tle rolnictwa Unii Europejskiej*, [w:] *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2016, s. 81-106.

Bank Światowy, (2016), *W kierunku innowacyjnej Polski: proces przedsiębiorczego odkrywania i analiza potrzeb przedsiębiorstw w Polsce*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa, s. 3.

Barca F., (2009), *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent Report Prepared at the Request of the European Commissioner for Regional Policy, Danuta Hübner, Bruksela, s. 7.

Begg D., Fisher S., Dornbusch R., (1998), *Mikroekonomia*, PWE, Warszawa, s. 2001.

Borowiec J., (2000), *Wspieranie konkurencyjności regionów przez politykę badawczo-rozwojową i innowacyjną Wspólnoty i państw członkowskich Unii Europejskiej*, [w:] Kalumt M., (red.) *Polityka budowy regionu konkurencyjnego. Strategie – modele – postęp technologiczny*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław, s. 88.

Charles D., Gross F., Bachtler J., (2012), *Smart specialisation and cohesion policy a strategy for all regions?*, IQ-Net Thematic Paper no 30(2), Glasgow, s. 3-4.

Chechelski P., Figiel Sz. (red.), Grochowska R., Kuberska D., Kufel J., Oliński M., Wasilewski A., (2015), *Wybrane aspekty innowacyjności w sektorze rolno-spożywczym*, Monografie PW 2014-2019 nr 10, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 123-127.

Chmielewska B., (2013), *Ekonomiczno-społeczna sytuacja gospodarstw domowych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Studia i Monografie nr 158, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Cele produkcji w gospodarstwach rolnych, Powszechny Spis Rolny 2002, GUS, Warszawa 2004, s. 18.

Czykier-Wierzba D., (1998), *Polityka regionalna Unii Europejskiej*, Wyd. UG, Gdańsk, s. 133.

da Rosa Pires A., Pertoldi M., Edwards J., Hegyis F.B., (2014), *Smart Specialisation and innovation in rural areas*, S3 Policy Brief Series No. 09/2014, Joint Research Centre, Luksemburg, s. 4.

Dudek M., (2010), *Kapitał ludzki w rolnictwie oraz instrumenty wspierające jego rozwój*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy 540, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 16-18.

Dudek M., Wrzochalska A., (2015), *The level of farmers human capital in Poland*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, (red. nauk.): Nikolov D., Wrzochalska A., Bencheva N., Yovchevska P., Avangard Prima, Sofia, s. 153-164.

Duer I., (2009), *Zasada wzajemnej zgodności (cross-compliance) nowym elementem Wspólnej Polityki Rolnej*, [w:] *Wybrane elementy regionalnego zróżnicowania rolnictwa w Polsce*, Studia i Raporty IUNG-PIB 15, Puławy, s. 193-205.

Economic Report of the President of the Council of Economic Advisers, (2006), US Government Printing Office, Washington, s. 176-178.

Foray D., David P.A., Hall B., (2009), *Smart Specialisation: The Concept*, [w:] *Knowledge for growth. Prospects for science, technology and innovations*, Selected papers from Research Commissioner Janez Potočnik's Expert Group, Bruksela, s. 20.

Foray D., Goddard J., Beldarrain X.G., Landabaso L., McCann P., Morgan K., Nauwelaers C., Ortega-Argilés R., (2012), *Przewodnik Strategii Badań i Innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji*, (RIS 3), Luksemburg, s. 13, 14-16, 39.

Gaczek W.M., (2005), *Innowacyjność jako czynnik podnoszenia konkurencyjności gospodarki regionu*, [w:] Gaczek W.M. (red.) *Innowacje w rozwoju regionu*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań, s. 17.

Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A., (2000), *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.

Gorzela G., Jałowicki B., (2000), *Konkurencyjność regionów*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(1) 2000, EUROREG, Warszawa, s. 8.

Gorzela G., Bąkowski A., Kozak M., Olechnicka A., Płoszaj A., (2007), *Regionalne strategie innowacji w Polsce*, *Studia Regionalne i Lokalne* nr 1 (27)/2007, s. 91-93.

Grochowska R., (2016), *Regional Innovation Strategies and food industry – evidence from Polish experience*, presentation at the Regional Studies Asso-

ciation Conference 'Building Bridges: Cities and Regions in a Transnational World' 3rd-6th April 2016, Graz, Austria.

Grosse T.G., (2002), *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, *Studia Regionalne i Lokalne* nr 1(8)/2002.

Grzelak A. (2008), *Oddziaływanie agencji rządowych na rozwój rolnictwa w świetle polskich doświadczeń po roku 1990*, [w:] *Polityka gospodarcza a rozwój kraju*, U. Płowiec (red.), Wyd. PTE, Warszawa, s. 348-365.

Grzelak A. (2010), *Wybrane zagadnienia obecnego kryzysu ekonomicznego*, *Prace Naukowe UE we Wrocławiu, Ekonomia*, nr 113, s. 244-255.

Halamska M., (2015), *Zróźnicowanie społeczne „wiejskiej Europy”*, *Więś i Rolnictwo* nr 4 (169) 2015, s. 60.

Hosmer D. W., Lemeshow S. (2004), *Applied Logistic Regression: Textbook and Solutions Manual*, Wydawnictwo Wiley-IEEE, s. 260-340.

Jasińska-Kania A., Nijakowska L.M., Szacki J., Ziółkowska M. (red.), (2006), *Współczesne teorie socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.

Józwiak W., (2013), *Warunki gospodarowania oraz zmiany zachodzące w rolnictwie w latach 1989-2010*, [w:] *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002-2010*, GUS, Warszawa, s. 8.

Kalmut M., (red.), (2000), *Polityka budowy regionu konkurencyjnego. Strategie – modele – postęp technologiczny*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław, s. 203.

Kalmut M., (2000), *Konwersja strukturalna depresyjnych regionów przemysłowych (budowa podstaw konkurencyjności – modele polityki)*, [w:] Kalmut M., (red.) *Polityka budowy regionu konkurencyjnego. Strategie – modele – postęp technologiczny*, Wyd. AE we Wrocławiu, Wrocław, s. 53.

Kapil N., Piątkowski M., Radwan I., Gutierrez J.J., (2013), *Poland – Enterprise innovation support review: from catching up to moving ahead*, The World Bank, Washington DC.

Kardas M., (2011), *Inteligentna specjalizacja – (nowa) koncepcja polityki innowacyjnej*, *Optimum. Studia Ekonomiczne* nr 2 (50) 2011, s. 122-125.

Karpińska A., (2016), *Polityka innowacyjna – od innowacji ku...*, [w:] Such-Prygiel M., Novikova K., *Spółczesność polskie w drugiej dekadzie XXI wieku: wymiary, problemy, idee*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide de Gasperi w Józefowie, Józefów, s. 69.

Karwat-Woźniak B., (2011), *Wyposażenie gospodarstw indywidualnych w techniczne środki produkcji*, *Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy* 554, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 16-17, 23, 30, 37, 42, 46, 54.

- Karwat-Woźniak B., (2015), *Zasoby pracy w polskim rolnictwie indywidualnym i ich wykorzystanie*, Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, Komitet Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich PAN, Wydział Nauk Ekonomicznych SGGW, 102, z. 1, Warszawa, s. 70-84.
- Karwat-Woźniak B., Sikorska A., (2013), *Migracje ludności wiejskiej w latach 2005-2011*, projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Kogut-Jaworska, M., (2015), *Identification of Smart Specialisations in Polish Regions in the Context of the EU's New Financial Perspective 2014–2020*, Oeconomia Copernicana, 6 (2), s. 33.
- Kołodziejczak M., (2014), *Efektywność wykorzystania czynników produkcji w rolnictwie polskim i niemieckim w latach 2004-2012*, Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, Komitet Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich PAN, Wydział Nauk Ekonomicznych SGGW, 101, z. 2, Warszawa, s. 70-79.
- Kowalski A., (1998), *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Warszawa, s. 108-114.
- Kowalski A., (2013), *Inwestycje lokalne i źródła ich finansowania*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Kowalski A., (1998), *Spoleczne uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa*, Studia i Monografie, nr 85, IERiGŻ, Warszawa.
- Kowalski A., Rembisz W. (2005): *Rynek rolny i interwencjonizm a efektywność i sprawiedliwość społeczna*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 52.
- Kozak, M.W. (2014)., *Dziesięć lat polityki spójności w Polsce. Studia Regionalne i Lokalne*, 4 (58)/2014, Euroreg, Warszawa, 25-50.
- Landabaso M., Reid A., (2003), *Developing regional innovation strategies: The Europe-an Commission as animateurs*, [w:] Morgan K., Nauwelaers C. (red.), *Regional Innovation Strategies: The challenge for less-favoured regions*, Routledge, London and New York, s. 18-38.
- Lazonick W., (2016), *Innovative enterprise and the theory of the firm*, [w:] Jacobs M., Mazzucato M. (red.), *Rethinking capitalism. Economics and policy for sustainable and inclusive growth*, Wiley-Blackwell, Cichester, s. 87.
- Mazzucato M., (2015), *The entrepreneurial state. Debunking public vs. Private sector myths*, Public Affairs, New York, s. 207-213.
- McCann P., Ortega-Argiles R., (2013a), *Modern regional innovation policy*, Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, Oxford, s. 3-30.

- McCann P., Ortega-Argiles R., (2013b), *Transforming European regional policy: a results driven agenda and smart specialization*, Oxford Review of Economic Policy, Volume 29, Number 2, , s. 416-420.
- McCann P., (2015), *The regional and urban policy of the European Union. Cohesion, Results-orientation and smart specialisation*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, s. 85.
- McCann P., Ortega-Argiles R., (2015), *Smart specialisations, regional growth and applications to European Union cohesion policy*, Regional Studies vol. 49, no 8, Routledge, s. 1295.
- Milewski R., Kwiatkowski E., (2005), *Podstawy ekonomii*, PWN, Warszawa, s. 5-7.
- Morgan K., (2016), *Nurturing novelty: Regional innovation policy in the age of smart specialisation*, Environment and Planning C: Government and Policy, s. 15-24.
- Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S., (2015), *What is smart rural development?* Journal od Rural Studies 40, s. 90-101.
- Nurzyńska I., (2014), *Nowe koncepcje i instrumenty polityki regionalnej w Unii Europejskiej a rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, Wieś i Rolnictwo nr 4 (165), IRWiR PAN, Warszawa, s. 40.
- Pawlak J., (2005), *Racjonalna mechanizacja a zrównoważony rozwój rolnictwa*, [w:] *Rola infrastruktury i techniki w zrównoważonym rozwoju rolnictwa*, IBMER, Warszawa, s. 149-156.
- Pawlak J., (2008), *Inżynieria rolnicza a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Agrobiznes a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 1192, Wrocław, s. 79-81.
- Poczta W., (2003), *Rolnictwo polskie w przededniu integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań, s. 65.
- Poczta W., (2012), *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych* [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 65-99.
- Poczta W., Kołodziejczak M., (2002), *Analiza efektywności wykorzystania czynników produkcji i ich nakładów w rolnictwie polskim i unijnym*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. IX, z. 1, s. 132-137.
- Poczta W., Kołodziejczak M., (2004), *Potencjał produkcyjny i efektywność gospodarowania w aspekcie integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań, s. 65.
- Polanyi K., (2010), *Wielka transformacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Popławski Ł., (2014), *Cechy i postawy społeczne mieszkańców obszarów chronionych województwa świętokrzyskiego*, Roczniki Naukowe SERiA Warszawa - Poznań - Lublin, tom XVI, zeszyt 1, s. 176-182.

Popławski Ł., (2015), *Konkurencyjność regionalna a innowacje*, Czasopismo Naukowe Zarządzanie i Edukacja nr 102, ISSN 1428-474X , Wyd. SW im . B. Jańskiego, s. 5-24.

Popławski Ł., (2015), *Ekoinnowacje – wybrane aspekty*, Problemy Rolnictwa Światowego Tom 15 (XXX) Zeszyt 1, s. 106-112.

Rodrik D. (2004), *Industrial policy for the twenty-first century*, Working Paper, Kennedy School of Government, Cambridge, MA, Harvard University, s. 21-25.

Rychlik T., Kosieradzki M., (1981), *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*, Wyd. PWRiL, Warszawa, s. 113.

Sikorska A., (1993), *Aktywność społeczna na wsi*, KRE nr 342, IERiGŻ, Warszawa.

Sikorska A., (2001), *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa, s. 12.

Sikorska A., (2013), *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Sikorska A., (2014), *Dylematy w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 4, 2014, s. 31-49.

Słodowa-Hępa M., (2013), *Inteligentna specjalizacja polskich regionów. Warunki, wyzwania, dylematy*, Rocznik Nauk Społecznych, tom 5 (41), nr 1, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 90-91.

Staniewska I. (2011), *Funkcje i zasady wzajemnej zgodności we Wspólnej Polityce Rolnej*, Przegląd Prawa Rolnego 1, s. 49-64.

Stankiewicz W., (2007), *Ekonomika instytucjonalna. Zarys wykładu*, Wydawnictwo Prywatnej Wyższej Szkoły Businessu, Administracji i Nauk Komputerowych, Warszawa.

Stoeva T., Valcheva E., (2016), *Regional characteristics and tendencies related to the agricultural development of the South central region*, s. 6-9; “Prospects for development of education and science”, Plovdiv.

Staniewska I., (2011), *Funkcje i zasady wzajemnej zgodności we Wspólnej Polityce Rolnej*, Przegląd Prawa Rolnego 1, s. 49-64.

- Strzelecki P., (2010), *Projekcja liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym w Polsce w latach 2008- 2035*, Zeszyty naukowe nr 6, Instytut Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, s. 8-13.
- Szemberg A., (1991), *Zróżnicowanie gospodarstw rolnych (tendencje w latach 80.)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 300, IERiGŻ, Warszawa, s. 10.
- Szostak E., (2015), *Inteligentne specjalizacje w rozwoju regionu*, Studia Ekonomiczne 2009, Katowice, s. 219.
- Szymański W., (2007), *Czy globalizacja musi być irracjonalna?*, Wydawnictwo SGH, Warszawa, s. 81-83.
- Szymański W., (2007), *Kryzys globalny. Pierwsze przybliżenie*, Difin, Warszawa, s. 137-141.
- Szymański W., (2011), *Niepewność i niestabilność gospodarcza. Gwałtowny wzrost i co dalej?*, Difin, Warszawa, s. 52, 188.
- Terziev V., Bencheva N., Stoeva T., Arabska E., (2016), *Social enterprises in Bulgaria prospects for development of education and science*, Международная научно-практическая конференция Перспективы развития науки и образования, Научный журнал экономика и финансы, Academic Publishing House of the Agricultural University Plovdiv, ISBN 978-617-7214-28-0, s.63-74.
- Teräs J., Dubois A., Sörvik J., Pertoldi M., (2015), *Implementing smart specialisation in sparsely populated areas*, S3 Working Papers Series no 10/2015, JRC Technical Papers, Sevilla, s. 3, 10.
- Tomczak F., (2004), *Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, SGH, Warszawa, s. 22.
- Toruński J., Wyrębek H., (2009), *Rachunek opłacalności inwestycji w system CRM na przykładzie firmy handlowej*, Zeszyty Naukowe Akademii Podlaskiej, Administracja i Zarządzanie nr 80, s. 35-43.
- Wade R.H., (2014), *Transforming economies: making industrial policy work for growth, jobs and developments*, International Labour Office, Geneva, s. 380.
- Wade R.H., (2003), *What strategies are viable for developing countries today? The World Trade Organization and the shrinking of 'development space'*, Review of International Political Economy 10(4), Reutlege, s. 622-623.
- Wintjes R., Hollanders H., (2010), *Innovation pathways and policy challenges at the regional level: Smart Specialization*, UNU-MERIT Working Papers, Maastricht, s. 22.

- Wilk W., (2005), *Koncepcja wykorzystania danych rachunkowych FADN dla ustalenia stopnia zrównoważenia gospodarstw rolnych*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Seria PW 2005-2009 nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 134-153.
- Woods M., Nienaber B., McDonagh J., (2015), *Globalization processes and restructuring of Europe's rural regions*, [w:] McDonagh J., Nienaber B., Woods M. (red.), *Globalization and Europe's rural regions*, Ashgate, Farnham, s. 206-216.
- Woś A., (1996), *Zasoby ziemi*, [w:] *Agrobiznes. Mikroekonomia*, Wyd. KEYT, Warszawa, s. 53-62.
- Woś A. (1999), *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa, s. 20 i dalsze.
- Woś A., (2004), *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa, s. 94.
- Woźniak A., Sikora J. (2006), *Wyposażenie w infrastrukturę i techniczne środki produkcji gospodarstw rolnych w aspekcie wybranych czynników gospodarowania w gminach województwa małopolskiego*, *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich* nr 3/2, PAN, Oddział w Krakowie 2006, s. 179-191.
- Wrzochalska A. (red. nauk.), (2014), *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa. Synteza*, Seria PW 2011-2014 nr 130, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Wrzochalska A., (2013), *Zatrudnienie i bezrobocie kobiet wiejskich*, *Studia i Monografie*, nr 135, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Wyrwa J., (2014), *Smart specialisation – a novel approach towards region development in Poland*, *Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomica* 13 (3), SGGW, Warszawa, s. 151.
- Zarycki T., (2007), *O „magicznych” efektach rozwoju ośrodków regionalnych*, *Pomorski Przegląd Gospodarczy*, vol. 33 (4), s. 12-15.
- Zarycki T., (2014), *Innowacjonizm jako legitymizacja. Dyskursy innowacji, gospodarki opartej na wiedzy, społeczeństwa informacyjnego i pokrewne w perspektywie krytycznej*, *Zarządzanie Publiczne* nr 1 (27)/2014, s. 22.
- Zegar J.St., (2005), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Seria PW 2005-2009 nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 18.
- Zegar J.St., (1998), *Nakłady i wyniki w rolnictwie. Analiza nakładów i wyników w rolnictwie*, [w:] *Agrobiznes. Mikroekonomia*, Wyd. KEYT, Warszawa, s. 500-506.

Zegar J.St., (2009), *Sytuacja ekonomiczna polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Zegar J.St., (2009), *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 50-55.

***Akty prawne, dokumenty strategiczne oraz materiały
pobrane ze stron internetowych***

Unia Europejska

Eurostat 2013, Updated urban-rural typology: integration of NUTS 2010 and the latest population grid, 2010, Statistics in focus 16/2013.

ESIF Funds. Country Factsheet, Poland, Komisja Europejska, kwiecień 2016, http://ec.europa.eu/regional_policy/en/information.

KE 2008, Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Regionów i Komitetu Ekonomiczno-Społecznego. *Zielona księga w sprawie spójności terytorialnej. Przekształcenie różnorodności terytorialnej w siłę*, Bruksela 2008.

KE 2010a, *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Komunikat KOM (2010), Bruksela 2010.

KE 2010b, *Polityka regionalna jako czynnik przyczyniający się do inteligentnego rozwoju w ramach strategii Europa 2020*, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, KOM (2010), 553, Bruksela 2010.

KE 2013, *Unia Innowacji. Inicjatywa w ramach strategii „Europa 2020”*. Krótki przewodnik, Luksemburg 2013.

KE 2016a, *Wprowadzenie do unijnej polityki spójności na lata 2014-2020*, czerwiec 2014, http://ec.europa.eu/regional_policy, dostęp: 20.01.2016.

KE 2016b, *European Innovation Scoreboard 2016*, Bruksela 2016, s. 30.

Rozporządzenie PE i Rady 2013, Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady UE nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006.

Polska

Ministerstwo Rozwoju, *Fundusze Europejskie w Polsce*, Biuletyn Informacyjny nr 39, Warszawa 2016, s. 32.

Program Operacyjny Inteligentny Rozwój 2014-2020, Broszura Programu, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa 2015, s. 3, 20.

Województwo dolnośląskie

Regionalny Program Operacyjny Województwa Dolnośląskiego 2014-2020, Dokument przyjęty uchwałą nr 41/V/15 Zarządu Województwa Dolnośląskiego z dnia 21 stycznia 2015 r., w związku z decyzją Komisji Europejskiej nr C (2014) 10191 z dnia 18 grudnia 2014 r.

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Dolnośląskie (PL 51). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 10.

Ramy Strategiczne na rzecz inteligentnych specjalizacji Dolnego Śląska, Załącznik do RSI dla Województwa Dolnośląskiego 2011-2020, Wrocław 2015.

Regionalna Strategia Innowacji dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2011-2020, Wrocław 2011.

Województwo kujawsko-pomorskie

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020. Strategia na rzecz rozwoju inteligentnych specjalizacji, Dokument opracowany w ramach procesu aktualizacji RSI WKP do 2020 r. Załącznik do uchwały nr 2/14/15 Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 14 stycznia 2015 r. w sprawie przyjęcia programu rozwoju pn. *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020*.

Inteligentne specjalizacje województwa kujawsko-pomorskiego. Charakterystyka obszarów inteligentnych specjalizacji dla projektów realizowanych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2014-2020, Załącznik do Stanowiska Zarządu Województwa kujawsko-pomorskiego z dnia 29.06.2016.

Informacja dla Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego dot. wyników konsultacji i uwag zgłoszonych do dokumentu pn. Inteligentne specjalizacje województwa kujawsko-pomorskiego – charakterystyka obszarów inteligentnych specjalizacji dla projektów realizowanych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020.

Plan działań dla przygotowania realizacji Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014 – 2020, załącznik nr 3 do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020.

System monitorowania i ewaluacji Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego, załącznik nr 2 do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020, załącznik do uchwały nr 2/14/15 Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 14 stycznia 2015 r. w sprawie przyjęcia programu rozwoju pn. Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020.

Diagnoza sytuacji w województwie kujawsko-pomorskim, załącznik nr 1 do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020, załącznik do uchwały nr 2/14/15 Zarządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 14 stycznia 2015 r. w sprawie przyjęcia programu rozwoju pn. Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020.

Agrotech Polska Sp. z o.o., Ecorys, Ewaluacja ex-ante kujawsko-pomorskiego regionalnego programu operacyjnego na lata 2014-2020, Raport końcowy 2013.

Województwo lubelskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Lubelskie (PL 31). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 6-11.

Plan wykonawczy do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Lubelskiego 2020 w odniesieniu do wytycznych w zakresie polityki innowacyjności na poziomie unijnym, krajowym i regionalnym oraz z zachowaniem spójności z dokumentami strategicznymi, planistycznymi i operacyjnymi Województwa Lubelskiego, Lublin, listopad 2015.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku, Lublin 2014.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego lata 2014-2020, (przyjęty decyzją Komisji Europejskiej C(2015)887 z dnia 12 lutego 2015 r.).

Województwo lubuskie

Inteligentne specjalizacje województwa lubuskiego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego województwa lubuskiego – Lubuskie 2020, ulotka informacyjna.

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Lubuskie (PL 43). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 6-11.

Program Rozwoju Innowacji Województwa Lubuskiego, Zielona Góra 2016.

Lubuska Regionalna Strategia Innowacji, Zielona Góra 2010.

Regionalny Program Operacyjny – Lubuskie 2020, Załącznik nr 1 do Uchwały Nr 9/103/15 Zarządu Województwa Lubuskiego z dnia 20 stycznia 2015 r.

Województwo łódzkie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Łódzkie (PL 11). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Łódzkiego LORIS 2030, Łódź.

Województwo małopolskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Małopolskie (PL 21). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Inteligentne specjalizacje województwa małopolskiego. Uszczegółowienie obszarów wskazanych w regionalnej strategii innowacji województwa małopolskiego 2014-2020, Kraków, wrzesień 2015.

Strategia Rozwoju Województwa Małopolskiego 2011-2020, Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr XII/183/11 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 września 2011 roku, Kraków 2011.

Województwo mazowieckie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Mazowieckie (PL 12). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Inteligentna Specjalizacja Województwa Mazowieckiego, załącznik nr 2 do Regionalnej Strategii Innowacji dla Województwa Mazowieckiego 2013-2020 Warszawa, 2013.

Regionalna Strategia Innowacji dla Mazowsza do 2020 roku. System wspierania innowacyjności oraz inteligentna specjalizacja regionu, Załącznik do uchwały Nr 23/15 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 16 marca 2015 r., Warszawa 2015.

Województwo opolskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Opolskie (PL 52). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Opolskiego do roku 2020, Zarząd Województwa Opolskiego, Załącznik nr 1 do Uchwały Nr 5250 Zarządu Województwa Opolskiego z dnia 1 lipca 2014 r., Opole 2014.

Strategia Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020 r., Samorząd Województwa Opolskiego, Opole 2012.

Województwo podkarpackie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Podkarpackie (PL 32). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3), Rzeszów 2015.

Województwo podlaskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Podlaskie (PL 34). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Plan rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o inteligentne specjalizacje województwa podlaskiego na lata 2015-2020+ (RIS3), Załącznik do Uchwały Nr 62/650/2015 Zarządu Województwa Podlaskiego z dnia 14 lipca 2015 r.

Plan rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o inteligentne specjalizacje województwa podlaskiego na lata 2015-2020+ (RIS3), Załącznik do Uchwały Nr 120/1431/2016 Zarządu Województwa Podlaskiego z dnia 1 marca 2016 r.

Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do roku 2020, UM Województwa Podlaskiego, Załącznik nr 1 do Uchwały nr 150/2157/2013 Zarządu Województwa Podlaskiego z dnia 19 marca 2013 r.

Województwo pomorskie

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020 (Załącznik nr 1 do Uchwały nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020), Gdańsk 2012.

Inteligentne Specjalizacje Pomorza, Broszura, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk 2015.

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Pomorskie (PL 63). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-13.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020, Dokument przyjęty uchwałą nr 196/20/15 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 3 marca 2015 r. w związku z decyzją Komisji Europejskiej nr C(2015) 908 z dnia 12 lutego 2015 r.

Województwo śląskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Śląskie (PL 22). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 6-16.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Śląskiego na lata 2013-2020, Przewodnik, Katowice 2013.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Śląskiego na lata 2013-2020, Katowice 2012.

Model Wdrożeniowy Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Śląskiego na lata 2013-2020, Katowice 2015.

Województwo świętokrzyskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Śląskie (PL 22). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 6-16.

Strategia Badań i Innowacyjności (RIS3). Od absorpcji do rezultatów – jak pobudzić potencjał województwa świętokrzyskiego 2014-2020+, Kielce 2014.

Uszczegółowienie inteligentnych specjalizacji Województwa Świętokrzyskiego, przyjęte uchwałą Zarządu Województwa Świętokrzyskiego nr 893/15 z dnia 23 listopada 2016.

Woźniak A., *Świętokrzyskie Region: towards a RIS3 strategy*, prezentacja wygłoszona na spotkaniu RIS3 Platform, Brno, marzec 2013.

Województwo warmińsko-mazurskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Warmińsko-mazurskie (PL 62). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

Regionalna Strategia Innowacyjności Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2020, przyjęta przez Sejmik Województwa w dniu 28 września 2010 r. uchwałą nr XLIII/832/10, Olsztyn 2010.

Proces identyfikacji inteligentnych specjalizacji województwa warmińsko-mazurskiego, Olsztyn, listopad 2014.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2014-2020 (RPO WiM 2014-2020), Załącznik do Uchwały Nr 16/150/15/V

Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 24 marca 2015 r, Olsztyn 2015.

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025, Olsztyn 2013.

Województwo wielkopolskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Wielkopolskie (PL 41). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-11.

Regionalna Strategia Innowacji dla Wielkopolski na lata 2015-2020, Aktualizacja, Poznań 2015, (Uchwała Nr V/104/15 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dnia 30 marca 2015 r.).

Innowacyjność i konkurencyjność Wielkopolski. Ujęcie systemowe. Diagnoza, praca zbiorowa pod red. Moniki Matusiak, Poznań 2014.

Województwo zachodniopomorskie

Stairway to Excellence Cohesion Policy and the Synergies with the Research and Innovation Funds. Zachodniopomorskie (PL 42). Fact and Figures, JRC, KE, czerwiec 2015, s. 4-10.

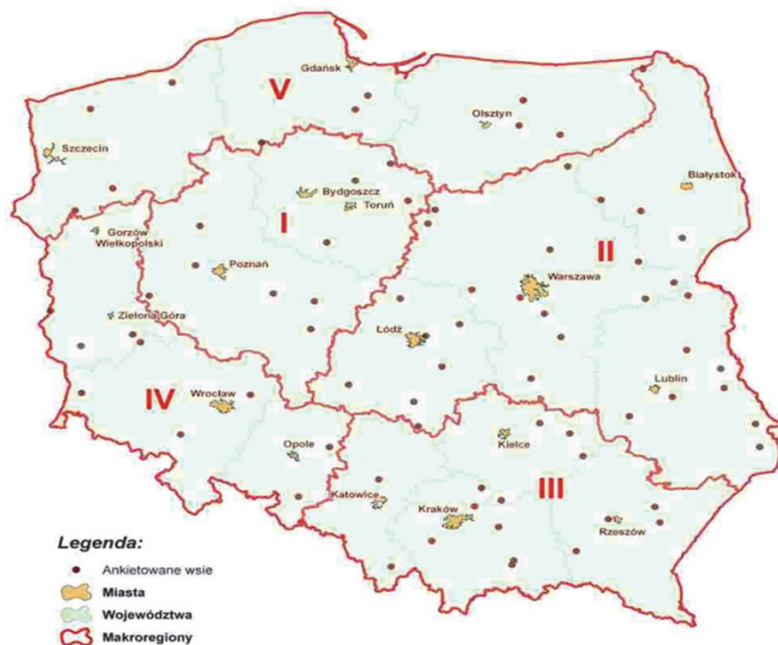
Regionalna Strategia Rozwoju Inteligentnych Specjalizacji Województwa Zachodniopomorskiego 2020+, RIS3 WZ, Wydział Zarządzania Strategicznego UM Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin 2016.

Wykaz inteligentnych specjalizacji Województwa zachodniopomorskiego, UM Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin 2016.

ANEKS

A. Rozdział 1

Mapa A.1.1.1. Położenie wsi objętych badaniem ankietowym IERiGŻ-PIB w podziale regionalnym

Makroregiony:

środkowozachodni (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie);

środkowowschodni (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie);

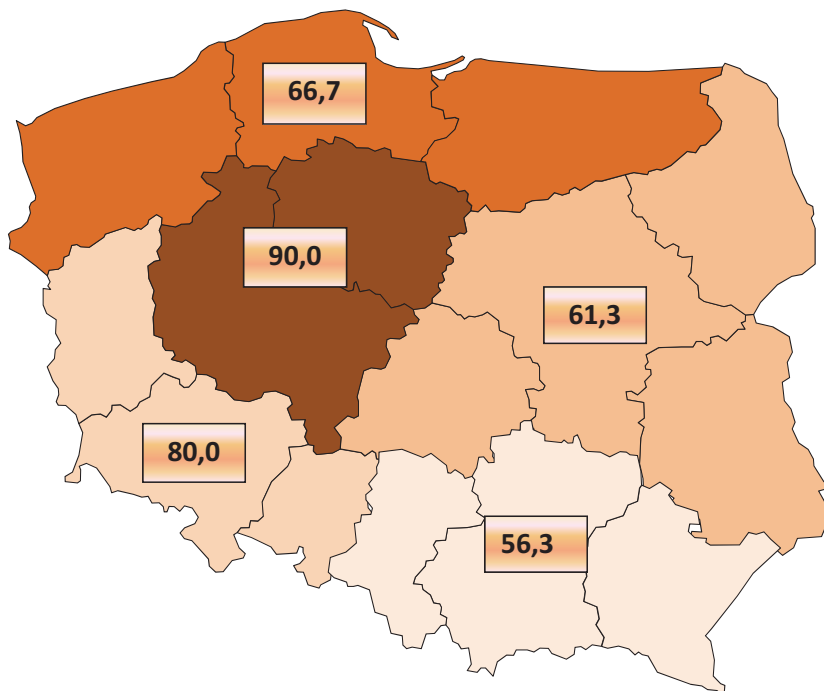
południowo-wschodni (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie);

południowo-zachodni (województwa: dolnośląskie, lubuskie i opolskie);

północny (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie).

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Mapa A.1.2. Odsetek wsi z członkami Ochotniczej Straży Pożarnej, według wyróżnionych makroregionów

Polska ogółem 67,1%

Makroregiony:

środkowozachodni (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie);

środkowowschodni (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie);

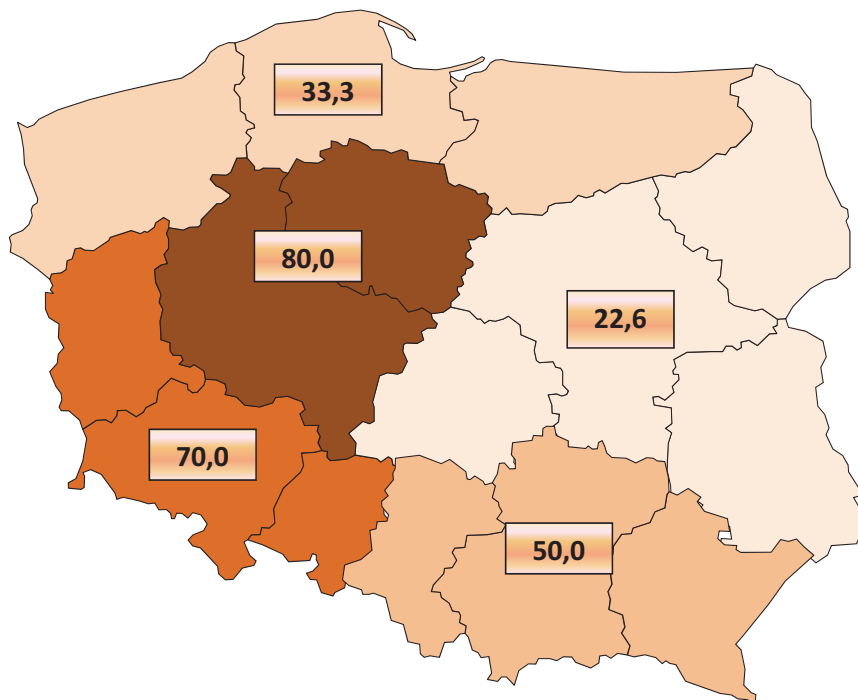
południowo-wschodni (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie);

południowo-zachodni (województwa: dolnośląskie, lubuskie i opolskie);

północny (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie).

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Mapa A.1.3. Odsetek wsi z członkami organizacji kobiecych (w tym KGW),
według wyróżnionych makroregionów

Polska ogółem 43,4 %

Makroregiony:

środkowozachodni (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie);

środkowowschodni (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie);

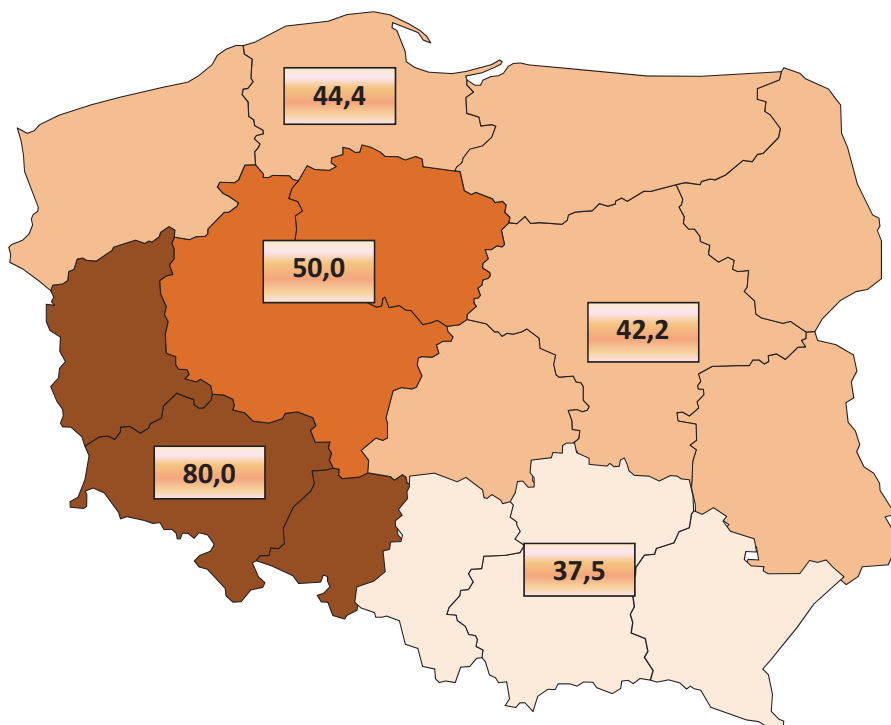
południowo-wschodni (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie);

południowo-zachodni (województwa: dolnośląskie, lubuskie i opolskie);

północny (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie).

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Mapa A.1.4. Odsetek wsi z członkami stowarzyszeń parafialnych, kół religijnych, według wyróżnionych makroregionów

Polska ogółem 48,7%

Makroregiony:

środkowozachodni (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie);

środkowowschodni (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie);

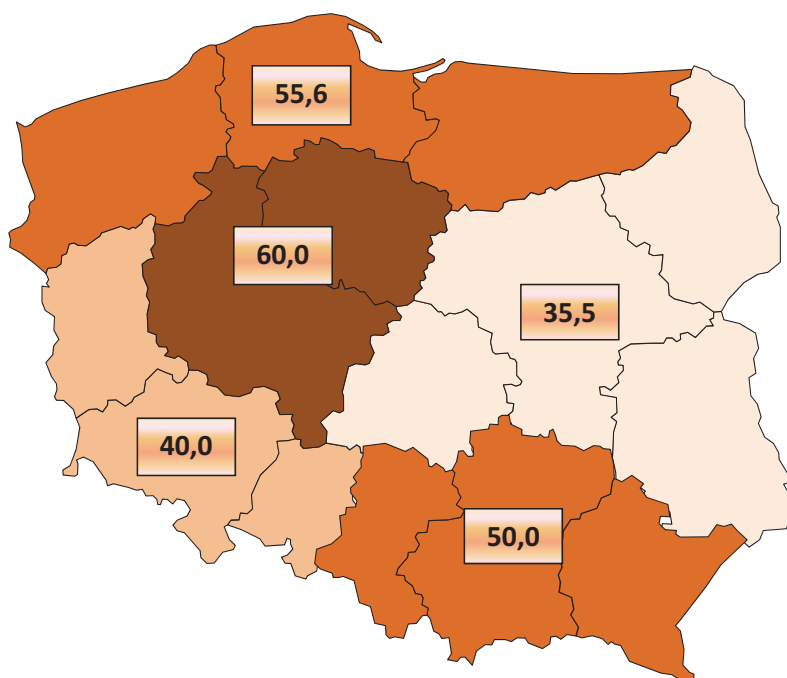
południowo-wschodni (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie);

południowo-zachodni (województwa: dolnośląskie, lubuskie i opolskie);

północny (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie).

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Mapa A.1.5. Odsetek wsi z członkami partii politycznych, według wyróżnionych makroregionów

Polska ogółem 44,7 %

Makroregiony:

środkowozachodni (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie);

środkowowschodni (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie);

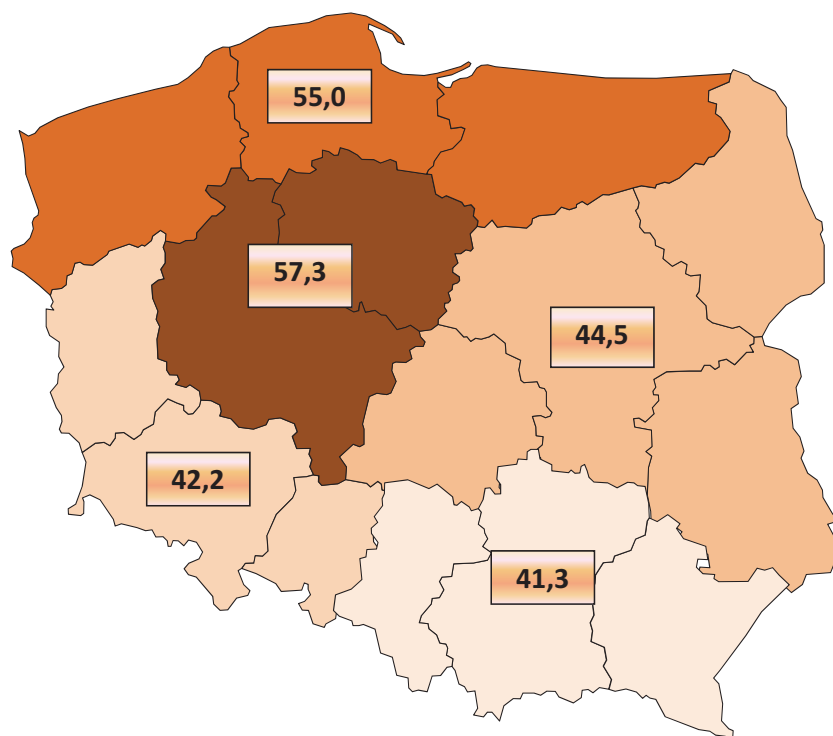
południowo-wschodni (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie);

południowo-zachodni (województwa: dolnośląskie, lubuskie i opolskie);

północny (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie).

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Mapa A.1.6. Odsetek wsi z członkami klubów sportowych, według wyróżnionych makroregionów

Polska ogółem 46,1 %

Makroregiony:

środkowozachodni (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie);

środkowoschodni (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie);

południowo-wschodni (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie);

południowo-zachodni (województwa: dolnośląskie, lubuskie i opolskie);

północny (województwa: pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie).

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

A. Rozdział 2

Obszary wiejskie i rolnictwo a inteligentne specjalizacje województw w Polsce – zestawienie

Tabela A.2.1. Województwo dolnośląskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,55%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 24,0%
Wylonięte inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ branża chemiczna i farmaceutyczna; ⇒ mobilność przestrzenna; ⇒ <u>żywność wysokiej jakości</u>; ⇒ <u>surowce naturalne i wtórne</u>; ⇒ produkcja maszyn i urządzeń, obróbka materiałów; ⇒ technologie ICT.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
Twórcy dokumentu strategicznego wyznaczającego inteligentne specjalizacje poruszają zagadnienia związane z obszarami wiejskimi jedynie w odniesieniu do niewystarczającego poziomu rozwoju infrastruktury teleinformatycznej na tych terenach. Tematyka rolnicza odnosząca się do inteligentnej specjalizacji żywność wysokiej jakości podnoszona jest względnie częściej.
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
Wraz RIS przygotowano plan wykonawczy. Realizacja inteligentnych specjalizacji będzie miała miejsce w oparciu o wybrane działania RPO. Przewidziano monitorowanie wskaźników związanych z inteligentnymi specjalizacjami (kontekstowych, rezultatu, produktu). W procesie monitoringu i ewaluacji powierzono zadania grupom roboczym.
Proces przedsiębiorczego odkrywania
RIS przyjęta w 2011 r. nie uwzględniała wytycznych z zakresu inteligentnych specjalizacji. Dlatego powstała konieczność aktualizacji odpowiedniego dokumentu. Przeprowadzono badania, analizy i konsultacje branżowe. Efektem tej działalności był dokument: <i>Ramy strategiczne na rzecz inteligentnych specjalizacji Dolnego Śląska</i> , gdzie określono inteligentne specjalizacje. Były to sektory najbardziej innowacyjne w regionie i odznaczające się największą dynamiką rozwoju. Ich identyfikacja miała miejsce w oparciu o analizę kryteriów ekonomicznych (produkcja, zatrudnienie), geograficznych (koncentracja produkcji i zatrudnienia) oraz wyników badań ankietowych wśród dolnośląskich jednostek naukowych. Na wyłonienie inteligentnych specjalizacji regionu wpływ miała praca grup roboczych oraz konsultacje społeczne.

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.2. Województwo kujawsko-pomorskie

<p>Udział wydatków na B+R w PKB województwa – brak danych</p> <p>Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – brak danych</p>
<p>Wyłonione inteligentne specjalizacje</p>
<p>Inteligentne specjalizacje oparte na wartościach:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ <u>zdrowa i bezpieczna żywność</u>; ⇒ <u>zdrowie i turystyka</u>; ⇒ zaawansowane materiały i narzędzia; ⇒ transport i mobilność; ⇒ dziedzictwo kulturowe i przemysły kreatywne. <p>Inteligentne specjalizacje horyzontalne:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ ICT; ⇒ eko-innowacje; ⇒ automatyka przemysłowa.
<p>Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje</p>
<p>Zdaniem autorów dokumentu strategicznego wyznaczającego inteligentne specjalizacje powszechna cyfryzacja obszarów wiejskich umożliwi rozwijanie tam działalności gospodarczej (efekty <i>spin-off</i>, praca na odległość), np.: poprzez świadczenie nowoczesnych usług dla rolnictwa oraz podniesienie jego atrakcyjności jako miejsce życia i pracy.</p> <p>Produkcja bezpiecznej żywności określona została jako ważny potencjał rozwojowy województwa. Wyłoniona specjalizacja <i>zdrowa i bezpieczna żywność</i> bazuje na zaawansowanym rolnictwie, wysokotowarowej gospodarce rolnej oraz dobrze rozwiniętym przetwórstwie żywności. W ujęciu twórców dokumentu w województwie zaznacza się zwiększone zainteresowanie podejmowaniem studiów na kierunkach rolniczych i pokrewnych, co stanowi szansę na rozwój inteligentnej specjalizacji.</p>
<p>Wdrażanie inteligentnych specjalizacji</p>
<p>RIS zawiera cele strategiczne i operacyjne oraz opis konkretnych działań służących ich osiągnięciu. Część działań dotyczy obszarów wiejskich i rolnictwa, np.: upowszechnienie internetu poprzez łącza światłowodowe we wszystkich gminach i sołectwach regionu oraz technologię LTE.</p> <p>W dokumencie określono działania mające na celu pośredni i bezpośredni rozwój inteligentnych specjalizacji. Opisano szczegółowo harmonogram realizacji poszczególnych przedsięwzięć, źródła finansowania strategii oraz system monitoringu i ewaluacji.</p> <p>Jednym z celów strategii jest zwiększenie liczby studentów i doktorantów m.in. na kierunkach rolniczych. Planuje się także rozwój programu stypendialnego i wybranych kierunków kształcenia powiązanych z inteligentnymi specjalizacjami.</p> <p>Podmiot ubiegający się o dofinansowanie w ramach RPO i osi priorytetowej nr 1 powinien przedłożyć projekt zgodny z inteligentną specjalizacją. W ramach celu tematycznego nr 3 projekty wpisujące się w inteligentne specjalizacje województwa będą traktowane preferencyjnie.</p>
<p>Proces przedsiębiorczego odkrywania</p>
<p>RIS została zaktualizowana w 2015 roku. Zagadnienie inteligentnych specjalizacji włączono do dokumentu strategii. Wyłanianie inteligentnych specjalizacji odbyło się w dziewięciu etapach prac.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.3. Województwo lubelskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,65%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 23,8%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ <u>biogospodarka</u> (specjalizacja wiodąca); ⇒ IT i automatyzacja (specjalizacja wspomagająca); ⇒ energetyka niskoemisyjna (specjalizacja wyłaniająca się); ⇒ medycyna i zdrowie.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W RIS jako słabe strony województwa określono niekorzystną strukturę społeczno-zawodową ludności, znaczący udział niskowydajnego rolnictwa i peryferyjne położenie regionu.</p> <p>Specjalizacja <i>biogospodarka</i> dotyczy takich obszarów, jak: produkcja pierwotna, przetwórstwo biozasobów i produkcja żywności. Przesłanki jej wyłonienia związane były z wysokim udziałem biogospodarki w wartości dodanej brutto regionu oraz w zatrudnieniu, rosnącą liczbą podmiotów gospodarczych zaangażowanych w bioprodukcję (żywność, pasze, nawozy, zioła, środki ochrony roślin), korzystną bazą surowcową, wyraźną specjalizacją naukową województwa w dziedzinach związanych z biogospodarką oraz z wysokim potencjałem innowacyjności biogospodarki.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>W planie wykonawczym RIS konkretne działania przewidziano w związku z wdrażaniem poszczególnych instrumentów PROW 2014-2020.</p> <p>W RIS określono misję i wizję strategii, sformułowano cele strategiczne i operacyjne, jak również opisano projekty pilotażowe. W dokumencie o sektorze rolno-spożywczym jest mowa w związku z realizacją zaprojektowanych celów i kierunków działań.</p> <p>Za wdrażanie RIS odpowiedzialny jest zarząd województwa, Rada ds. Innowacji oraz Instytucja Zarządzająca.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Podkreśla się, że ważną rolę w tym procesie miały dyskusje na forum Rady ds. Innowacyjności</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.4. Województwo lubuskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,17%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 24,0%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ innowacyjny przemysł; ⇒ <u>zdrowie i jakość życia</u>; ⇒ współpraca i kooperacja biznesowa; ⇒ <u>zielona gospodarka</u>.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W ramach obszarów szczegółowych specjalizacji dot. zdrowia i jakości życia wyloniono turystykę zdrowotną oraz produkcję, przetwórstwo i sprzedaż zdrowej i bezpiecznej żywności (w tym produktów regionalnych). Specjalizacja dotycząca zielonej gospodarki obejmuje m.in. technologie środowiskowe (produkty, procesy i usługi przyjazne dla środowiska), biogospodarkę (produkcja i przetwórstwo zasobów biologicznych) oraz różnorodne usługi środowiskowe.</p> <p>Rolnictwo i przemysł rolno-spożywczy określono jako ważny potencjał regionu i istotny element inteligentnej specjalizacji <i>zielonej gospodarki</i> oraz <i>zdrowia i jakości życia</i>.</p> <p>Dokument nie odnosi się do zagadnień związanych z obszarami wiejskimi.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Działania związane z inteligentnymi specjalizacjami realizuje zarząd województwa poprzez departamenty odpowiedzialne za wdrażanie RPO. Ważne miejsce w systemie wspierania innowacji regionu przypisano Zespołowi Międzydepartamentalnemu oraz Lubuskiej Radzie Innowacji (organ opiniodawczo-doradczy).</p> <p>RIS (w województwie dokument funkcjonuje <i>Program Rozwoju Innowacji Województwa Lubuskiego</i>) powiązано z RPO. Ten ostatni dokument jest głównym źródłem finansowania strategii. Zadeklarowano kontynuację procesu przedsiębiorczego odkrywania przez cały okres wdrażania RIS. Główną rolę mają tu pełnić grupy robocze powołane do każdej wylonionej specjalizacji.</p> <p>Część strategii poświęcono systemowi monitoringu i ewaluacji, ze wskazaniem wskaźników i źródeł ich pozyskania. Wskazano także na źródła finansowania strategii (m.in. RPO, krajowe programy operacyjne, środki prywatne).</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Wylanianie inteligentnych specjalizacji było podzielone na dwa etapy. W pierwszym etapie zidentyfikowano branże kluczowe i startery gospodarcze, co pozwoliło na zdefiniowanie specjalizacji regionalnych. W drugim etapie nakreślono obszary inteligentnych specjalizacji poprzez uzupełnienie branż kluczowych (sformułowano m.in. wniosek, że region nie posiada wiodącej specjalizacji przemysłowej). W RIS jeden rozdział dotyczy inteligentnych specjalizacji. Prace nad dokumentem rozpoczęły się w 2014 r. i trwały przez kolejny rok.</p> <p>Identyfikacji inteligentnych specjalizacji dokonano przy wsparciu przedsiębiorstw z regionu. Proces ten wspomagało zastosowanie takich metod jak: <i>desk research</i>, analiza statystyczna, wskaźnikowa, panel ekspertów, wywiady grupowe. W procesie przedsiębiorczego odkrywania zdecydowano się na podejście międzysektorowe.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.5. Województwo łódzkie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,62%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 22,1%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ branża medyczna, farmacja i kosmetyki (w tym medycyna uzdrowiskowa); ⇒ <u>energetyka (w tym EE, OZE)</u>; ⇒ nowoczesny przemysł włókienniczy i mody (w tym wzornictwo); ⇒ zaawansowane materiały budowlane (w tym wzornictwo); ⇒ <u>innowacyjne rolnictwo i przetwórstwo rolno-spożywcze</u>; ⇒ informatyka i telekomunikacja.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W RIS silny akcent kładzie się na rolnictwo i przemysł rolno-spożywczy. Określono je jako istotne segmenty gospodarki (ze względu na: duży udział w wartości dodanej brutto, znaczące zasoby ziemi rolnej, rozwinięty dział produkcji ogrodniczej i warzywniczej w północnej i północnowschodniej części regionu, rozwiniętą produkcję ziemniaków, mleka, żywca rzeźnego oraz bogate zaplecze badawczo-rozwojowe). Do głównych problemów gospodarki rolno-żywnościowej zaliczono rozdrobnioną strukturę obszarową gospodarstw rolnych, brak rynków hurtowych żywności, niewystarczające kształcenie zawodowe, w tym również na poziomie wyższym).</p> <p>W RIS stworzono trzy scenariusze rozwoju województwa: pesymistyczny, umiarkowany i optymistyczny. W scenariuszu umiarkowanego rozwoju sporo miejsca poświęca się rolnictwu, akcentując z jednej strony fakt, że będzie to najwolniej rozwijający się sektor, (przemiany strukturalne i jego ograniczenia), a z drugiej strony istnieją szanse na jego rozwój w oparciu o nowe technologie, badania (biologia, chemia, inżynieria). Dzięki temu możliwe będzie wytwarzanie wysokojakościowej i ekologicznej produkcji. Zdaniem twórców RIS wyzwaniem stanowi również konieczność ograniczenia nawozów i środków chemicznych, a jednocześnie rozwój wydajnej produkcji roślinnej i zwierzęcej. W ich ujęciu poprawi się struktura obszarowa gospodarstw, a także zwiększy się mechanizacja rolnictwa. Dzięki funduszom zewnętrznym i rozwojowi produkcji ekologicznego rolnictwa zwiększyć się ma również atrakcyjność obszarów wiejskich. Rolnictwo uwzględnia się w systemie monitoringu i ewaluacji. Podkreślono w tym procesie rolę efektywnego systemu doradztwa rolniczego.</p> <p>O obszarach wiejskich mowa jest w strategii w kontekście względnie mniejszego rozpowszechnienia ICT (60% mieszkańców wsi nie korzysta z internetu). Ważną dziedziną aktywności na wsi ma być ochrona zasobów naturalnych i usługi rekreacyjne.</p> <p>W ramach specjalizacji rolniczej wyróżniono 13 szczegółowych obszarów.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Inteligentne specjalizacje oraz wynikające z nich nisze specjalizacyjne mają być wykorzystane we wdrażaniu RPO. Zgodnie ze Szczegółowym Opisem Osi Priorytetowych RPO WŁ, ocena wniosków o dofinansowanie będzie uwzględniała m.in. wpisywanie się potencjalnych projektów w specjalizacje regionalne. Dofinansowanie w ramach pierwszej osi priorytetowej programu otrzymają jedynie te projekty, które będą zgodne z jedną z sześciu regionalnych inteligentnych specjalizacji.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Przygotowanie RSI sfinansowano z projektu systemowego programu operacyjnego Kapitał Ludzki.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.6. Województwo małopolskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 1,06%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 24,0%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ nauki o życiu; ⇒ energia zrównoważona; ⇒ technologie informacyjne i komunikacyjne; ⇒ chemia; ⇒ produkcja metali i wyrobów metalowych oraz wyrobów z mineralnych surowców niemetalicznych; ⇒ elektrotechnika i przemysł maszynowy; ⇒ przemysły kreatywne i czasu wolnego.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W ramach specjalizacji <i>nauki o życiu</i> wskazano dziewięć obszarów, z których z rolnictwem i wsią bezpośrednio związane są następujące:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ zdrowa żywność i żywienie <p>(Specjalizacja obejmuje badania, rozwój i wdrożenie technologii i metod produkcji, przetwórstwa, przechowywania i dystrybucji żywności wysokiej jakości, w szczególności żywności funkcjonalnej, o walorach tradycyjnych, regionalnych i ekologicznych. Ma ona na celu wykorzystanie unikalnego położenia, struktury oraz walorów regionu, jako <i>żywego laboratorium</i> dla rozwiązywania problemów profilaktyki zdrowia związanej z żywnością);</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ nowoczesne i zrównoważone rolnictwo <p>(Specjalizacja obejmuje rozwój technologii, procesów, narzędzi i produktów ze szczególnym uwzględnieniem równowagi pomiędzy zagospodarowaniem przestrzennym, zasobami wodnymi i glebowymi oraz ukształtowaniem terenu. Specjalizacja ma na celu także wspieranie zachowania i dalszego rozwoju upraw i hodowli charakterystycznych dla regionu Małopolski);</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ środowisko – środowiskowe czynniki zdrowia <p>(Specjalizacja obejmuje rozwój technologii, procesów, narzędzi i produktów, których celem jest zmniejszanie ryzyka dla zdrowia i jakości życia związanego z czynnikami środowiskowymi);</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ biogospodarka <p>(Specjalizacja zakłada rozwój technologii, które charakteryzują się jak najmniejszym śladem węglowym ze względu na wykorzystanie odnawialnych, naturalnych surowców oraz niskoenergetycznych i wysoce wydajnych procesów).</p> <p>W ramach specjalizacji energia zrównoważona do tematów związanych z rolnictwem i wsią zaliczyć można działania związane z rozwojem odnawialnych źródeł energii.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Przyjęte specjalizacje i szczegółowe zagadnienia będą stanowić m.in. wytyczną w zakresie określania zgodności projektów ubiegających się o dofinansowanie w ramach osi priorytetowej nr 1 i 3 RPO.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Szczegółowy opis specjalizacji został opracowany przez grupy robocze ds. małopolskich inteligentnych specjalizacji (powołane w 2015 r.). Dokument RSI był konsultowany z Małopolską Radą Innowacji, a także z Małopolskim Centrum Przedsiębiorczości. Wymienione instytucje określono jako ważne dla przebiegu procesu przedsiębiorczego odkrywania.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.7. Województwo mazowieckie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 1,37%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 23,5%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ <u>bezpieczna żywność</u>; ⇒ inteligentne systemy zarządzania; ⇒ nowoczesne usługi dla biznesu; ⇒ wysoka jakość życia.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W RIS wśród obszarów o największych możliwościach rozwojowych znalazł się sektor rolno-spożywczy. W strategii podkreśla się brak dominacji jednego sektora w gospodarce województwa i silną polaryzację jego obszaru pod względem społeczno-gospodarczym. Spośród czterech IS jedna jest związana bezpośrednio z rolnictwem i wsią, tj. <i>bezpieczna żywność</i>. Podkreśla się duży potencjał rolniczy regionu (rozwinęta baza produkcyjna rolnictwa, duża liczba zakładów przetwórczych, silne zaplecze naukowe – SGGW). Celem specjalizacji jest: <i>wzmocnienie pozycji konkurencyjnej regionu i regionalnych marek sektora rolno-spożywczego na rynku krajowym i za granicą, w szczególności poprzez wdrożenie innowacyjnych rozwiązań</i>. W ramach specjalizacji wsparte zostaną przedsięwzięcia zwiększające dostępność i umożliwiające rozwój produktów spożywczych wysokiej jakości, bezpiecznych dla konsumentów i środowiska. Wskazano na przykłady powiązań między ogniwami łańcucha rolno-żywnościowego a poszczególnymi działaniami w specjalizacji.</p> <p>W RIS jako słabość zidentyfikowano niską produktywność rolnictwa, ograniczony dostęp do źródeł energii na terenach peryferyjnych, polaryzację społeczną i obniżającą się spójność. Zwrócono uwagę na dużą stopę bezrobocia, zwłaszcza w powiatach rolniczych. Region był największym skupiskiem ludności wiejskiej (najwięcej gmin miejsko-wiejskich). Wskazano na ograniczony dostęp ludności wiejskiej do internetu i edukacji przedszkolnej oraz bariery rozwoju sektora kreatywnego. Jako silną stroną obszarów wiejskich regionu zidentyfikowano kapitał społeczny – duża liczba imprez i organizacji (np. OSP).</p> <p>Problematykę inteligentnych specjalizacji włączono bezpośrednio do dokumentu RIS (poświęcono jej zaledwie 4 strony).</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Powołano grupy robocze ds. IS. Ich celem jest pomoc w rozdysponowaniu środków publicznych przeznaczonych na projekty badawczo-rozwojowe, identyfikacja priorytetowych kierunków działań, monitorowanie RIS, tworzenie programów wdrożeniowych i instrumentów wsparcia, aktualizacja strategii. Skład grup ma być otwarty na przedsiębiorców.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>RIS przyjęta w 2015 roku (aktualizacja poprzedniej strategii z 2008 roku). Podczas PPO zgłoszono na problem niewystarczającego uczestnictwa sektora przedsiębiorstw.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.8. Województwo opolskie

<p>Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,26%</p> <p>Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 32,4%</p>
<p>Wylonięone inteligentne specjalizacje</p>
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ technologie chemiczne, ⇒ zrównoważone technologie budownictwa i drewna; ⇒ technologie przemysłu maszynowego i metalowego; ⇒ technologie przemysłu energetycznego (w tym OZE, poprawa efektywności energetycznej); ⇒ <u>technologie rolno-spożywcze</u>; ⇒ procesy i produkty ochrony zdrowia i środowiska.
<p>Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje</p>
<p>W dokumentach strategicznych województwa jako mocna strona gospodarki wskazywana jest produktywność rolnictwa, a rolnicza przestrzeń produkcyjna uważana jest za ważny potencjał regionu. Z kolei za słabą stronę w aspekcie społecznym podawana jest peryferyzacja wsi. Jednak obszary wiejskie kojarzone są głównie z mocnymi stronami (zwarty charakter osadnictwa, samoorganizacja i aktywność społeczna, rozwój i dywersyfikacja działalności gospodarczej. Region nastawiony jest na rozwój rolnictwa efektywnego i intensywnego. Za słabość traktowane jest zaplecze tego sektora oraz kooperacja z przetwórstwem.</p> <p>W RIS mowa jest o rolnictwie. Akcentuje się silną pozycję konkurencyjną sektora, wysoką kulturę rolną, dobre warunki do prowadzenia produkcji roślinnej oraz wyposażenie gospodarstw w techniczne środki produkcji. Sektor rolno-spożywczy włączono do obszarów rozwoju kluczowych lub potencjalnie kluczowych dla regionu. W RIS nie podejmowana jest problematyka obszarów wiejskich.</p>
<p>Wdrażanie inteligentnych specjalizacji</p>
<p>Określono dziewięć celów strategicznych RIS, które pogrupowano w trzy obszary: przedsiębiorczości, edukacji i działalności instytucji publicznych wspierających innowacyjność. Wyznaczono przy tym szereg celów operacyjnych i opisano je.</p> <p>W strategii scharakteryzowano system zarządzania RIS. Kluczową rolę ma pełnić zarząd województwa oraz, na poziomie operacyjnym, Opolskie Centrum Rozwoju Gospodarki (w jego strukturze utworzono Opolską Platformę Innowacji, która ma koordynować wdrażanie dokumentu, odpowiadać za podział zadań i współpracę między różnymi podmiotami; internacjonalizację działań innowacyjnych; gromadzenie, analizę i udostępnianie informacji. W RIS opisano system monitoringu i ewaluacji (główna rola OCRG w tym procesie).</p> <p>Problematykę inteligentnych specjalizacji włączono bezpośrednio do dokumentu RIS.</p> <p>W strategii opisano system monitoringu i ewaluacji z listą wskaźników.</p>
<p>Proces przedsiębiorczego odkrywania</p>
<p>Ogólnie scharakteryzowano proces wyłaniania inteligentnych specjalizacji. Bazowano na opracowaniach i raportach dotyczących wskazania głównych obszarów rozwoju województwa (<i>desk research</i> i analizy ilościowe).</p> <p>Strategię sformułowano w 2013 roku, a przyjęto w 2014 roku.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.9. Województwo podkarpackie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,95%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 23,4%
Wylonione inteligentne specjalizacje
<p>Zidentyfikowano trzy wiodące specjalizacje:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ lotnictwo i kosmonautyka; ⇒ <u>jakość życia</u>; ⇒ ICT. <p>Wyloniono również obszary działania wynikające z inteligentnych specjalizacji: mobilność; klimat i energia; zrównoważona turystyka; zdrowie, żywność, odżywianie; komunikacja.</p>
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>Jako mocne strony regionu związane z obszarami wiejskimi i rolnictwem wymieniano: produkcję ekologiczną, regionalną i tradycyjną żywności oraz czyste środowisko. Z kolei słabymi stronami regionu były w tym zakresie m.in. małe nasycenie podmiotami gospodarczymi, odpływ osób o wysokich umiejętnościach. Wśród szans rozwojowych zidentyfikowano m.in. wzrastające znaczenie biogospodarki, zielonego wzrostu i eko-innowacji. Podkreśla się, że walorami regionu jest środowisko naturalne i krajobrazy, które predestynują do rozwoju branży turystycznej, jak również lokalizacja zakładów przemysłowych związanych z lotnictwem. W regionie funkcjonuje klaster <i>Jakość życia</i>.</p> <p>Wśród wielu priorytetowych działań i technologii służących inteligentnym specjalizacjom wyróżniono szereg dziedzin odnoszących się do rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym: turystyka, żywność, OZE.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Dla każdej inteligentnej specjalizacji sformułowano cele strategiczne, taktyczne i operacyjne. Ich wdrażaniu ma służyć Podkarpacki System Innowacji. W dokumencie scharakteryzowano też system monitoringu i oceny (ilościowa i jakościowa). Realizacja RIS podzielona została na dwa okresy (dwa plany operacyjne). Ze względu na niewielkie zaawansowanie w tworzeniu RPO i innych programów, w RIS skrótowo omówiono źródła finansowania strategii, wskazując, że podstawowym będzie RPO. Dokument kończą rekomendacje.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>W procesie wyłaniania inteligentnych specjalizacji liderem był Departament Rozwoju Regionalnego UM (Komitet Zarządzający projektem systemowym), który współpracował z Podkarpacką Radą Innowacyjności oraz z klastrami, przedsiębiorstwami i uczelniami. Przedstawiciele wymienionych podmiotów tworzyli trzy panele (Panele Celów Strategicznych) odnoszące się do głównych branż gospodarki w regionie: lotnictwa, ICT i jakości życia. Wsparcia udzielały też instytucje partnerskie: wojewódzki urząd statystyczny, wojewódzki urząd pracy, samorządy powiatowe i gminne, instytucje prywatne wspierające rozwój innowacji.</p> <p>Przy tworzeniu RIS brano pod uwagę sąsiedztwo województw o podobnej strukturze gospodarki, jak również odwoływano się do doświadczeń regionów mogących stanowić dobry przykład dla regionu (Bawaria).</p> <p>RIS województwa została przyjęta w 2015 roku. Dokument stworzono dzięki wsparciu z RPO 2007-2013 (realizacja projektu systemowego). Autorami strategii byli pracownicy Politechniki Rzeszowskiej. Strategia jest zwięzła i rzeczowa. W dokumencie podkreślono, iż jednym z celów jego powstania było zwiększenie efektywności wykorzystania środków z funduszy strukturalnych.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.10. Województwo podlaskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,41%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 28,4%
Wylonięte inteligentne specjalizacje
<p>Specjalizacje podzielono na dwie grupy: rdzeń specjalizacji <i>innowacje w obszarach, w których już dziś województwo posiada ponadprzeciętny potencjał</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ <u>rolno-spożywczy i powiązane</u>; ⇒ metalowo-maszynowy i szkodniczy; ⇒ <u>medyczny i nauki o życiu</u>; ⇒ <u>eko-innowacje</u>; ⇒ <u>nauki o środowisku</u>. <p>Wybrano też specjalizacje wschodzące, zgodne z krajowymi inteligentnymi specjalizacjami, o znaczącej dynamice wzrostu zatrudnienia w regionie w przyszłości.</p>
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>Sektor rolno-spożywczy ma kluczowe znaczenie w inteligentnych specjalizacjach regionu. W dokumentach strategicznych związanych z inteligentną specjalizacją zdiagnozowano, że województwo podlaskie jest regionem peryferyjnym w Europie, które, aby zwiększyć swoją innowacyjność, może dywersyfikować swoją gospodarkę lub koncentrować wsparcie na wybranych technologiach.</p> <p>Gospodarka regionu oparta jest na eksporcie produktów rolno-spożywczych (mleko, ryby, mięso). Podmioty gospodarcze specjalizują się w produkcji maszyn dla rolnictwa i leśnictwa, mleka i serów oraz płyt drewnianych.</p> <p>Wśród mocnych stron regionu wymienia się: czyste, różnorodne oraz mało zmienione działalnością człowieka środowisko przyrodnicze, korzystne warunki do rozwoju rolnictwa ekologicznego, dobre warunki dla produkcji energii cieplnej i elektrycznej z biogazu oraz relatywnie dobre warunki do rozwoju energetyki wiatrowej i słonecznej, wysoki udział w rynku krajowym i wysoka konkurencyjność branży przetwórstwa mleka.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>W dokumencie strategicznym pełniącym funkcję RIS określono cel programu i trzy cele szczegółowe (konkurencyjność poprzez innowacje, przedsiębiorczość dzięki innowacyjności, kapitał ludzki dla innowacji). Sformułowano także kierunki interwencji. Zaproponowano również konkretne instrumenty wdrażania. Opisano system monitoringu i ewaluacji.</p> <p>Przyjęto zasadę, że środki z RPO o charakterze B+R w 95% mają dotyczyć inteligentnych specjalizacji.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Proces określania regionalnych inteligentnych specjalizacji rozpoczął się od prac nad aktualizacją Strategii Rozwoju Województwa Podlaskiego do roku 2020. W ramach systemu realizacji SRWP przewidziano opracowanie dokumentu, który doprecyzowuje kwestie związane z inteligentnymi specjalizacjami. W tym celu powołano także grupę roboczą ds. specjalizacji regionalnej gospodarki.</p> <p>W 2015 powstał dokument <i>Program rozwoju inteligentnych specjalizacji i przedsiębiorczości w województwie podlaskim na lata 2015-2020+</i>, który definiuje inteligentne specjalizacje województwa. Prace nad nim trwały 6 miesięcy i rozpoczęły się w 2014 r. Główną rolę odegrała grupa robocza. W dokumencie opracowano diagnozę sytuacji i przeprowadzono warsztaty. Stworzony dokument poddano konsultacjom.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.11. Województwo pomorskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,73%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 24,3%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ technologie off-shore i portowo logistyczne; ⇒ technologie interaktywne w środowisku nasyconym informacyjnie; ⇒ technologie ekoefektywne w produkcji, przemyśle, dystrybucji i zużyciu energii i paliw oraz w budownictwie; ⇒ technologie medyczne w zakresie chorób cywilizacyjnych i okresu starzenia się.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
Brak odniesienia do wskazanej problematyki w RIS.
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Poszczególne specjalizacje realizowane są przez partnerstwa, które zyskały rekomendacje komisji konkursowej. Partnerstwa tworzone są przez określone podmioty (liderów). Określono także ich cele i zakres działania.</p> <p>Zarząd województwa podpisał porozumienia z partnerstwami realizującymi inteligentne specjalizacje (uszczegółowienia warunków i kryteriów dostępu do wsparcia w ramach priorytetów inwestycyjnych RPO, które są zastrzeżone dla obszarów inteligentnych specjalizacji). Jeżeli w umowach uzgodniono realizację konkretnego przedsięwzięcia istotnego dla rozwoju całej inteligentnej specjalizacji, to projekty te uzyskują preferencje w dostępie do finansowania w ramach RPO. Przedsięwzięcia uzgodnione w ramach porozumień, które zakwalifikują się do finansowania na poziomie krajowym będą promowane przez samorząd województwa za pośrednictwem kontraktów terytorialnych oraz innych trybów uzgadniania priorytetów regionalnych na poziomie centralnym.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Proces wyboru inteligentnej specjalizacji rozpoczął się w 2011 roku od aktualizacji <i>Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020</i>. Inteligentną specjalizację uczyniono tam główną zasadą realizacji wspomnianej strategii. Zasada inteligentnej specjalizacji została następnie przełożona na zapisy <i>Regionalnego Programu Strategicznego w zakresie rozwoju gospodarczego Pomorski Port Kreatywności</i> oraz RPO. Podkreślono, że wyłanianie inteligentnych specjalizacji miało charakter oddolny i zaangażowany w nie były środowiska biznesowe i naukowe. Ogłoszono konkurs na wybór inteligentnych specjalizacji. Komisję konkursową, która je wybrała tworzyli eksperci (2014 r.). Nadesłane propozycje oceniano pod względem kilku kryteriów, takich jak: wyzwania, trendy, potencjalny rynek, potencjał gospodarczy i technologiczny, benchmarking (krajowy i międzynarodowy), strategia i plan działań, partnerstwo i dotychczasowe działania wspierające rozwój specjalizacji. Z partnerstwami reprezentującymi (zgłaszającymi) obszary specjalizacji, podjęte zostały negocjacje mające doprowadzić do zawarcia <i>Porozumień na rzecz Inteligentnych Specjalizacji Pomorza</i>.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.12. województwo śląskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,52%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 22,3%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<p>Wyloniono 8 specjalizacji technologicznych regionu:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ technologie medyczne; ⇒ technologie dla energetyki i górnictwa; ⇒ technologie dla ochrony środowiska; ⇒ technologie informacyjne i telekomunikacyjne; ⇒ produkcja i przetwarzanie materiałów; ⇒ transport i infrastruktura transportowa; ⇒ przemysł maszynowy, samochodowy, lotniczy i górniczy; ⇒ nanotechnologia i nanomateriały. <p>Inteligentne specjalizacje technologiczne składają się one na trzy inteligentne specjalizacje:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ energetyka; ⇒ medycyna; ⇒ technologie informacyjno-komunikacyjne.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
Brak odniesienia do wskazanej problematyki w RIS.
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Podstawowym założeniem RIS jest wzmocnienie regionalnego systemu innowacji i jego konwersja w kierunku <i>ekosystemu innowacji</i>. W RIS opisano system innowacji województwa (składają się na niego: klastry, infrastruktura badawczo-rozwojowa, pracownicy, firmy, zaangażowane środki finansowe).</p> <p>Regionalny system innowacji składa się z dwóch priorytetów (obejmują one po pięć celów strategicznych). RIS będzie realizowana poprzez pakiet siedmiu metaprzedsiewzięć. W ramach jednego metaprzedsiewzięcia rozpoczęto realizację działań pilotażowych w celu wdrażania inteligentnych specjalizacji. W dokumencie wdrożeniowym opisano poszczególne specjalizacje, wskazano typy przedsięwzięć do realizacji, sformułowano rekomendacje wdrożeniowe oraz wskazano na podstawowe strumienie finansowania, w tym odpowiednie działania i podziałania RPO. Wymieniono tam także proponowane kryteria merytoryczne wyboru projektów oraz wskaźniki monitorowania. Przedstawiono również listę projektów złożonych do dofinansowania w ramach celu tematycznego nr 1.</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Pierwszą RIS przyjęto w 2003 roku, a drugą w 2012 roku. Śląskie jako pierwsze województwo w Polsce opracowało te dokumenty. Projekt RIS stworzył zespół ekspertów z różnych ośrodków naukowych i organów samorządowych (Śląska Rada Innowacji, Komitet Sterujący Regionalnej Strategii Innowacji). Dokument opracowano w ramach drugiej edycji projektu systemowego pt. <i>Zarządzanie, wdrażanie i monitorowanie Regionalnej Strategii Innowacji województwa śląskiego</i>. Prace koncentrowały się na ewaluacji poprzedniej RIS oraz opracowaniu czterech raportów metodologicznych w zakresie: wyzwań, wizji rozwoju województwa, celów i kierunków rozwoju.</p> <p>W tym procesie kierowano się oceną wdrażania poprzedniej RIS, wynikami analiz forsihtu technologicznego oraz postanowieniami <i>Programu Rozwoju Technologii Województwa Śląskiego na lata 2010-2020</i>.</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.13. Województwo świętokrzyskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,38%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 24,2%
Wylonione inteligentne specjalizacje
<p>Województwo świętokrzyskie posiada cztery główne inteligentne specjalizacje oraz trzy specjalizacje horyzontalne, które wspomogą osiągnięcie celu strategicznego RIS. Specjalizacje horyzontalne pełnią rolę wspomagającą i będą wzmocniać rozwój głównych specjalizacji. Wylonione specjalizacje są następujące:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ zasobooszczędne budownictwo; ⇒ przemysł metalowo-odlewniczy; ⇒ <u>nowoczesne rolnictwo i przetwórstwo spożywcze</u>; ⇒ <u>turystyka zdrowotna i prozdrowotna</u>. <p>Horyzontalne inteligentne specjalizacje obejmują: TIK; branżę targowo-kongresową; zrównoważony rozwój energetyczny.</p>
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W RIS dokonano uszczegółowienia poszczególnych specjalizacji w postaci podobszarów. Jeżeli chodzi o rolnictwo i przetwórstwo rolno-spożywcze były one następujące: uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt, produkcja i przetwórstwo rolno-spożywcze, maszyny i urządzenia rolnicze, dystrybucja płodów rolnych, żywych zwierząt, żywności i napojów. Władze województwa planują rozwijać opisaną specjalizację poprzez małe, ekologiczne gospodarstwa. Związek z obszarami wiejskimi i rolnictwem istnieje w przypadku specjalizacji dotyczącej turystyki i jej uszczegółowienia dotyczącego turystyki zdrowotnej w agroturystyce. Wyboru inteligentnej specjalizacji w dziedzinie rolnictwa dokonano ze względu na czyste środowisko (64,5% powierzchni regionu stanowią obszary chronione), tradycje rolnicze, wysokie zatrudnienie w tym sektorze, duży potencjał wzrostu produktywności dzięki zastosowaniu ICT oraz znaczący wkład do ogólnej wartości sprzedaży województwa (16%).</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>W RIS opisano plan działań wdrażania strategii podzielony na trzy etapy (przygotowanie, testowanie, ulepszanie i przyspieszenie), zawierający wskaźniki oraz oczekiwane efekty. Ponadto scharakteryzowano tam konieczne działania wspierające (szczegółowy plan wykonawczy stanowi załącznik do strategii). Opisano też system zarządzania strategią, monitoringu i ewaluacji. W RIS sformułowano jeden cel strategiczny, cztery cele operacyjne wraz z szeregiem wskaźników realizacji.</p> <p>Zgodnie z zapisami RIS3 w listopadzie 2015 r. wybrano priorytetowe grupy docelowe dla obszarów inteligentnych specjalizacji. Odbyło się to na zasadzie konkursu. Każdej z siedmiu specjalizacji została przyporządkowana priorytetowa grupa docelowa (konsorcjum), skupiająca niezależne podmioty. Kluczowym zadaniem powierzonym konsorcjum jest wdrażanie koncepcji rozwoju inteligentnych specjalizacji poprzez doradztwo dla zarządu województwa. Funkcję opiniodawczo-doradczą w sprawach związanych z realizacją polityki rozwoju województwa w obszarach innowacji i przedsiębiorczości pełni Świętokrzyska Rada Innowacji. W RIS sformułowano zalecenia dla branż, jak również opisano mapę drogową jej wdrażania (otwarty katalog przedsięwzięć z opisem i odbiorcami).</p>
Proces przedsiębiorczego odkrywania
<p>Województwo świętokrzyskie wybrało inteligentne specjalizacje w oparciu o następujące analizy: potencjału sektora nauki, silnych stron gospodarczych województwa (specjalizacje gospodarcze), foresight i doboru rynkowego (autoselekcja).</p>

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.14. Województwo warmińsko-mazurskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,48%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 23,9%
Wylonione inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ <u>drewno i meblarstwo</u> (np. produkcja i sprzedaż wyrobów tartacznych, desek budowlanych, mebli, usługi projektowe, naprawa i konserwacja, produkcja wyrobów stolarskich); ⇒ <u>żywność wysokiej jakości</u> (chów i hodowla ryb i zwierząt, przetwórstwo spożywcze, produkcja i usługi na rzecz hodowli zwierząt, przetwarzanie i unieszkodliwianie odpadów porolniczych, produkcja żywności nieprzetworzonej, produkcja maszyn dla rolnictwa); ⇒ <u>ekonomia wody</u> (np.: połów, hodowla, przetwarzanie, konserwowanie ryb i innych organizmów wodnych; środowisko przyrodnicze i jego ochrona – hydroelektrownie, rekultywacja jezior; zakwaterowanie i odnowa biologiczna).
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W RIS rolnictwu i obszarom wiejskim poświęcono uwagę w kontekście wylaniania inteligentnych specjalizacji. Pozycję rolnictwa w regionie określono jako silną (w warunkach Polski osiągające wysoką produktywność). Region posiada największe zasoby wód powierzchniowych. W oparciu o te zasoby rozwija się turystyka i inne rodzaje działalności. Duże zasoby wody sprawiają również, że działania regionu mają skupiać się także na ochronie środowiska (chęć uzyskania znaczenia międzynarodowego w tym zakresie). Region osiągał wysoki poziom specjalizacji w produkcji rolno-spożywczej (mleko, mięso) i innowacyjności (produkcja mięsa i mleka). Produkcja żywności charakteryzuje się wysokim zatrudnieniem i koncentracją (druga pozycja w Polsce pod względem wartości dodanej brutto na zatrudnionego w sektorze rolnym). Region posiada dogodne warunki do rozwoju rolnictwa wysokotowarowego, na które składa się potencjał naukowo-badawczy, 26 tys. małych i średnich gospodarstw produkujących żywność regionalną i ekologiczną, na bazie własnych surowców, a także dogodne warunki do rozwoju rybołówstwa. Województwo należy do najchętniej odwiedzanych regionów w Polsce (duża liczba gmin ma dobrze rozwiniętą funkcję turystyczną). Jako słabą stronę regionu określono braki infrastruktury technicznej, zwłaszcza na obszarach wiejskich i w małych miastach oraz ograniczony dostęp usług publicznych.</p> <p>Należy podkreślić, iż wszystkie inteligentne specjalizacje regionu mają związek z zasobami typowymi dla obszarów wiejskich i mogą mieć znaczenie dla ich rozwoju.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>W ramach RPO 2014-2020 podjęto decyzję o połączeniu dwóch celów tematycznych (nr 1 i 3) w jedną oś priorytetową <i>Inteligentna gospodarka Warmii Mazur</i>, celem podkreślenia, iż wszystkie działania podejmowane w ramach priorytetów inwestycyjnych tych dwóch celów służyć będą podniesieniu konkurencyjności regionu poprzez rozwój inteligentnych specjalizacji oraz wzrost innowacyjności firm. W RIS uznano także, że warunkiem skutecznego wdrażania inteligentnych specjalizacji są przedsięwzięcia edukacyjne oraz działania związane z rynkiem pracy. Dlatego wszelkie interwencje w tych obszarach będą związane ze specjalizacjami województwa (cel tematyczny nr 8 i 10).</p> <p>Zamówiono badanie (<i>Badanie potencjału innowacyjnego i rozwojowego przedsiębiorstw funkcjonujących w obszarze inteligentnych specjalizacji województwa warmińsko-mazurskiego, 2014-2015</i>), które miało być pomocne w opracowywaniu założeń wdrożeniowych RPO oraz kontynuacji procesu przedsiębiorczego odkrywania. Opracowano plan działań dla procesu inteligentnych specjalizacji.</p> <p>W RPO 2014-2020 priorytety inwestycyjne są powiązane z inteligentnymi specjalizacjami</p>

regionu odnośnie kierunkowych zasad wyboru operacji, warunków brzegowych wyboru operacji. Zastosowano preferencje dla projektów z obszarów inteligentnych specjalizacji, nie tylko w ramach celu tematycznego nr 1.

Proces przedsiębiorczego odkrywania

Inteligentne specjalizacje regionu zdefiniowane zostały w procesie aktualizacji *Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025*, który rozpoczął się w październiku 2011 r. Aktualizacją zajęły się dwa zespoły. Pierwszy z nich stanowił Zespół ds. Aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Województwa Warmińsko-Mazurskiego mający charakter opiniodawczo-doradczy (w jego skład wchodził przedstawiciele biznesu, instytucji otoczenia biznesu, administracji, edukacji, jednostek naukowych). Drugi zespół tworzyli dyrektorzy departamentów Urzędu Marszałkowskiego, zaangażowani w późniejszą realizację Strategii – Zespół Zadaniowy ds. Planowania Strategicznego.

Koncepcję budowania przewagi konkurencyjnej na niszach rozwijano w województwie już wcześniej przy aktualizacji RIS do 2020. Budowanie inteligentnej specjalizacji regionalnej uznano tam za jeden z celów operacyjnych służących realizacji celu strategicznego (*transformacja gospodarki w kierunku specjalistycznych produktów i usług opartych na wiedzy*). W procesie identyfikacji inteligentnych specjalizacji ważną rolę odegrał Regionalny Komitet Sterujący ds. Regionalnej Strategii Innowacyjności (reaktywowany w 2009 roku, składający się z przedstawicieli środowisk gospodarczych i społecznych, szkół wyższych, kuratorium, instytucji otoczenia biznesu, przedsiębiorców; instytucji finansowych oraz innych regionalnych organizacji, działających na polu innowacji i technologii). Jako branże z potencjałem budowania przewagi konkurencyjnej wskazano turystykę, ICT, meblarstwo oraz przemysł spożywczy.

Zapisy dokumentu poddano konsultacjom społecznym. Dodatkowo przeprowadzono debaty z podmiotami gospodarczymi podzielone tematycznie wg specjalizacji (2013 rok) i analizę potrzeb sektora przedsiębiorstw (wywiady, badania ankietowe, *desk research*). W wyniku debat osiągnięto porozumienie odnośnie potrzeb, kierunków działań, warunków rozwoju specjalizacji (kształcenie zawodowe, poprawa infrastruktury). W prace merytoryczne włączył się Panel Ekspertów oraz Regionalnego Komitetu Sterującego ds. Regionalnej Strategii Innowacyjności. W wyniku konsultacji opracowano rekomendacje dotyczące inteligentnych specjalizacji (stworzono dokument *Raport z konsultacji inteligentnych specjalizacji zdefiniowanych w trakcie aktualizacji Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2020*).

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.15. Województwo wielkopolskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,64%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 23,2%
Wylonione inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ bio-surowce i żywność dla świadomych konsumentów; ⇒ wnętrza przyszłości; ⇒ przemysł jutra; ⇒ wyspecjalizowane procesy logistyczne; ⇒ rozwój oparty in ICT; ⇒ nowoczesne technologie medyczne.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W diagnozie sytuacji regionu odnoszącej się do innowacyjności zwrócono uwagę na tradycyjną strukturę gospodarczą województwa, z ponadprzeciętnym znaczeniem rolnictwa (mleczarstwo, przemysł mięsno-wędliniarski), która zmienia się stosunkowo powoli. Analiza podsystemu społecznego prowadzi autorów strategii do stwierdzenia niskiego stopnia urbanizacji regionu. Oddzielne miejsce poświęcono zróżnicowaniom przestrzennym i infrastrukturalnym województwa, zwracając uwagę na znaczące zróżnicowania wewnątrzregionalne w kilku aspektach (gospodarczym, transportowym, innowacyjnym, dostępu do usług publicznych, uzależnienia od tradycyjnych źródeł energii). Zdaniem twórców strategii, specjalizacja w obszarach tradycyjnych, takich jak rolnictwo oznacza, że poprawa innowacyjności regionu wymaga dostosowań strukturalnych ukierunkowanych przede wszystkim na zwiększenie wiedzochłonności i wartości dodanej.</p> <p>Pierwsza z wymienionych specjalizacji odnosi się do produkcji żywności. Podkreślono duże znaczenie rolnictwa i przemysłu spożywczego w gospodarce regionu (duża liczba zatrudnionych, klientów i dostawców, silne zaplecze naukowe, związki z przemysłem). Specjalizacja ta ma koncentrować się na wszystkich etapach tworzenia wartości: wytwarzanie surowca, dystrybucja, sprzedaż, zagospodarowanie odpadów. Wszystkie poziomy mają charakteryzować się podejściem projakościowym wykorzystującym nowoczesne metody i technologie. W ramach specjalizacji rozwijane będą następujące działania: produkcja bezpiecznej żywności i bioproduktów (rośliny odporne na zmiany klimatu); nowoczesne technologie produkcji żywności (np. e-rolnictwo, ICT, automatyzacja); innowacyjne metody sprzedaży i dystrybucji wysokiej jakości żywności (food design, wzornictwo opakowań); ekologiczna produkcja żywności i zagospodarowanie odpadów (biomasa); przygotowanie i profesjonalizacja kadr dla obszaru specjalizacji. Twórcy strategii zakładają konieczność zwiększenia wartości dodanej przedsiębiorstw z obszaru specjalizacji. Specjalizacje zawierają uzasadnienie wyboru oraz wizję rozwoju do 2020 roku.</p> <p>Ponadto w RIS nie ma mowy o obszarach wiejskich. W załączniku opisującym diagnozę sytuacji wysoki odsetek ludności wiejskiej zaliczono do słabych stron podsystemu społecznego, podobnie jak relatywnie małe upowszechnienie kształcenia przedszkolnego na wsi. Poruszono także zagadnienie gorszego dostępu do usług publicznych mieszkańców wsi.</p>
Wdrażanie inteligentnych specjalizacji
<p>Jako kluczowe dla realizacji polityki innowacyjnej regionu określono następujące organy: Zarząd Województwa, Wielkopolskie Obserwatorium Innowacji Departamentu Gospodarki Urzędu Marszałkowskiego, Międzydepartamentowy Zespół ds. inteligentnych specjalizacji, Wielkopolskie Forum Inteligentnych Specjalizacji. RIS opatrzona jest dokumentem wykonawczym, tj. <i>Ramowym Planem Działań</i>, który zawiera wykaz kluczowych zadań z punktu widzenia wdrożenia RIS rozłożonych na 6 lat. Strategia zawiera także szczegółowy opis źródeł finansowania, celów i poszczególnych interwencji. Środki te mają obejmować budżet województwa, środki RPO, programy</p>

krajowe, programy europejskie oraz pieniądze prywatne.

Celem głównym RIS w Wielkopolsce jest podniesienie innowacyjności i konkurencyjności regionu poprzez rozwój inteligentnych specjalizacji. Wyznaczono sześć celów operacyjnych, których osiągnięciu ma służyć sześć programów strategicznych. Każdy program operacyjny ma cele operacyjne, wskazanie na realizatorów, partnerów i beneficjentów programu, jak również na źródła finansowania i wysokość nakładów. Wyszczególniono także wskaźniki (kontekstowy, produktu, rezultatu) dla celów monitoringowych.

RIS opatrzony jest analizą spójności z dokumentami wyższego rzędu (Europa 2020, Europejska Agenda Cyfrowa, KIS).

W strategii określono także sposób kwalifikacji beneficjentów i ich projektów do obszaru specjalizacji, który będzie się odbywał na podstawie PKD oraz oceny merytorycznej projektu.

Jako kierunek działań specjalizacji *Rozwój oparty na ICT*, wyznaczono rozwój specjalistycznych narzędzi i aplikacji IT dla branży rolno-spożywczej.

Proces przedsiębiorczego odkrywania

Proces przedsiębiorczego odkrywania w województwie rozpoczął się w 2013 r. Pierwszą RIS przyjęto w 2004 roku, którą następnie aktualizowano od 2011 roku. Działania te polegały m.in. na współpracy z różnymi podmiotami systemu innowacji: prace grupy roboczej ds. aktualizacji RIS, wywiady pogłębione z przedstawicielami obszarów specjalizacji, prace grup roboczych dla obszarów specjalizacji, uzgodnienia i konsultacje z ekspertami, pozyskiwanie treści w ramach forum internetowego, konsultacje społeczne. Odpowiednie podmioty mają prowadzić dialog z przedsiębiorcami w ramach Wielkopolskiego Forum Inteligentnych Specjalizacji.

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

Tabela A.2.16. Województwo zachodniopomorskie

Udział wydatków na B+R w PKB województwa – 0,34%
Udział wydatków na badania i innowacje w RPO 2007-2013 – 29,1%
Wylonięone inteligentne specjalizacje
<ul style="list-style-type: none"> ⇒ wielkogabarytowe konstrukcje wodne i lądowe; ⇒ zaawansowane wyroby metalowe; ⇒ produkty drzewno-meblarskie; ⇒ opakowania przyjazne środowisku; ⇒ produkty inżynierii chemicznej i materiałowej; ⇒ <u>nowoczesne przetwórstwo rolno-spożywcze</u>; ⇒ multimodalny transport i logistyka; ⇒ produkty oparte na technologiach informacyjnych.
Problematyka obszarów wiejskich i rolnictwa a inteligentne specjalizacje
<p>W RIS w analizie SWOT jako mocną stroną regionu wymieniono korzystne warunki do prowadzenia produkcji rolnej (najbardziej produktywne rolnictwo w kraju, znaczący stopień mechanizacji sektora, duża liczba i areal gospodarstw ekologicznych), wytwarzania energetyki opartej na OZE, w tym zwłaszcza wiatrowej i z biomasy (udział energii z OZE w całkowitej energii wytwarzanej w regionie przekracza 30%), dobrze rozwinięty przemysł drzewno-meblarski (duże zasoby leśne) oraz potencjał turystyczny (jeden z najbardziej atrakcyjnych regionów turystycznych w kraju, szczególnie w pasie nadmorskim, uzdrowiska, możliwość zróżnicowanej aktywności turystycznej). Wśród słabych stron województwa wymieniono m.in. peryferyjne położenie i słabą dostępność komunikacyjną z innymi regionami Polski (wschodnia część regionu), a także niższa niż przeciętna w kraju gęstość dróg oraz dysproporcje rozwoju społeczno-ekonomicznego w układzie przestrzennym (niekorzystne zjawiska dotyczą małych miejscowości, zaznacza się tam bezrobocie długotrwałe i płytkość lokalnych rynków pracy, sezonowość działalności w rolnictwie. Na tym tle procesy rozwoju społeczno-gospodarczego koncentrują się w Szczecinie i północno-zachodniej części województwa), niekorzystne tendencje demograficzne (starzenie się ludności, odpływ osób młodych o wysokich kwalifikacjach z regionu) oraz gentryfikacja wsi. W RIS podniesiono także problem gorszej dostępności do edukacji przedszkolnej i edukacji szkolnej mieszkańców wsi oraz zaznaczające się postawy bierności edukacyjnej i zawodowej dziedziczone pokoleniowo. Na obszarach wiejskich regionu odnotowano zróżnicowany poziom szkolnictwa zawodowego i jego niedostosowanie do potrzeb rynku pracy (ograniczona współpraca z przedsiębiorstwami, słabo rozwinięte poradnictwo zawodowe, niezadowalające wyniki uczniów z egzaminów). Autorzy strategii oczekują, że coraz powszechniejsze zastępowanie konwencjonalnych źródeł energią z biomasy i biogazu ze źródeł rozproszonych wpłynie na rozwój sektora biogospodarki w województwie, co przełoży się na wzrost zatrudnienia w rolnictwie na obszarach z dużym poziomem bezrobocia (tereny <i>Specjalnej Strefy Włączenia</i>).</p> <p>Jako jedno z kluczowych wyzwań polityki innowacyjnej wymienia się zapewnienie dyfuzji innowacji od rozwiniętych terenów (Szczecin, Koszalin) w kierunku części środkowej regionu (obszary wiejskie). Skuteczny transfer wiedzy i technologii (oraz innych potencjałów) mają zapewniać m.in. mobilność przestrzenna IOB, wzmocnione powiązania informacyjno-komunikacyjne, lepsze wykorzystanie roli i potencjału mniejszych miast w oparciu o koncepcje obszarów funkcjonalnych, poprawa dostępności internetu na wsi, wdrażanie nowych technologii w sektorze rolno-spożywcym, co ma być podstawą inteligentnej specjalizacji na obszarach wiejskich.</p> <p>W RIS opisano każdą specjalizację, wskazano kierunki jej rozwoju oraz powiązania z KIS</p>

i z obszarami badawczymi w regionie.

Specjalizacja *nowoczesne przetwórstwo rolno-spożywcze* obejmuje produkcję roślinną i zwierzęcą oraz usługi wspomagające, jak również przetwórstwo rolno-spożywcze. Oprócz tradycji prowadzenia gospodarki rolno-spożywczej istnieją w regionie ważne ośrodki naukowo-badawcze (ZUT). Wskazuje się na konieczność koncentracji i konsolidacji branży spożywczej w kierunku żywności funkcjonalnej i podniesienia jej jakości mikrobiologicznej, rozwoju rolnictwa precyzyjnego, integracji producentów rolnych, zwiększenia liczby innowacji technologicznych (przechowywanie żywności, mrożenie ryb), wytwarzania regionalnych i ekologicznych produktów żywnościowych.

Wdrażanie inteligentnych specjalizacji

RIS województwa nie definiuje inteligentnych specjalizacji, lecz określa sposób ich identyfikowania i monitorowania. Wykaz i zakres inteligentnych specjalizacji określony jest w odrębnym dokumencie aktualizowanym okresowo. W RIS wyznaczono jeden cel sektorowy, tj. *rozwój potencjału gospodarczego województwa w oparciu o inteligentne specjalizacje*, na który składają się trzy cele strategiczne (wiążą się z rozwojem przedsiębiorstw, edukacji i nauki), podzielone na cele operacyjne.

Na system wdrażania RIS w województwie składają się: Zarząd Województwa (koordynacja i nadzór realizacji strategii, wdrażanie i aktualizacja inteligentnych specjalizacji), Forum Innowacji Pomorza Zachodniego (wsparcie władz samorządowych w prowadzeniu polityki innowacyjności, współpraca sektorów nauki i przedsiębiorstw, Jednostka Monitorująca (monitoring). Wdrażanie RIS podzielono na etapy ze wskazaniem instytucji odpowiedzialnej do ich realizacji. Określono główne źródła finansowania strategii, wśród których pierwsze miejsce zajmuje RPO (w dokumencie oszacowano również nakłady).

Proces przedsiębiorczego odkrywania

Poprzednia RIS była przyjęta w 2011 roku (*Regionalna Strategia Innowacji Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2011-2020*). Poruszano w niej kwestię specjalizacji. Jednym z trzech celów strategicznych tego dokumentu był *Rozwój specjalizacji regionalnych w oparciu o endogeniczny potencjał województwa*. Zidentyfikowano tam pięć obszarów specjalizacji regionu: biogospodarka, działalność morską i logistyka, przemysł metalowo-maszynowy, usługi przyszłości oraz turystyka i zdrowie.

Proces przedsiębiorczego odkrywania polegał głównie na wywiadach z przedsiębiorcami i badaniach ankietowych przeprowadzonych w tej grupie. Zorganizowano także spotkania przedstawicieli firm i sektora nauki i badań.

Wyłonienia inteligentnych specjalizacji ze specjalizacji regionalnych dokonano z uwzględnieniem zasad horyzontalnych (uszczegółowienie, rozłączność) oraz spełnienia trzech kryteriów (gospodarcze, innowacyjności, aktywności przedsiębiorców), które stanowiły warunek konieczny procesu przedsiębiorczego odkrywania.

Źródło: na podstawie aktów prawnych, dokumentów strategicznych oraz materiałów pobranych ze stron internetowych, w odniesieniu do danego województwa.

A. Rozdział 3

Tabela A.3.1. Wyniki estymacji modelu logitowego dla 1992 roku

Nazwa zmiennej niezależnej	Współczynnik (B)	Przedziały ufności dla współczynników		Błąd standardowy	t-value	p-value	Iloraz szans (OR) - e ^B	Przedziały ufności dla wartości OR	
		2,50%	97,50%					2,50%	97,50%
Płeć - M	0,438	0,200	0,676	0,121	3,614	0,000	1,549	1,222	1,965
Wykształcenie rolnicze	0,564	0,358	0,770	0,105	5,365	0,000	1,757	1,431	2,161
Kierownik – stała praca	0,205	-0,024	0,434	0,117	1,753	0,080	1,227	0,976	1,544
Użytki rolne (w ha)	0,073	0,051	0,095	0,011	6,443	0,000	1,076	1,052	1,100
Stado podstawowe (LU)	0,190	0,162	0,217	0,014	13,521	0,000	1,209	1,176	1,243
Praca stała w gospodarstwie	0,344	0,237	0,451	0,054	6,313	0,000	1,410	1,268	1,569
Najem siły roboczej	0,431	0,260	0,603	0,087	4,928	0,000	1,539	1,297	1,827
Pełna mechanizacja	1,089	0,829	1,353	0,134	8,140	0,000	2,971	2,290	3,870
Zakup ziemi	0,073	0,028	0,137	0,029	2,505	0,012	1,076	1,029	1,147
Inwestycje w budynki	0,036	0,000	0,077	0,020	1,824	0,068	1,037	1,000	1,080
Inwestycje w mechanizację	0,077	0,035	0,121	0,022	3,538	0,000	1,080	1,036	1,128
Kredyt na działalność bieżącą	0,314	0,141	0,505	0,094	3,341	0,001	1,368	1,151	1,657
Kontraktacja	0,229	0,052	0,406	0,090	2,532	0,011	1,257	1,053	1,501
1 2	1,232			0,155	7,963	0,000			
2 3	2,941			0,164	17,919	0,000			
3 4	4,874			0,185	26,315	0,000			

AIC:	4837,803
McFadden R2	83,48%
Log największej wiarygodności	-2402,902

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

Tabela A.3.2. Wyniki estymacji modelu logitowego dla 1996 roku

Nazwa zmiennej niezależnej	Współczynnik (B)	Przedziały ufności dla współczynników		Błąd standardowy	t-value	p-value	Iloraz szans (OR) - e ^B	Przedziały ufności dla wartości OR	
		2,50%	97,50%					2,50%	97,50%
Płeć - M	0,217	0,003	0,430	0,109	1,992	0,046	1,242	1,003	1,537
Wykształcenie rolnicze	0,475	0,279	0,671	0,100	4,748	0,000	1,608	1,322	1,957
Kierownik – stała praca	0,463	0,250	0,676	0,109	4,253	0,000	1,589	1,284	1,967
Użytki rolne (w ha)	0,084	0,063	0,105	0,011	7,705	0,000	1,087	1,065	1,111
Stado podstawowe (LU)	0,159	0,134	0,185	0,013	12,132	0,000	1,172	1,143	1,203
Praca stała w gospodarstwie	0,328	0,222	0,436	0,055	6,022	0,000	1,389	1,248	1,546
Najem siły roboczej	0,740	0,572	0,909	0,086	8,616	0,000	2,097	1,773	2,483
Pełna mechanizacja	0,776	0,580	0,972	0,100	7,747	0,000	2,172	1,786	2,644
Zakup ziemi	0,061	0,030	0,094	0,016	3,723	0,000	1,063	1,031	1,099
Inwestycje w mechanizację	0,045	0,027	0,065	0,010	4,640	0,000	1,046	1,027	1,067
Kredyty na działalność bieżącą	0,086	0,045	0,129	0,021	4,019	0,000	1,090	1,046	1,138
Kontraktacja	0,497	0,321	0,674	0,090	5,507	0,000	1,644	1,378	1,963
Postęp biologiczny	0,536	0,076	1,011	0,238	2,252	0,024	1,710	1,079	2,748
Postęp techniczny	-0,210	-0,406	-0,015	0,100	-2,105	0,035	0,810	0,666	0,985

1 2	0,784
2 3	2,762
3 4	4,790

0,135	5,818	0,000
0,143	19,269	0,000
0,165	28,977	0,000

AIC:	5106,426
McFadden R2	0,857
Log największej wiarygodności	-2536,21

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

Tabela A.3.3. Wyniki estymacji modelu logitowego dla 2000 roku

Nazwa zmiennej niezależnej	Współczynnik (B)	Przedziały ufności dla współczynników		Błąd standardowy	t-value	p-value	Iloraz szans (OR) - e ^B	Przedziały ufności dla wartości OR	
		2,50%	97,50%					2,50%	97,50%
Płeć - M	0,216	-0,008	0,440	0,114	1,886	0,059	1,241	0,992	1,553
Wykształcenie rolnicze	0,617	0,414	0,822	0,104	5,926	0,000	1,854	1,512	2,275
Kierownik – stała praca	0,368	0,137	0,599	0,118	3,117	0,002	1,444	1,146	1,820
Użytki rolne (w ha)	0,066	0,044	0,087	0,011	5,977	0,000	1,068	1,045	1,091
Stado podstawowe (LU)	0,178	0,151	0,205	0,014	12,814	0,000	1,195	1,163	1,228
Praca stała w gospodarstwie	0,132	0,020	0,245	0,057	2,304	0,021	1,141	1,020	1,278
Najem siły roboczej	1,098	0,892	1,306	0,106	10,406	0,000	2,998	2,440	3,690
Pełna mechanizacja	0,732	0,477	0,990	0,131	5,596	0,000	2,080	1,611	2,692
Zakup ziemi	0,047	0,018	0,079	0,015	3,057	0,002	1,048	1,019	1,082
Inwestycje w mechanizację	0,013	0,001	0,028	0,007	1,950	0,051	1,014	1,001	1,028
Kredyty na działalność bieżącą	0,070	0,052	0,089	0,009	7,556	0,000	1,073	1,054	1,093
Kontraktacja	1,278	1,071	1,486	0,106	12,067	0,000	3,588	2,919	4,420
Postęp biologiczny	0,629	0,012	1,271	0,320	1,965	0,049	1,876	1,013	3,565
Postęp techniczny	0,447	0,203	0,691	0,124	3,596	0,000	1,563	1,225	1,995
Sprzedaż na rynkach hurtowych	1,343	1,112	1,577	0,118	11,338	0,000	3,831	3,041	4,839

1 2	1,517
2 3	3,676
3 4	6,007

0,147	10,294	0,000
0,167	21,945	0,000
0,197	30,529	0,000

AIC:	4245,183
McFadden R2	0,863
Log największej wiarygodności	-2104,5914

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

Tabela A.3.4. Wyniki estymacji modelu logitowego dla 2005 roku

Nazwa zmiennej niezależnej	Współczynnik (B)	Przedziały ufności dla współczynników		Błąd standardowy	t-value	p-value	Iloraz szans (OR) - e ^B	Przedziały ufności dla wartości OR	
		2,50%	97,50%					2,50%	97,50%
Wiek produkcyjny kierownika	0,407	0,108	0,710	0,153	2,652	0,008	1,502	1,114	2,033
Wykształcenie rolnicze	0,323	0,138	0,508	0,094	3,426	0,001	1,382	1,148	1,663
Użytki rolne (w ha)	0,168	0,147	0,188	0,010	16,028	0,000	1,183	1,159	1,207
Kierownik praca poza gospodarstwem	-0,076	-0,116	-0,035	0,021	-3,712	0,000	0,927	0,890	0,965
Stado podstawowe	0,174	0,151	0,198	0,012	14,407	0,000	1,190	1,163	1,219
Praca stała w gospodarstwie	0,429	0,330	0,530	0,051	8,421	0,000	1,536	1,391	1,699
Najem siły roboczej	0,655	0,476	0,834	0,091	7,159	0,000	1,925	1,609	2,303
Zakup ziemi	0,019	0,006	0,034	0,007	2,694	0,007	1,020	1,006	1,035
Inwestycje w mechanizację	0,018	0,007	0,031	0,006	3,059	0,002	1,018	1,008	1,031
Kredyt na działalność bieżącą	0,030	0,016	0,045	0,007	4,105	0,000	1,031	1,016	1,046
Dopłaty bezpośrednie	0,000	0,000	0,000	0,000	-0,727	0,467	1,000	1,000	1,000
Kontrakcje	1,170	0,949	1,393	0,113	10,341	0,000	3,223	2,584	4,027
Sprzedaż stałemu odbiorcy	0,565	0,360	0,772	0,105	5,376	0,000	1,760	1,433	2,164
Sprzedaż na rynkach hurtowych	3,501	3,139	3,870	0,187	18,761	0,000	33,144	23,088	47,957
Postęp biologiczny	0,162	-0,005	0,330	0,086	1,899	0,058	1,176	0,995	1,391
Postęp techniczny	0,70	0,48	0,92	0,11	6,17	0,00	2,01	1,61	2,51

1 2	1,707
2 3	3,783
3 4	6,444

0,166	10,272	0,000
0,181	20,846	0,000
0,214	30,093	0,000

AIC:	5035,029
McFadden R2	0,641
Log największej wiarygodności	-2498,5145

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

Tabela A.3.5. Wyniki estymacji modelu logitowego dla 2011 roku

Nazwa zmiennej objaśniającej	Współczynnik (B)	Przedziały ufności dla współczynników		Błąd standardowy	t-value	p-value	Iloraz szans (OR) - e ^B	Przedziały ufności dla wartości OR	
		2,50%	97,50%					2,50%	97,50%
Wiek produkcyjny kierownika	0,243	-0,065	0,554	0,158	1,542	0,123	1,275	0,937	1,741
Płeć- M	0,060	-0,154	0,275	0,110	0,551	0,582	1,062	0,857	1,317
Co najmniej średnie wykształcenie ogólne	0,206	0,025	0,387	0,092	2,226	0,026	1,228	1,025	1,472
Wykształcenie rolnicze	0,180	-0,010	0,371	0,097	1,861	0,063	1,198	0,990	1,449
Praca stała kierownika w gospodarstwie	-0,227	-0,467	0,011	0,122	-1,864	0,062	0,797	0,627	1,011
Użytki rolne (w ha)	0,101	0,084	0,118	0,009	11,736	0,000	1,106	1,088	1,125
Zmniejszenie obszaru	-0,069	-0,104	-0,034	0,018	-3,862	0,000	0,934	0,901	0,967
Kierownik praca poza gospodarstwem	-0,016	-0,049	0,020	0,018	-0,888	0,375	0,984	0,952	1,020
Pogłowie stada podstawowego	0,061	0,045	0,077	0,008	7,468	0,000	1,063	1,046	1,080
Praca stała w gospodarstwie	0,554	0,415	0,694	0,071	7,780	0,000	1,739	1,514	2,001
Najem siły roboczej	0,768	0,560	0,977	0,106	7,211	0,000	2,155	1,750	2,657
Zakup ziemi	0,001	-0,004	0,006	0,003	0,240	0,810	1,001	0,996	1,006
Inwestycje w budynki	0,008	0,002	0,014	0,003	2,650	0,008	1,008	1,002	1,014
Zakup środków mechanizacji	-0,001	-0,004	0,002	0,001	-0,880	0,379	0,999	0,996	1,002
Kredytu inwestycyjne	0,000	-0,004	0,005	0,002	0,222	0,824	1,000	0,996	1,005
Kredyty bieżące	0,007	-0,01	0,02	0,01	0,95	0,34	1,01	0,99	1,02
Dopłaty bezpośrednie	0,000	0,000	0,001	0,000	0,619	0,536	1,000	1,000	1,001
kontrakcje	0,484	0,259	0,709	0,115	4,219	0,000	1,622	1,296	2,031
Sprzedaż stałemu odbiorcy	0,656	0,459	0,853	0,100	6,532	0,000	1,926	1,583	2,346
Sprzedaż na rynkach hurtowych	0,562	0,386	0,738	0,090	6,257	0,000	1,754	1,471	2,092
Postęp biologiczny	0,488	0,308	0,668	0,092	5,309	0,000	1,629	1,361	1,951
Postęp techniczny	0,706	0,505	0,907	0,103	6,879	0,000	2,026	1,657	2,478

1 2	1,460
2 3	3,158
3 4	5,107

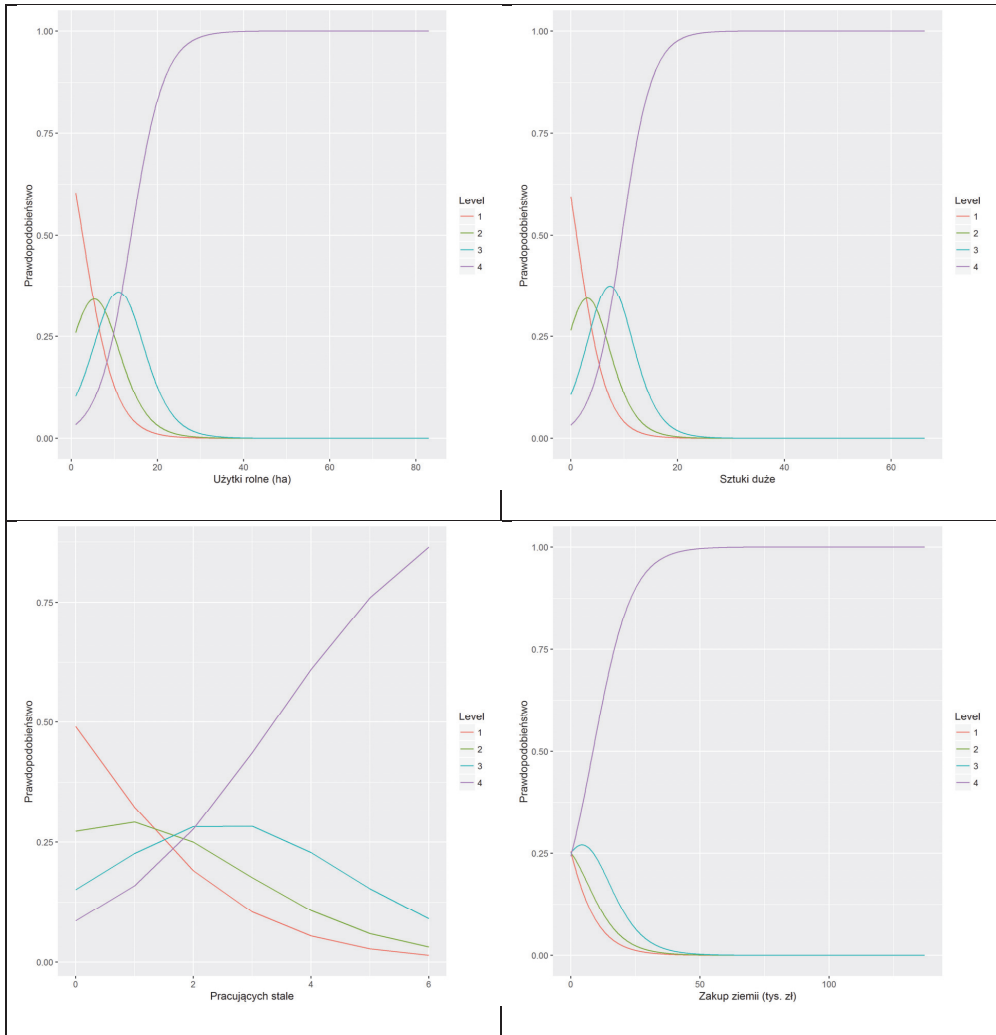
0,219	6,665	0,000
0,229	13,802	0,000
0,245	20,833	0,000

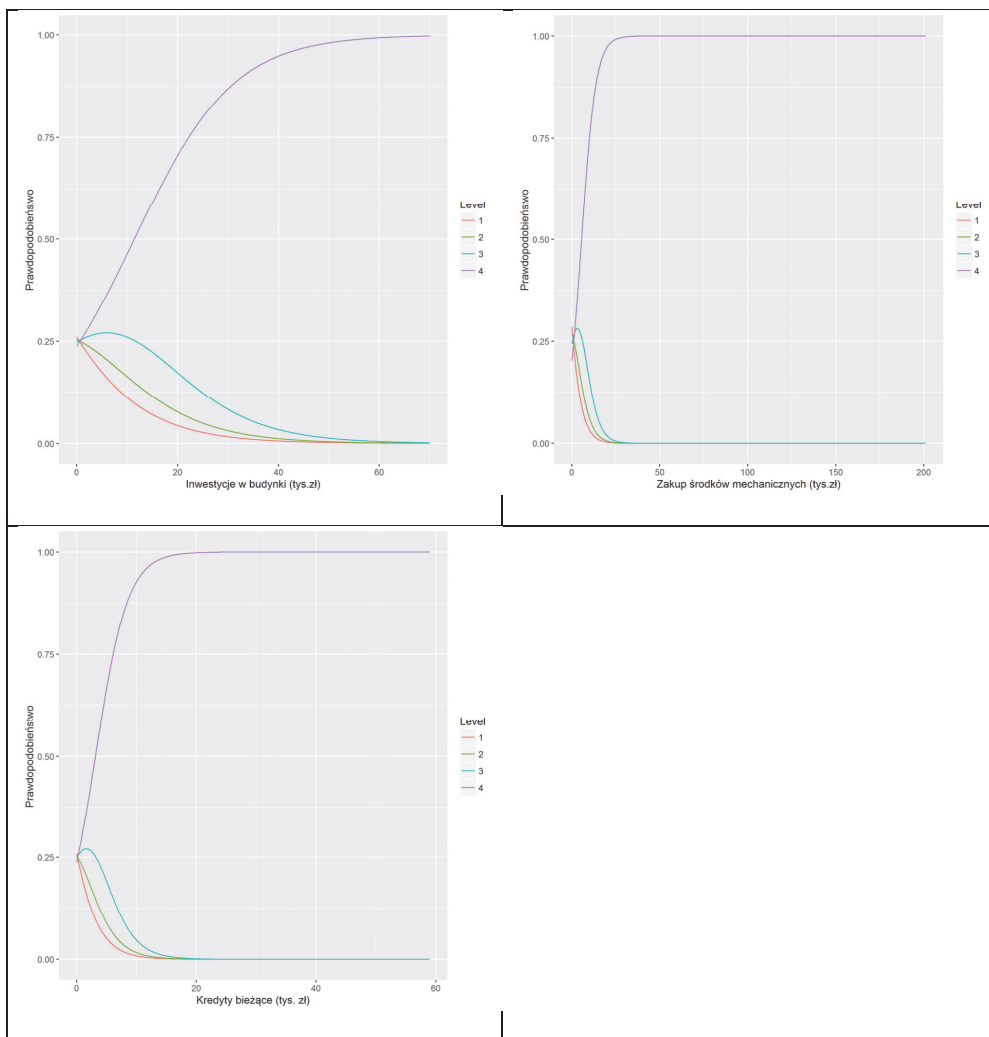
AIC:	4724,850
McFadden R2	0,508
Log największej wiarygodności	-2337,4249

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

Rysunek A.3.1. Prawdopodobieństwo znalezienia się w danym kwartylu gospodarstwa w zależności od wartości zmiennej niezależnej

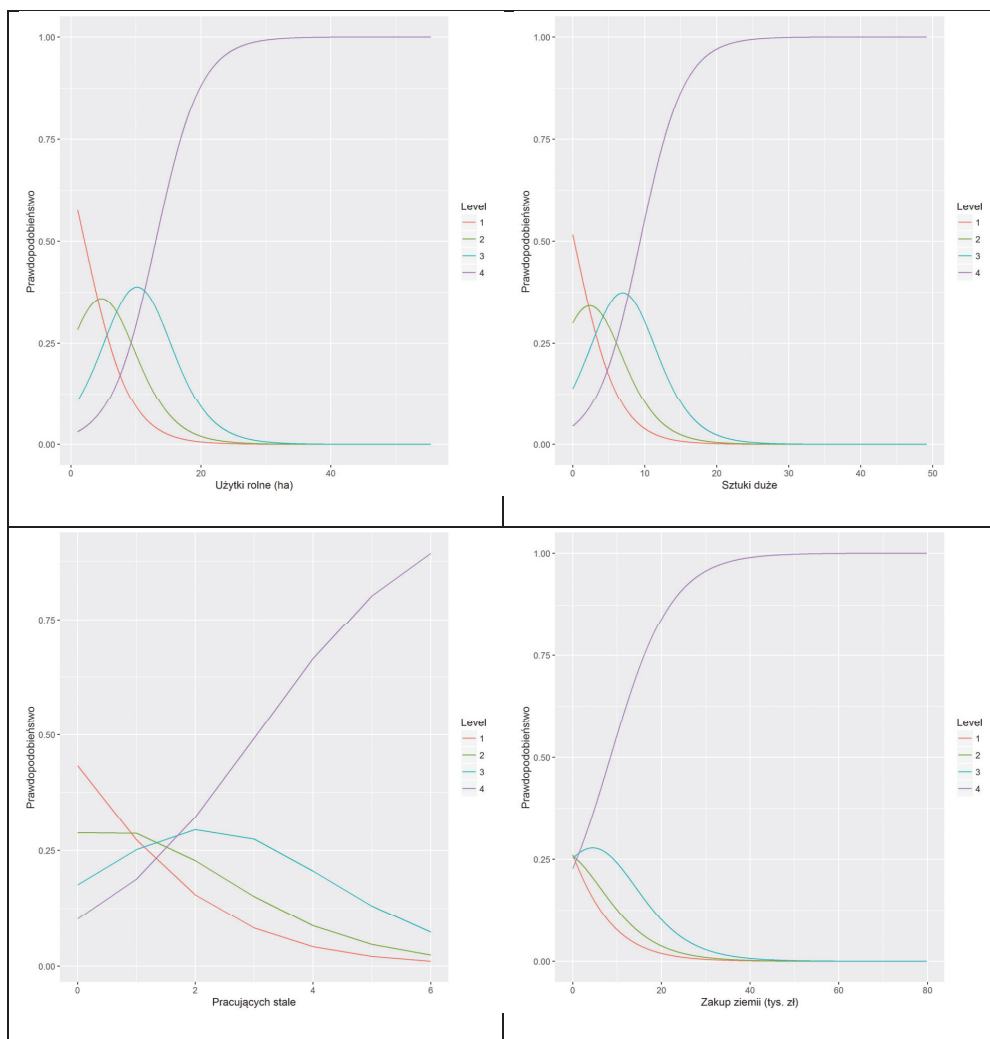
(kolejno – obszar użytków rolnych, wielkość stada podstawowego, fakt pracy stałej w gospodarstwie, wielkość inwestycji w ziemię i budynki gospodarcze, wartość wydatków na zakup środków mechanizacji, wartości produkcyjnych kredytów bieżących) w 1992 roku

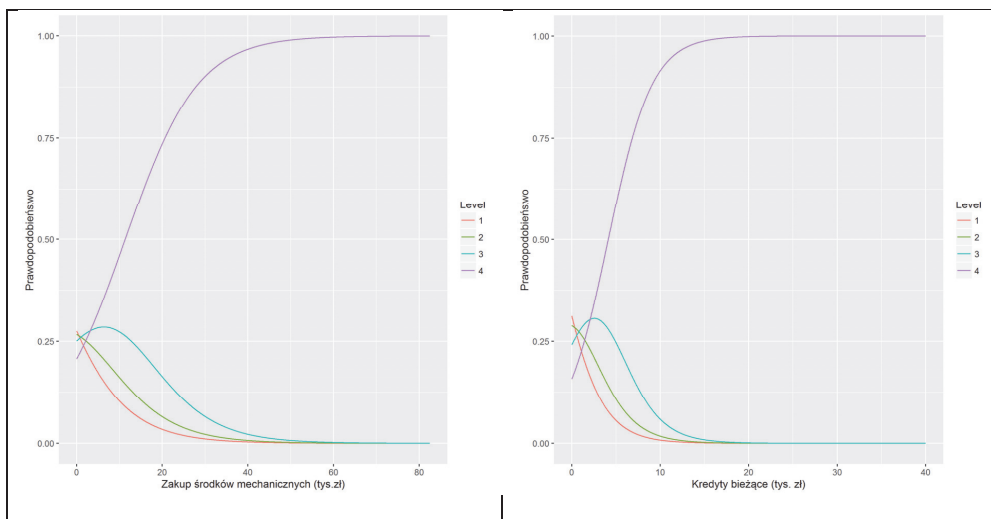

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

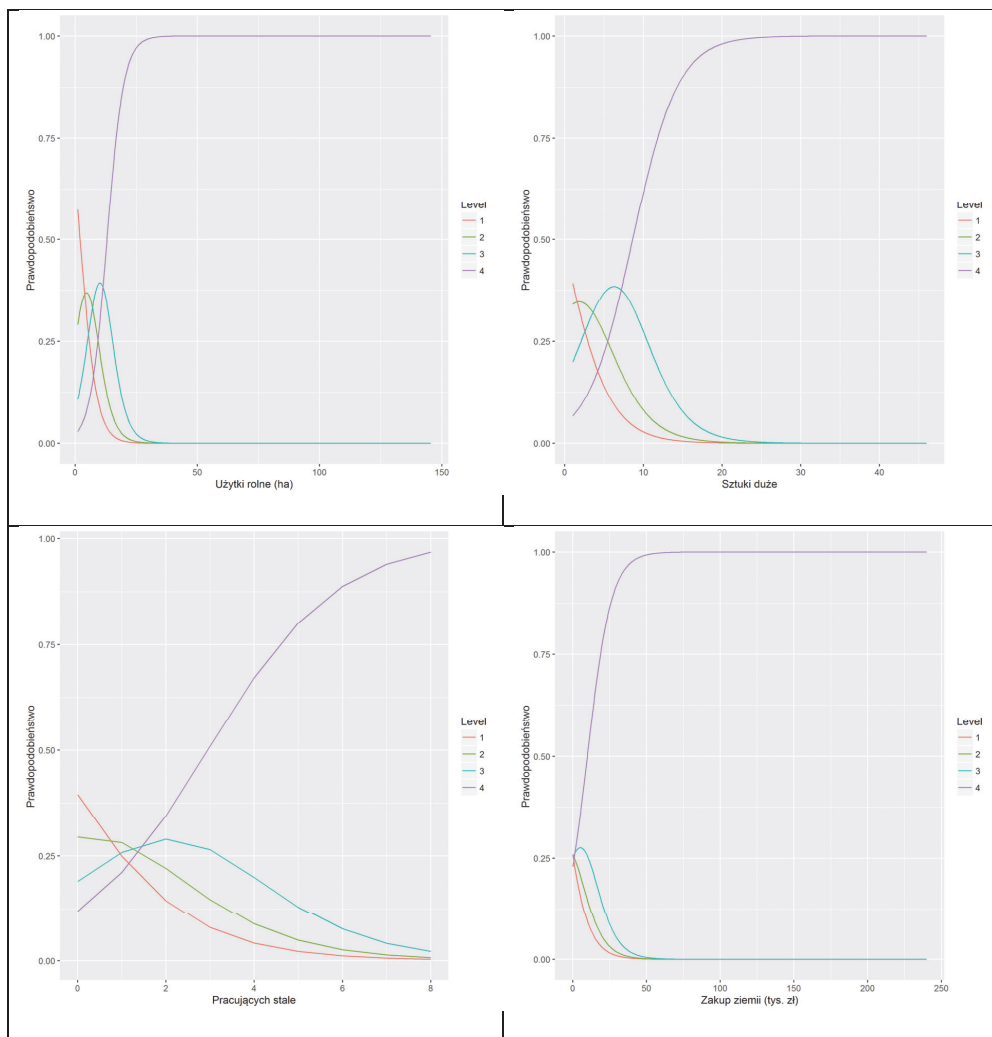
Rysunek A.3.2. Prawdopodobieństwo znalezienia się w danym kwartylu gospodarstwa w zależności od wartości zmiennej niezależnej (kolejno – powierzchnia użytków rolnych, wielkość pogłównia stada podstawowego, fakt pracy stałej w gospodarstwie, wartość zakupu ziemi i środków mechanizacji, wartość produkcyjnych kredytów bieżących) w 1996 roku

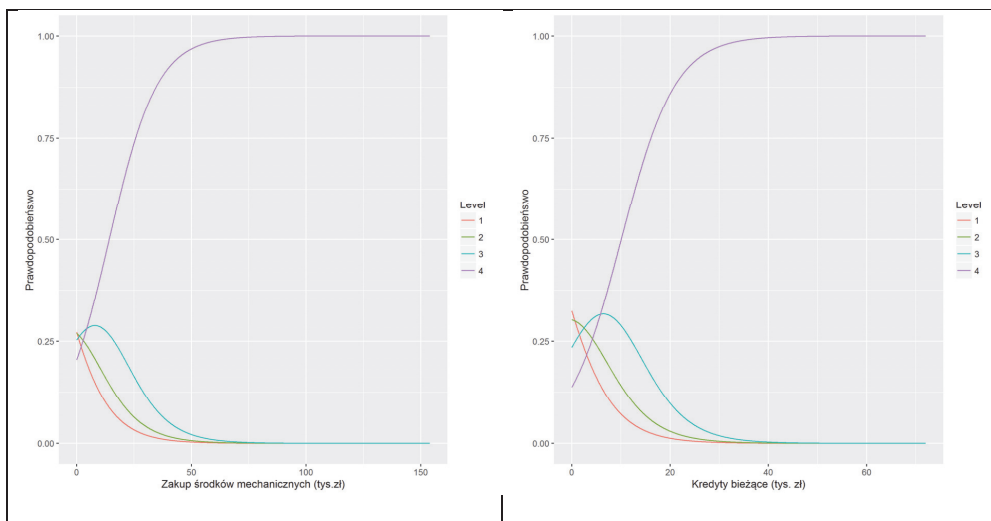

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

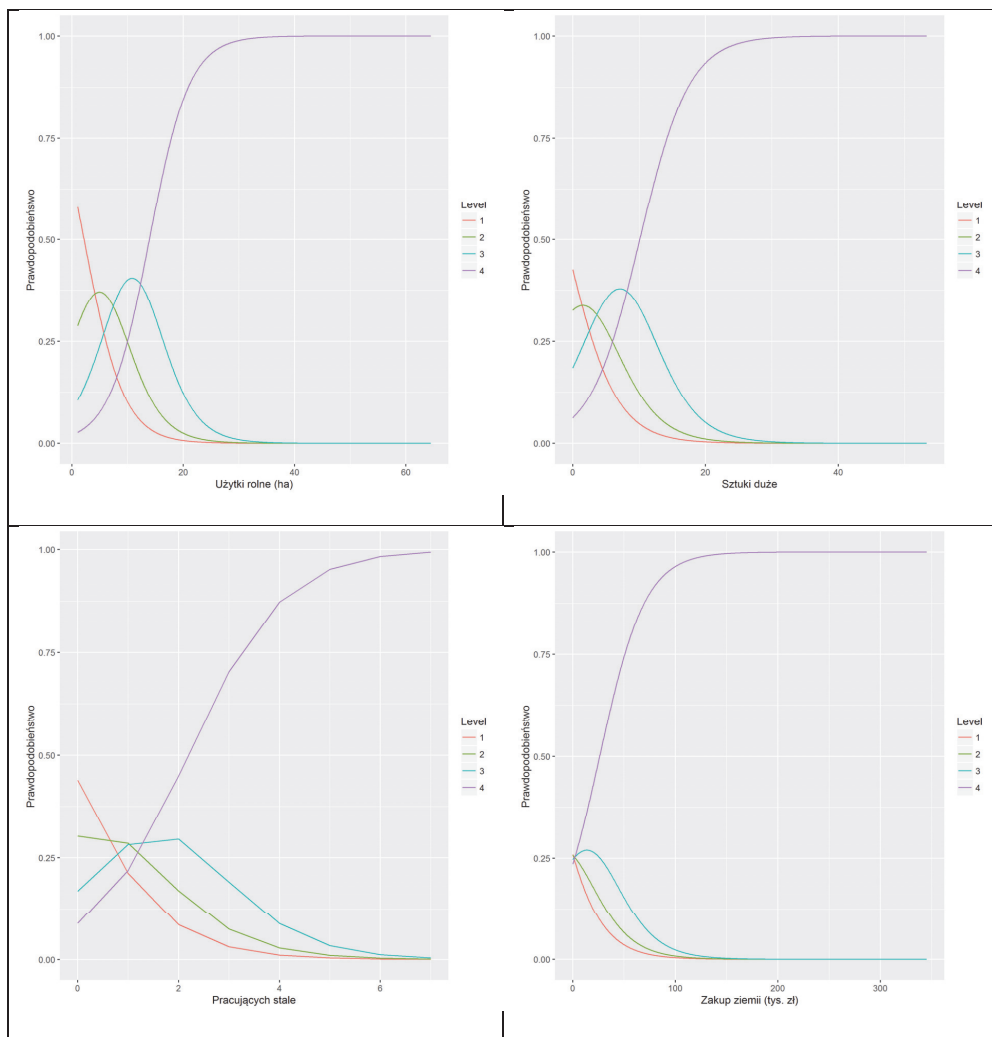
Rysunek A.3.3. Prawdopodobieństwo znalezienia się danym kwartyłu gospodarstwa w zależności od wartości zmiennej niezależnej (kolejno – obszar użytków rolnych, wielkość stada podstawowego, fakt pracy stałej w gospodarstwie, wielkość inwestycji w ziemię i budynki gospodarcze, wartość wydatków na zakup środków mechanizacji, wartości produkcyjnych kredytów bieżących) w 2000 roku

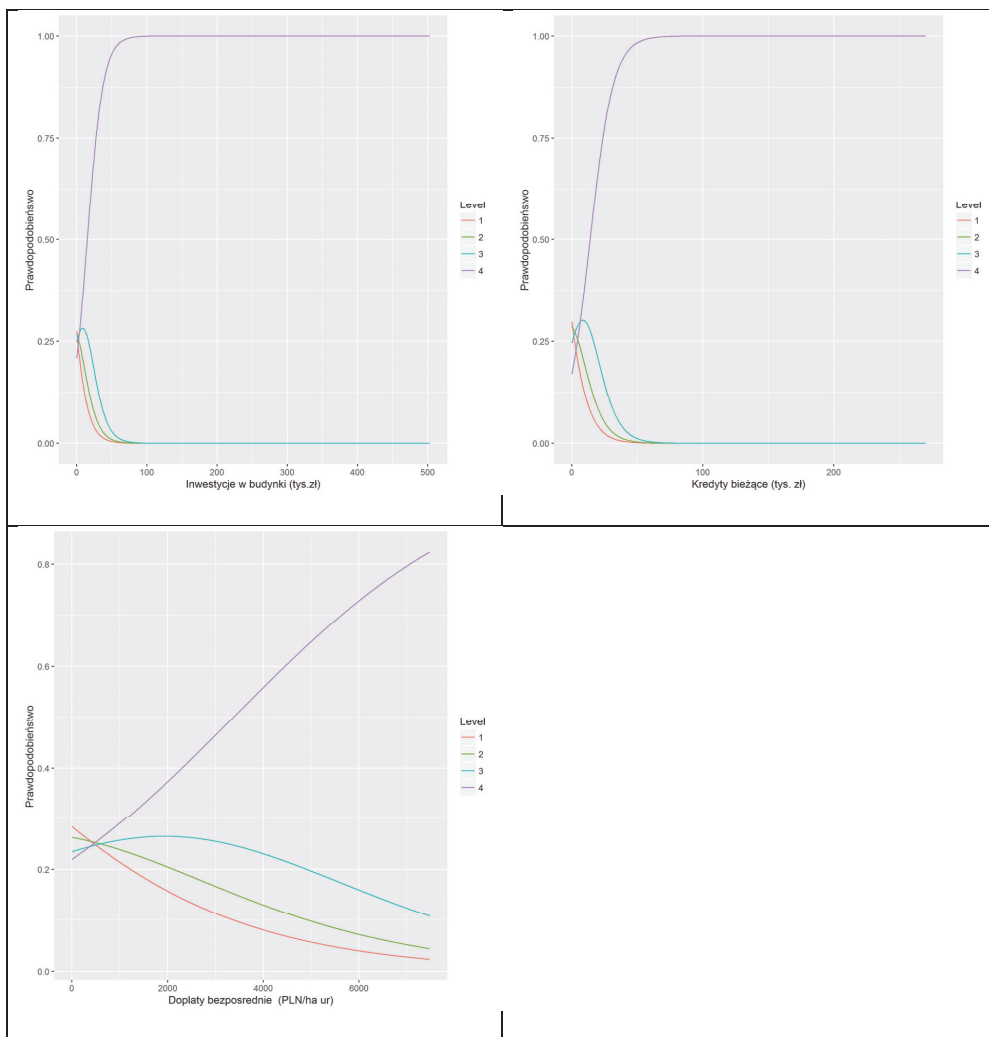

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

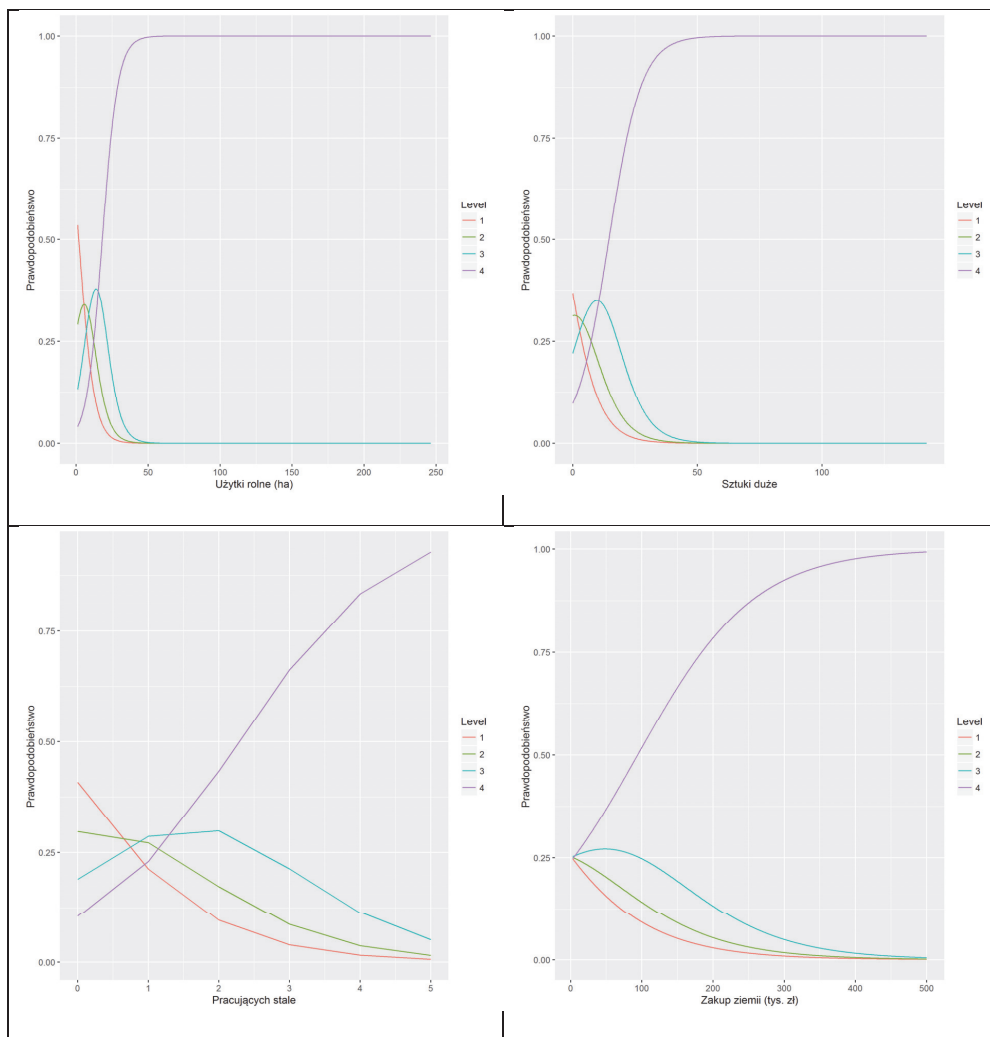
Rysunek A.3.4. Prawdopodobieństwo znalezienia się w danym kwartylu gospodarstwa w zależności od wartości zmiennej (kolejno – obszar użytków rolnych, wielkość stada podstawowego, fakt pracy stałej w gospodarstwie, wielkość inwestycji w ziemię i budynki gospodarcze, wartość wydatków na zakup środków mechanizacji, wartości produkcyjnych kredytów bieżących, dopłat bezpośrednich) w 2005 roku

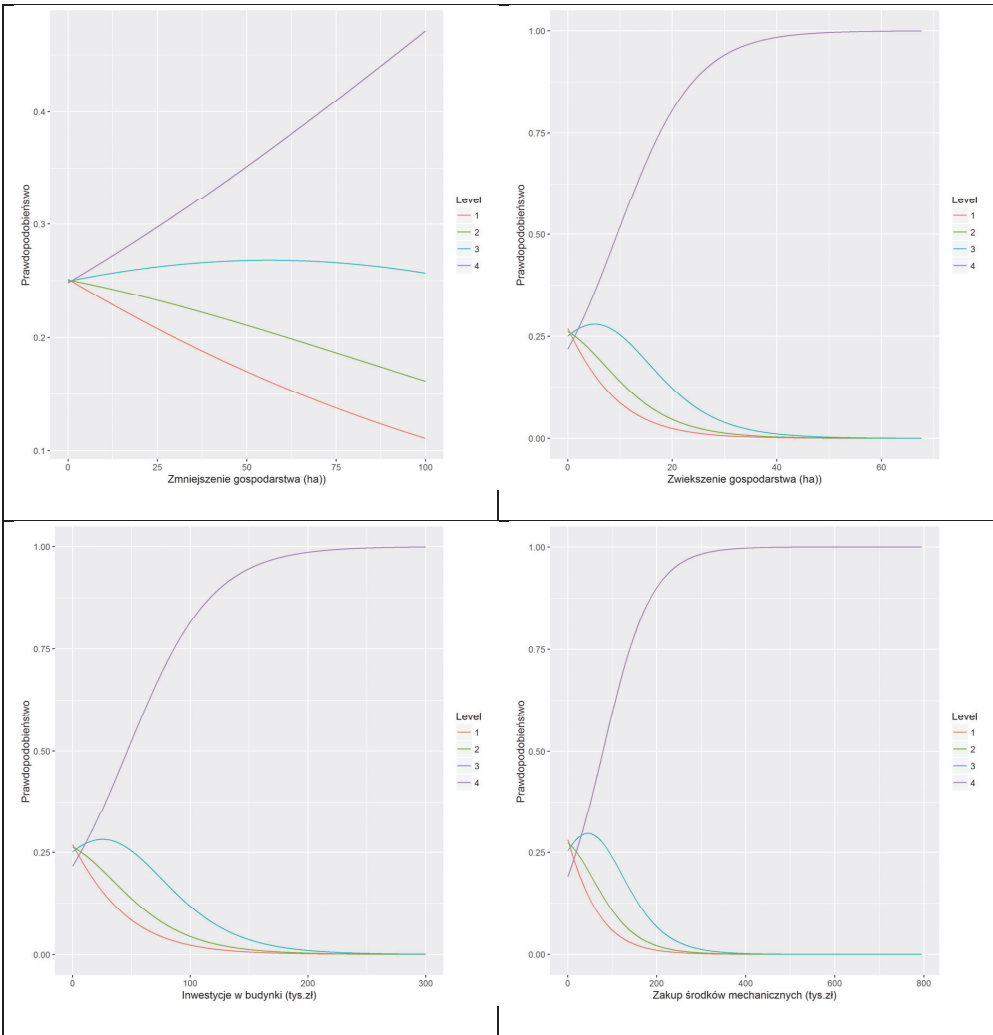

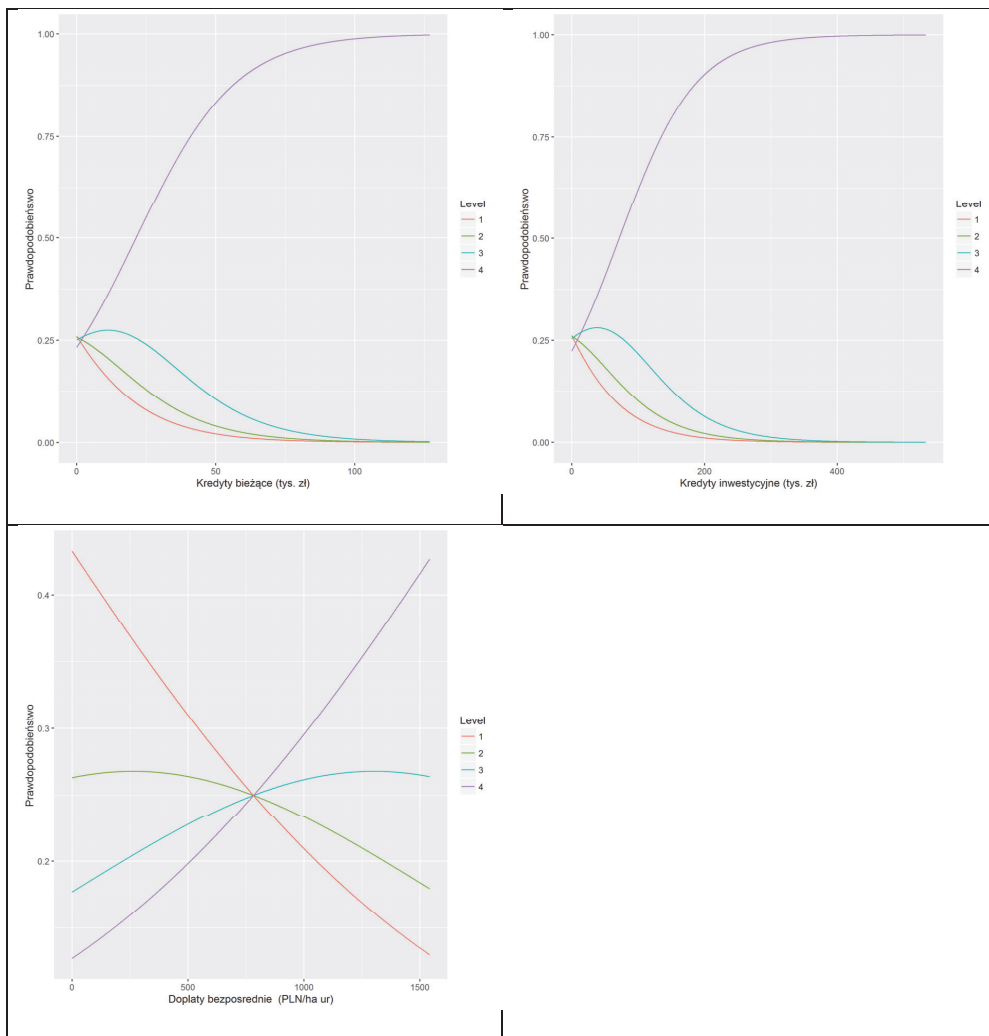

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

Rysunek A.3.5. Prawdopodobieństwo znalezienia się w danym kwartylu gospodarstwa w zależności od wartości zmiennej (kolejno – obszar użytków rolnych, wielkość stada podstawowego, fakt pracy stałej w gospodarstwie, wielkość inwestycji w ziemię i budynki gospodarcze, wartość wydatków na zakup środków mechanizacji, wartości produkcyjnych kredytów bieżących, dopłat bezpośrednich) w 2011 roku

Źródło: opracowano na podstawie obliczeń własnych.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Wersja elektroniczna., ark. wyd. 11,6